

Eesti kirjandusloo peajooned

Kolmas jagu

Näidete varal seletanud
Mihkel Kampmann

<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/kamp/kamp3/Kampmann1923.pdf>

ISBN 978-9949-586-08-0 (pdf)

Tartu 2016

Trükis ilmunud:

Eesti kirjandusloo peajooned
Kolmas jagu

Näidete waral seletanud
Mihkel Kampmann

G. Pihlakas'e kirjastus
Tallinn 1923

E-raamatu valmimist toetas:
EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori
kasutusvalade laiendamine ja tutvustamine
elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: Tallinna Ülikooli akadeemiline
raamatukogu
HTML: Diana Kahre

© 2016 EKM Teaduskirjastus
© 2016 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

Eesti kirjandusloo peajooned

Näidete varal seletanud

M. Kampmann

Kolmas jagu

Tallinn, 1923.

G. Pihlakas'e kirjastus

h. Soummerwa

Food =

Michael Kampmann. on 2/16

~~4.67~~

~~# 524~~

Eesti kirjandusloo peajooned

~~huv. 4620~~

Näidete varal seletanud

M. Kampmann

~~5075~~

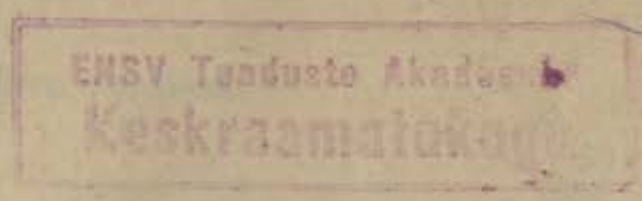
~~5067~~

~~A458~~

Kolmas jagu

~~huv. 1022~~

B 56
5623

Tallinn, 1923.

G. Pihlakas'e kirjastus

Trükitud käsikirjana kõigi õiguste alleshoiuga.

1858

Kaas katei, RWs

J. & A. Paalmann'i trükk. Tallinn, V. Karja tän. 12.

Sisukord.

Viies järk.

Realistlik vool.

Realismi algus ja olemus 1

A. Realismi tõuseng Eestis.

Ajavaimu kajastus Eesti oludes 10

Teetegemine tõelusekujutusele Eesti ilukirjanduses 21

Juhan Liiv 23

Elu- ja kannatuslugu 23

A. Romantiline ajajärk Liivi toodangus 31

B. Realistlik ajajärk Liivi toodangus 34

C. Kaldumine uusromantismi 43

August Kitzberg 50

Väline elukäik ja esimesed kirjatööd 50

A. Romantilised mineviku-jutustused 57

B. Külaelu kujutus tõeluse-valgusel 58

Kitzbergi jutustav toodang 63

Kitzbergi kunstidraamad 70

Kitzbergi toodangu iseloomustus 90

Realistlikud helid lüürikas 91

B. Kriitiline realism.

Ajavoolu isesugune jume 97

Eduard Vilde 103

Sissejuhatuseks 103

Vilde elukäik 104

Vilde kirjatöödest üleüldse 111

A. Vilde noore-aa toodang 113

B. Tendentsiline loomejärk Vilde toodangus 119

Välised mõjud ilmavaate ja kunstikäsituse arenemisel . . 119

Realistlikud tendentsnovellid 121

Ajaloolised romaanid 132

Novellid poliitilise agitatsiooni teenistuses	154
C. Peenendatud realistlik kunstivorm Vilde toodangus . . .	156
Vilde loomingu kogumulje	165
Ernst Peterson	167
Välimine ja sisemine elulugu	167
A. Ettevalmistav järk Petersoni toodangus	172
B. Jõuline naturalism	176
C. Laskumine mõõdukusele	190
Kriitilise realismi tähendus ja mõju	194

C. Järelrealism.

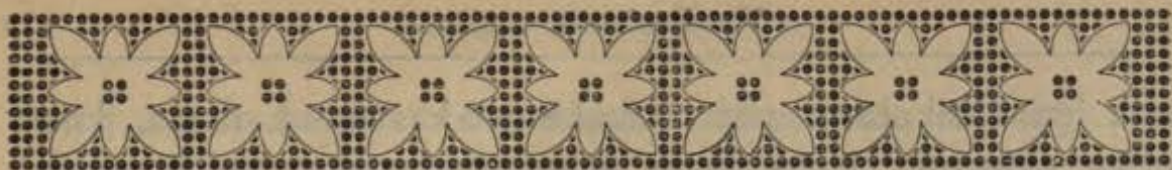
Kübarrealism

Ajajärgu üldjooned	196
Jakob Mändmets	197
Mait Metsanurk (Ed. Hubel).	207
Christian Rutoff	218
Oskar Luts	226
Realistlik visandi-kirjandus	239
Järelrealismi lüürilised sademed	243
Tagasivaade realistlikule ajajärgule	246

Õiendused:

23 lhk. 4 rida alt	1. mail	loe: 30. aprillil.
53 " 5 " "	veli Henu	" „Henu velje.“
104 " 11 " ülevalt	6. märtsil	" 5. märtsil.
163 " 9 " alt	mägede	" mäge.
173 " 3 " "	„Paisete“ II. a.	" „Paisete“ I. a.
183 " 10 " ülevalt	jutustatav	" jutlustatav.

Viies järk.

Realistlik vool.

Realismi algus ja olemus.

Tulevatest äikestest sisemiselt erutatud, tundsid meie idealistlikud vaimuvõitlejad juba mõnda aega tuska, sest juhtivat osa etendavate kultuurrahvaste ilma- ning eluvaadetesse ilmusid aegamööda, kuid järeleandmata kindlusega, suured pöörded, mis tänini valitsevatel ideedel pinna alt ära õõnistasid ja ka meie juures enestele teataval määral maksvust nõudsid. Tahame uut ajavaimu ainult lühidalt iseloomustada, siis peame tähendama, et XIX aastasaja lõpu poole üleüldiselt poliitika sotsiaalseks, majanduslik elu kapitalistlikuks ja kirjandus realistlikuks muutus. Katsume neid nähtusi seletada ja põhjendada.

Ajavaimu iseloomustus.

Juba üle kuuekümne aasta seisab Euroopas kogu vaimu loodusteaduse tähe all. Loodusteadus rühkis kõikide teadualade hulgast esimesele kohale ja äratas oma tähtsate saavutustega aina imestust. Et näituseks aine maailmas hävimata ja konstantne on, seda teati juba Lavoisier'ist saadik. Siia juurde astus teine suur põhimõtteline tunnetus, et ka energia niisama hävimata ja konstantne on, ning ainult teist kuju võib omandada ja, nagu mateeriagi, mitte kaotsi minna. Selle suure looduseaduse ülesleidjad olid Mayer ja Helmholtz. Bioloogiale andis rakukeste ülesleidmine hoopis uue kuju. Virchow õpetas, et kogu orgaaniline elu rakust on tekkinud. Elavat ja eluta loodust lahutab lõhe, elu algus on läbitungimata saladus. Kuid ükski muu õpetus ei erutanud inimeste meeli sel määral kui Darwini õpetus arenemi-

Loodusteaduse suured saavutused.

Arenemisteoorii.

sest: iga üksikolevus peab rakukesest kasvanud olema, kusjuures näituseks inimeselaps enne sündimist kõik loomade arenemisastmed, olgugi lühendatult, läbi käib. Selle järele peab, nagu Haeckel ligemalt põhjendab, kogu orgaaniline taime- ja elajariik loomuliku edenemise teel lihtsamatest vormidest põlvenenud olema. Et näidata, kuidas liigid tekivad, seab Darwin selektsiooni-teorii üles. Võitlus elu eest, loomulik väljavalik ja pärivus: need olid Darwini valemid, mille varal ta praeguste organismide tekkimist ja üleüldist orgaanilist edenemist ehk evolutsiooni seletas. Evolutsiooni õpetus oli vaidlemata üks kõige tähtsamatest saavutustest XIX aastasajal; kui ta ka mitte igas tükis lõpuni pole selgunud, meie teadmisi on ta laialt edendanud ja uusi põhivaateid loonud. Kuid seda peame siin iseäranis rõhutama — elu ei ole mitte ainult võitlus ja arenemis-ideega üksinda ei saa meie ka läbi. Juba vaimline loomine tähendab tõusu üle ajapiiride, püüet täiusele ja kestusele.

Uusmaailmakuju.

Loodusteaduse ala laienes sedavõrd, et raskeks läheb ta tähtsamaid edusamme ligikaudugi ära tähendada. Ta andis meile hoopis uue maailmakuju; vaimuomadused ja vaimuvabaduse tegi ta küsitavaks, arvas enesel võimaliku olevat kõige viimseid küsimusi lahendada. Selle põhjal tuli maailm vaimus lihtsalt uuesti ümber mõtelda. Endine vitalistlik vaade ehk õpetus elujõust jäeti kõrvale, kuid energiaseaduse sügava mõju tõttu jõuti teise liialdusse, nimelt mehanismi-teoriisse, mille järele vaimline elu masinlikkudest loodusemuudatustest oleneb ja peeti materiat kõige orgaanilise ja vaimlise elu allikaks. Loodusteadus seadis ennast üle mõttetarkuse ja pani ka seal oma mõju maksma. Mehaaniline käsitus loodusest viis ainelisele ilmavaatele, mis seletab, et muud maailmas ei ole kui materia, et kõik, mis maailmas sünnib, ka mõtlemine, ainult kehakeste liikumistest tekib, ja et vaimu ei olegi. Mõtted on sedamööda peaju produktid, ja vaim kaob ihes peajuga. Inimeseks nimetatud loommasin töötab raudse sunni tõttu. Ei olevat vaba tahtmist, seega ka mitte tegude eest vastutust; sellepärast siis kurjus ja heategu hullus ja loogiline mõte, viha ja armastus, voorus ja pahe, stiil ja luuleanne olevat muutmata põhjuste tarvilikud taga-

Materialistlik
ilmavaade.

järjed. Labasustes mindi koguni niikaugemale, et kõik, mis hea ja tõde, võidavat vosvorist, munavalgest, lubjast, väärlist ja mõnesugustest sooladest kokku segada.

Aineline ilmavaade püüdis filosoofilist idealismi, mis mõtte jõudu sagedasti tumedusega väsitanud, väärata, kuid rahuldust pole ta toonud; tõsiselt mõtlevad vaimud pöörsid talle selja ja leidsid lohutust pessimistlikus ilmavaates, mille Schopenhauer põhjendanud. Selle peajoon on ülinukrus. Vaim vaatleb maailma kui ettekujutust, mille tahtmine loonud. Ja mida ta näeb? Rumalust, hirmu, surumist, võitlust, õnnetut tööd. Ei muud midagi. Elu on piin ja süü ühtlasi, ta liigub igavesti kahe vastandi, puuduse ja igavuse vahel. Elu viimne otstarve on elu mõneks ajaks edasi anda, kuid ka armastus on piirita enesepettus. Tark põlgab naist. Kuhu ta iial vaatab, seal näeb ta häda ja tunneb piirita kõige kaasa, kes kannatavad, ja kaastundmus valmistab kõige kõrgemale kõlblisele teole ette: elada tahtmise eitusele, tagasipöörmisele ei millesegi. Schopenhaueri õpetuse peamõju oli see, et ta laiemates ringides usalduse optimistliku idealismi vastu hävitas ja loodusteaduse ainuvalitsuse kinnitas.

Kuid loodusteadused ei käskinud mitte üksnes maailma kuju ümber mõtelda, nad on ta ka faktiliselt ümber muutnud. Tähtsat osa selle aja majanduslikus elus etendavad raud ja süsi. Ühes väljaarenenud tehnikaga majanduse teenistusse astudes, lõi loodusteadus masinate ja teiste ülesleiduste teel hoopis uued olud ja elutingimused, mis vana korra hävitasid. Aeg ja ruum olid ära võidetud ja tänini aimamata tööjõud seltskonna sülest esile manatud. Äratatud materialistlik vaim läks välja tulu ja teenistuse peale; majanduse huvid ja kapitalism veetlesid suurtele ärilistele ettevõtetele, kuid siin juures lagunes rahvas klassidesse: ilmus uus neljas seisus, tööliste liik, kes hakkas ülespoole rühkima. Selle iseteadvust äratas esmalt Lasalle, kes nõudis, et tööliste seisusele võimalikuks tehtaks iseseisvalt oma kasusid seaduseandvates kogudes kaitsta. Tema järele seadis Karl Marx täiesti uue ajaloo- ja ilmavaate üles. Ta ei näinud ajaloos muud kui majandusliste jõudude valdamist. Sedamööda kuidas majanduslikke varasid soetatakse ja vahetatakse, kujuneb Marxi

Kalduvus pessimismile.

Uued olud ja elutingimused.

Kapitalism ja tööliste iseteadvus.

Sotsialistlik ühiskond.

järele seltskonna kord. Eraomandus, õpetab Marx, on kõige kurja juur; sest tema sünnitab klassivahed, klassihuvid, ja viimastest tõuseb klassivõitlus. Kapitalistlik seltskond ei suutvat mitte enam majanduslikkude olude arendamise ülesandeid täita. Sellepärast pidavat kapitalistlik seltskond sotsialistlikuks muutuma. Selle tõttu nõuti suures vaimustuses eraomanduse kaotamist, poliitilist ja sotsiaalset üheõiguslust, tööstuse tulude ühetasast ärajagamist ja kõikidele ühesugust töökohustust ning ühetasast haridust. Selle kõige sihiks pidi sotsiaalse viletsuse lõpetamine ja õnneliku elu võimaldamine olema kõikidele, ka kõige alamatele kauges tulevikuriigis. Tõsise palvetamisega juhtisid hulgad oma pilgud selle tuhandeaastase riigi moderniseerimise ja utoopilise tulevikukuju peale, millest keegi ei või öelda, kas ta teostub või mitte. Selles majanduslikus ideaalis otsiti tasu kaotatud lohutuse eest, mida senini usuline elu pakkunud. Darwinistliku ja materialistliku ilmavaate kõrval ei olnud ajaloolisel usul enam mõõduandvat seisukohta. Maapealne elu oli nii ilusalt ja suurelt üles maalitud, et sealt enam ei suudetud silmi ära pöörda. Sotsialismi evangeeliumi kuulates viibisid alamate rahvakihtide pilgud puhates kaugetel sotsiaalsetel ja majanduslikkudel õnnepiltidel ja ülemad kihid, pessimismist joovastatud, otsisid lunastust teadusest ja kunstist.

Sotsialistliku õpetuse tagajärjed.

Pöörekunsti alal.

Oleks pahaks märgiks kunsti kohta, kui ta inimeste elus ja vaadetes tekkinud pöördeid ei kajastaks. Sellepärast ei võinud kirjanduses uus aeg tulemata jääda. Kuna meelelise ilma uurimine vaime vangistas, tekkis arvamine, et kunst ainult siis võib ajakõrgusel seista ja täieneda, kui ta ka loodusteaduste nõudmisi rahuldab. Usaldus kõigeväelise eksaktse uurimuse vastu tegi igasuguse filosoofia tarbetuks ja pani selle asemele peened vaatlemismetoodid. Kirjanduses muutus vaatlemisviis aineliseks, sest et senisest aadeteilmast oli vaja ära meelte-ilma pöörda. Heideti fantaasia-kunst kõrvale, võeti ained tõelusest, peeti suurema täiussega esitatud elu luuleks ja katsuti ainult seda kunstitööks muuta, mis tõesti läbi elatud. Meeleülenduse asemele, mis tänini idealiseerimise teel saavutatud, astus süvendatud psühholoogia ja rikkam, illusiooni edendav ümbruse-maalimine.

See kunstikäsitus on üleüldiselt realismi nime all tuttav. Realistlik kunsti-
käsitus.
See usub, nagu idealismgi, loovatesse põhijõududesse, kuid ei otsi neid mitte transtsendentsest ilmast, vaid meelteilmast, enese isikust; realism austab, nagu idealismgi, ideaale, kuid hindab neid otstarbekohasuse ja kasu järele, kuna idealist lihtsalt ideedele elab ja neist rahuldust otsib. Realismil on ka usku, kuid see ei tule talle järsku ja valmisolevatest ettekujutustest, vaid ta tahab oma usku kahtlemistest välja arendada. Tõsine realism ei ole kunagi ainult negatiivne; kus ta terve ja aus on, tunneb ta sellest rõõmu ja kasvab sellest välja, mis on olemas. Realistlik luule nõuab, otsib, ta annab mõtteid, probleeme. Ta on nagu koolipoiss, kes mitte ainult hästi oma õpetükke ära ei õpi, vaid kes ka veel omalt poolt kooliõpetajale küsimusi esitab. Lai, võimukas realism nõuab humoori; realism ilma humoorita on pika peale niisama väljakannatamata, nagu idealism ilma luuleta. Ilma nende lisandusteta saavad mõlemad proosaks. Realism on õieti opositsioon kõike ülesstiliseeriva akadeemilise idealismi vastu. On aga luuletaja tõesti suur, siis ei ole ta puhas idealist ega puhas realist, vaid mõlemad üheskoos, ja ilma selle ühenduseta ei ole õieti humoori olemas.

Realismist astuti veel otsustav samm edasi ja öeldi idealismist täiesti lahti. Heideti ennast täiesti looduse voli alla, jäeti kõik muud kirjanduslikud nõudmised tähelepanemata, käidi ainuüksi loodusteaduse juhtmõtete järele ja nimetati seda kunstikäsitust naturalismiks. Naturalism ei taotle muud kui puhast moonutatamatut tõelust. Ta esialgne kodu on Prantsusmaa, kus ajaloolane Hippolyte Taine teda esmalt teaduslikult põhjendas, kuna muude seas iseäranis Emile Zola teda oma suurtes romaanides teostas ning kuulsasse väitesse kokku võttis: Kunstiteos on pala loodust, mis luuletaja temperamendi läbi nähtud. Kuid päris järjekindel ei olnud Zola'gi. Tehniliselt seisab naturalism realismiga teatavas vastolus. Realist tahab ka tõelust kujutada, kuid ei loobu kunstniku autoriteedist, vaid rühmitab, komponeerib tõelust esteetiliste nõuete järele. Ta esitab tõeluse vaimu ja varju. Naturalist sellevastu püüab tõelust ennast näidata ja ei luba, et isiklus kuidagi viisi loodust moonutaks. Naturalism.

Ta peab kunstniku armsaks ülesandeks silma selle jaoks, mis tõesti olemas, teritada. Naturalist tahab kunstis nagu mingis teaduslikus traktaadis tingimata tõtt kuulutada. Mis tõde on, seda usub ta teadvat. Nimelt olevat tõde see, mis tõelusele täiesti vastab, mis meeltele esineb ja meeltes elab. Sellest järgneb edasi, et naturalistlik kunst ja loodus üks on ja kunst seda kõrgemal seisab, mida rohkem ta loodusele läheneb.

Realistliku kunst
laad.

Naturalismil ja realismil kui tõelusrõõmsa aja ilm on arvustav, paljastav laad. Nagu loodus ise, nõnda loovad selle voolu poolehoidjad kunstnikud brutaalse objektiveediga, mis ei tee enam vahet süüle ega nuhtlusele, ilusale ega inetule. Ei taheta midagi muud edasi anda kui seda, mis on nähtud, nimelt tõtt, tervet tõtt, ilma subjektiivsete tunnete ja ideedeta. Sellepärast nõutakse realistlikult kirjanikult peent vaatlemisannet, mis juba asju kas või kõige õrnemate lõhnade järele võib eritleda ja läbi katsuda. Selles seisabki selle sügavalt kaevava psühholoogilise kunsti iseäraline, erakorraline väärtus. Aga kuna päevapiltliku truudusega loodust kopeeritakse, absoluutset tõtt taga otsitakse, kaob kunst ja naturalism muutub seal trivialismiks.

Miljöö valitsus.

Peale terava täpise vaatlemismetoodi on naturalism loodusteaduselt veel ta materialistliku ilmavaate omandanud. Naturalistlikul kirjanikul on loodus sünk, raske ainemass, mida raudsed seadused käima panevad ja mis ühtlasi ka inimese eluratast liigutavad. Vaimline elu on sealjuures ainult kaaskäiv nähtus. Naturalistlikult kujutatud tegelasi ei juhi ideed ega vaba tahtmine, nad lasevad endid oludest ajada. Nende üle valitseb pärivuse- ja mугanemisseadus. Küll mässavad nendeski ihad ja kired, millele nad alla jäävad, kuid pealtvaataja saab mulje, et kujutatavatel tegelastel mingit kõlblist vaba otsust ei ole, vaid et nad nõnda ja nõnda talitama peavad. Seesugused tegelased ei tee ise õieti midagi, vaid nendest tehakse — olude sunnil. Saatuse asemele, mis vanemas kirjanduses inimese elu valdab, kõblise ilmakorra asemele, mis klassilise kirjanduse üle heljub, on naturalismis võim astunud, mida Zola miljööks ehk ümbru-

seks nimetab. Inimene seisab tema arust täiesti miljöo võimu all, on ise miljöo saadus ega astu temaga võitlusse. Miljöo all tuleb niisama palju asju mõista, kui Luther igapäevase leiva all mõelnud, peale selle näituseks ümbritsev koht, ümbritsevad isikud, majariistad, vaade aknast välja, terve õhkkond, mõttekäigud peaaus, kõneshabloonid seltskonnas jne.

Miljöo vaatlus viib naturalisti väikeste asjade ja väikeste isikute juurde. Tõsi küll, meile esinevad siin ja seal mõned suured kujud, kuid nende suurus ei seisa mitte vaimlises, kõlblises üleolemises, vaid nende kõvemates instinktidest, millega nad kombe piire purustavad. Muidu aga liigume väikeste, tähtsusetu, madalal seltskonna-astmel seisvate inimeste keskel. Neljanda seisuse tekkimine ja sotsiaalne küsimus andis naturalismile veel iseäralise koloriidi. Nagu sotsialistlikud töölised praegusele kodanlikule ühiskonnale sõda kuulutavad, nõnda ka tema kunstile. Seal leiti kõik vale ja ebaloomulik olevat. Naturalism nõuab tõtt ja loomulikkust ka neljanda seisuse eluvaatluses. Et ta enesele ülesandeks tegi väikeste inimeste, nimelt neljanda seisuse elu kopeerida ja kõrgemate seisuste eluvormide tühjust näidata, siis kirjeldab naturalism enamasti elu varjukülgi. Kuid mitte üksnes sotsiaalne kaastundmus pole see, mis realisti ajab tegelasi alamast seisusest valima. Ka siin on ilmavaade otsuseandjaks. Kuski pole inimese rippuvus eluoludest nii silmapaistev kui selles kihis. Kuski mujal ei nähta inimest nii üle pea miljöosse äraupunud olevat kui siin. Ja hakkabki realist mõnda suurt karakterit kirjeldama, siis muutub see tal käte vahel väikeseks. See ei tule võimise puudusest, see on metoodist. Naturalismi dogma õpetab, et inimene mitte tükk ideede-ilmast ei ole, mitte vaimlikust sfäärist välja kasvanud, nagu Plato arvas, vaid et ta osakene loodusest on, kelle analoogiat jumalusest ei tule otsida, vaid loomadest. Sellest siis tulebki, et reaalkunst iseäranis teraselt suguelu tähele paneb ja seda mitte luuleliselt küljelt ei vaatle, vaid füsioloogiliselt, loomalikult seisukohalt.

Reaalkunstile heidetakse sagedasti ette, et ta seda, mis kehaliselt ja vaimliselt inetu, oma ilmakujusse liig nähtavale kohale asetab, et ta inetuseluleks muutub. See ei ole üsna

Viibimine väikeste asjade juures.

Elu varjukülgede vaatlemine.

Inetuse kujutus.

õige. Ta ei tee seda mitte rohkem kui iga tõelusekunst seda ikka on teinud ja tegema peab, et tõe vastu mitte patustada. Ütleb ju isegi Schiller, et inimene alatusest on tehtud ja vilumust oma ammeks nimetab. Miks naturalistlikus luules inetus nii väga silma torkab, et selles otse inetuse-kultust võiks oletada, tuleb sellest: ta laseb kõlblist ja meelelist ebailu meid otse painajana tallata, ta ei lunasta meid sellest. Kunstil on kaks abinõu meid alatusest kõrgemale tõsta: elik mõistab ta alatuse hukka, elik paneb ta meid tema üle naerma. Kõlblise paatosega võib kunstnik näidata, et inimene suurem on kui tõnts, kuri maailm, ehk ta võib humoori ilmutada, mis läbi pisarate naeratab. See tõsine jumalik anne, mis aruga lähedalt sugulane, võimaldab, et isegi kuradi võimuse suudame välja kannatada. Kuid järjekindlal naturalismil ei ole kõlblist paatost ega humoori, neid ei luba tema ilmavaade. Ta võib kõik, mis kuri ja vastik, ainult registreerida, maailma pimedusest ainult teateid tuua, mitte otsuseid teha, ilma et ta iseenese vastu truudust murraks. Ka puudub tal humoor. Satiiri tal on, ta pilkab valusa naeratusena, aga mitte sisemise rõõmuga. Sest niihästi esimeseks kui teiseks läheb tarvis usku vaimuvabadusse. Sellepärast ongi elevus, mis naturalistlikkude kunsti toodete üle heljub, seda pessimistlikum, mida sügavamalt nad tundud. Kus naturalism kõige kisavamaid tõelusi kõige rahulikuma ja suurema ükskõiksusega esitab, seal muutub ta tsü-
nismiks.

Naturalistlik
kunstivande.

Naturalistlikkudest toodetest kõneldakse, et nad esteetiliselt ümmargused tervikud ei ole, seletamata mõistatusi sisaldavad, ärritatud tundmusi ei rahulda, dissonantse ei sulata ja aina tuska hinge toovad. Kuid selles ei ole naturalistlikul kunstil süüd, vaid ilmavaatel, mis selle taga peitub. See kunst ei või muud teha kui looduse mehhanismist tüki välja lõigata. Seda tarbekohaselt kujutada, ei ole tema asi. Ta ei taha ideid kuulutada, mis aineid valdavad, sest tema arust ei juhi ka maailma idee, vaid see idee olevat ainult inimeste mõttekujutuses olemas. Naturalistlik luuletaja ei suuda saatusesõlme lahendada, sest et ta ise lahendamisse ei usu.

Ometi on naturalism kirjanduses suure ülesandega toime saanud. Sügavast tungist tõeluse poole on ta sündinud. Läbitungiva tõemeelega on ta püüdnud maailma nõnda vaadelda ja peegeldada, nagu ta on. Talle ei olnud kunst asatus, hepik mäng, vaid tõemeealne töö. Kortsunud kulmul on ta teoseid loonud, mida humoori päikesepaisteline naer ei seleta. Ilm ja elu oli talle liig raske ja sünk, liig tumedad ta hirmsused. Sellepärast elab naturalismis kõlbline jõud: armastus tõe vastu. Mis kunstis magus, tundlik, selle on ta ära heitnud ja silmakirja-teenistuse sealt välja ajanud. Looduse kareda hääle ees hääbus vale paatos, vaibus edev lauluvada. Alasti elu kohutas pealiskaudsed tembutused, seltskondliku vale kirjandusest välja, kaotas kergemeelsuse, millega luuletajad suurtest probleemidest mööda olid libisenud. Naturalism teritas luuletajate meeli ja täiendas vaatlemist, tõi oskust, asju kuulmata jõuga fikseerida, kõige õrnemaid tundeid üles tähendada, pool- ja veerandmõtteid mõista anda. Kui rikas maailm, kui rikas inimese hing on, seda oleme naturalismilt õppinud, kes vaimlises maailmas ultraviolettkiired üles leidis ja sisemiste helide skaalat tähtsalt laiendas.

Reaalkunsti teene on edasi veel see, et ta kirjanduse meie aja sotsiaalsete sihtidega ühendusse seadis. Kes tõtt otsis, tõeluse tõtt, mis meid ümbritseb, ei tohtinud uurimisel mingi inetuse, mingi pahe, mingi viletsuse ees seisma jääda. Ta pidi viletsatega ühes lauas sööma ja võis siis jutustada, mis ta näinud ning kuulnud. Lõpuks võib ütelda, et realistlik vool kirjanduse ka tehnilistest kunsttükkidest, nagu fraasidest, zhestidest ja dressuurist vabastas ja ilme ning kujutuse otsekoheuse eesmärgiks seadis. Nii on realism ja naturalism meile mõndagi uut, ehtsat ja kadumatut toonud, ja igasugune tuleviku luulekunst, olgu mis tahes värviline, peab ennast tema pärijaks tunnistama. Ka kõige kõrgema fantaasia üksikud elemendid on reaailmast pärit, mille piiridest keegi ei saa üle astuda.

A. Realismi tõuseng Eestis.

Ajavaimu kajastus Eesti oludes.

Majanduslik kitsikus.

Eesti olud läinud aastasaja 90. aastatel olid realistlike vaadete vastuvõtmiseks küllalt soodsad. Ehk küll aastad lõikuse poolest kehvad olid, langesid meil põllusaaduste hinnad kuulmata madalaks, sest et Venemaa oma lähema naabriga pikemat aega tollisõda pidas ja sel ajal Põhja-Ameerika, Argentiina, Egiptus ja India, kus viljakas maapind tööd paremini tasub ja põllutöö suurelt osalt masinatega ära tehti, maailma viljaturud odava kaubaga otse üle ujutasid. Ühelt poolt rõhusid Eesti põllumeest ülemäärased võlaprotsendid, teiselt poolt tuli põllusaadusi peaaegu poolmuidu ära anda. Näituseks maksis 1895 Tallinnas rukki setvert kõigest 4 rbl. 90 kop. ja kaera setvert 3 rubla. Endised luulelised ilutsuse- ja unistuseajad pöörsid lõpulikult teise, tõsisema külje; majandusline kitsikus kasvatas eestlasel

Tegelik ärkamine.

praktilist meelt, mis juba iseenesestki küllalt välja arenenud, koondas rahva huvid igapäevase elu tõelikkuse ja tegelikkude küsimuste ümber. Udune ja eesmärgita, silmapilkse välimise hiilguse peale sihitud rahvusline vaimustus vaibus, selle asemel astus sihikindel ja eeskavaline rahvaelu ülesehitamise töö, kus iga samm tema tarbekohasuse seisukohalt läbi katsutakse. Aatelisele ärkamisele järgnes tegelik ärkamine, mis sõnadest tegudele pidi viima.

Praktiliste kasude taotlemine.

Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemisega hävis vaimline keskkoh, kus aateli varandusi hooldatud. Ta asemele tõusid tegeliku sihiga põllumeeste- ja karskuseseltsid avalikus elus esimesele kohale. Praktiliste kasude saavutamiseks mindi rahvusliku mõtte salgamises niikaugele, et Eesti põllumeesteeseltside juhatus mitmel pool sakslaste kätte usaldati, kellega siis üheskoos nõu peeti, kuidas seltsiliikmetele odavamini masinaid ja põllurammu võiks tellida. Ajalehed soovitasid tarvitajate ühisuste asutamist, harutasid töölisteküsimust ja nägid Eesti tuleviku õnnetahte majanduse ja kaubanduse edenemises tõusvat, kuna võistlus

suurte rahvastega poliitika, kunsti ja kirjanduse alal nüüd juba loeti lootusetu olevat. Endisel luulelikul ajal Pärt Suia poolt avaldatud mõte, et Eesti Aleksandri koolist võiks põllutöökool saada, mida tol ajal jõleduseks peeti, töötas nüüd nagu uut lunastust. Ja põllumeesteseltsid ning avalik arvamine kaldusid lausa sinna poole, et see kool ka võiks venekeelne olla, et aga valitsuse poolt töötatud suur abiraha, 26,000 rubla aastas, mitte kaduma ei läheks.

Vististi tuleb sedagi ajavaimuga ühendusse seada, et kunagi varemalt pole rahvaelust sagedad kuriteod, nagu hobusevargus ja aitade lõhkumine, nii teravalt silma torganud, kui sel ajajärgul, mis otsekohe venestuse tulekule järgnes. Kuritegude statistika andmed toleaegetes ajalehtedes kõnelevad kujukat keelt. Kuritegude taimelavadena esinesid mõisakõrtsid, mille võrguga kogu maa nii tihedalt oli üle külvatud, et iga 3—5 versta taga uus alkoholi-allikas leidis, mis oma ümbrusse kõikisugu pahesid välja laotasid. Sel ajal leidis loomulikult kainuse mõte, mida varemalt Eestis ju mitu korda, kuid ilma suurema tagajärjeta, äratatud, kestvamalt vastuvõtlikku pinda. Kainuse aate äratajaks Eestis oli seekord M. J. Eisen,¹⁾ kuna J. Tilk Toris 1889. a. peale seda tegelikult suure südidusega hakkas levitama. Viie aasta jooksul asutati Eestis 34 kainuseseltsi. See järk nende tegevusest 90. aastate algul ja keskel oli ka kõige elavam ja värskem. Romantilisel ajal vaadeti õllekannu peale naiivselt, luulelikult seisukohalt, lauldi „Sõbrad, vesi tummaks teeb, seda kaladest on näha!“ Nüüd kainenunud ja eluviletsuste vastu teritatud pilgul realistlikust seisukohast asja peale vaadates, leiti ka igast üksikust õlleklaasist aina kahju tõusvat. Ehk küll prof. F. Hoerschmann üleüldisel kainuseseltside koosolekul ideaaliks üles seadnud, et inimene vabadust peaks kõrgel hoidma ja niikaugemale jõudma, et välist sundi enam ei tarvita, tunnistati selle peale vaadates, et inimene igakord oma himude üle ei suuda valitseda, täielist kainust siiski ainukeseks pääsuteeks. Nüüd sigib kainuse mõtte edendamiseks teaduslike seletuste kõrval ka selles-

Pahed rahvaelus
ja nende parandus.

Kainuseliikumine
Eestis.

¹⁾ Karskuse seltsid. Isamaa kalender 1887, lhk. 19—28.

Hoolitsemine tervishoiu kirjanduse alal.

suline haru ilukirjandust, milles joomatõbe halbu tagajärgi kujutades suure jõuga realistlikke noote rõhutatakse. Mitte juhuslikult ei sündinud see, et Dr. Peeter Hellat 1894 oma „Tervise-õpetuse“ väljaandmist algas, sest siingi peetakse just seda viletsust silmas, mis tervishoiu alal ja iseäranis alkoholi maitsmise tagajärjel rahva seas valitses. Hellati kapitaalne töö tähendas ühtlasi uue ajajärgu algust meie arstiteaduslises kirjanduses. Samuti näeme selles ajajärgu täitmist, kui rahvasõbrad rahvaelu moraaliliste varjukülgede vääramiseks Eesti koduse perekonnaelu ravitsusele anduvad. Viimasele küsimusele pühendas Rudolf Kallas 1894 oma „Perekonnaraamatu,“ mis algupärasem, eestilistem kogu meie vaimulikus kirjanduses, peale selle luulelises keeles suure hooga kirjutatud. Vana Eesti rahvaluule ja ilusad muistsed rahvakombed on siin uuesti rahvakasvatuseks ära kasutatud. Ajutiselt ametist tagandatud ja nagu Patmosel viibiva Eesti nägija silma ees õitseb Eesti perekond Saaroni valge lillena ja ta hüüdjä hää Rõuge mägismaalt annab juhatust, kuidas seda õrna lille ravitseda.

Koduse perekonna elu ravitsus.

Ühiskondlise arenemise algjooned.

Realismi tõusengul harunevad Eestis ühiskondlise arenemise algjooned. Senisest ühtlasest talupojalikust Eestist eraldusid nagu algidus tulevased ühiskondlised looted, sigisid üksikud rahvakihid, mille primitiivseid kontuure siiski võib ära tunda. Välised tingimused ei lasknud meil järsku poliitilisi erakondi tõusta, vaid vahesammuks nende poole ärkasid teatavad seltsid ellu, ehk rõhutati juba olevates seltsides, nagu näituseks põllumeeste ühendustes, liikmete ühiseid kasusid. Senised suuremad lauluseltsid, nagu „Vanemuine“ Tartus, „Estonia“ Tallinnas, „Koit“ Viljandis ja „Endla“ Pärnus vahetasid põhikirju ja muutusid seltskondlikeks ühisusteks, sest et neis mitte enam üksnes laulu ei tahetud harida, vaid ka vabal ajal koos käia, juttu vesta, kõnesid kuulatada, teatrit mängida. Nende seltskondliste ühisuste liikmed olid peaaesjalikult jõukamad, intelligentsemad Eesti soost ametnikud, linnakodanikud, ühesõnaga Eesti väikekodanlik element, kes siit omasuguste keskel koonduspunkti otsis. Neist eraldusid õige pea linna käsitöölised ja asutasid Tartus, Tallinnas ja Viljandis käsi-

tööliste-seltsid, mis küll abiandmise nime all kokku astusid, kuid kelle liikmete hulgas sedamaid kutselist, kihilist ühistunnet õhutati, eneste keskel pidusid toime pandi. Neist kõigist täiesti eraldatult tegutses väike, aga seda iseteadlikum ja tähtsam Eesti paremlaste ehk aulaste ring, kelle liikmed kas ülikooli juba läbi käinud või seal parajasti õppisid. Tähendatud ajajärgus koondusid nad suuremalt osalt Eesti Üliõpilaste Seltsi ümber, kelle sülest ju ka Eesti korporatsioonid tõusid. Neis ringides kultiveeriti niihästi sisemiselt kui välimiselt kultuuri-inimesi, kes meil tulevikus pidid kõrgema kihi moodustama, kelle järele juba ärkamisaja tegelased olid igatsenud. Nad pidasid Balti sakslaste vastu üheõigusluse nime all ägedat võitlust, seadsid Eesti omapärasele kultuurile aluseid ja nimelt kõikide rahvakihtide kasuks, sest rahvuslus pidi meil ülemaks aateks olema ja rahva üksuse idee kõiki ühendama.

Osa selleaegset Eesti ajakirjandust võtab venestuse päevil kursi otsekohe olupoliitika poole. „Valgus“ kaotab rahvuslikku värvi, muutub ärileheks, mis sõnumite ja pikkade jutustuste abil püüab arvustuseta hulki oma ümber koguda ja neil kopikaid taskust meelitada. Grenzstein seletab „Olevikus,“ et ideaalsete püüete asemele nüüd reaalpoliitika peab astuma, mille järele ta olevalt seisukohalt laseb oma suud ja sulge juhtida. Ta sõdib kõige selle vastu, milles rahvuslist hiilgust arvas nägevat ja soovitas Eesti asjade ajamist tasa ja targu, et mitte veel suuremat venestusehoogu välja kutsuda. Endiste isamaaliste juhtkirjade asemel ilmuvad „Olevikus“ nüüd ainult kõiksugu põllumajandusse, tervishoidu ja kainuse edendamisse puutuvad juhatused. Grenzstein seletas, et rahvus enam jõud ei olevat, vaid tema asemele astuvat majanduslised väärtused. Ta kavatses Tartu- ja Võrumaal igasse kihelkonda põllumeesteseltsi asutada ja nende keskselts pidi Tartus olema. Kurvastavad nähtused, mis õpetajate valimisel kirikuelus avalikuks tulid, andsid Grenzsteinile põhjust Lutheri usu kiriku välimist korraldust terava arvustuse alla võtta. Raamatus „Herrenkirche oder Volkskirche?“ (1899) tõendas ta, kuidas meie kirik ja ta teenrid Balti võimumeeste tööriistuks olid muu-

Grenzsteini kursu
olupoliitika poole

tunud ja nõudis Lutheri usu kirikuolusse põhjalikku uuendust demokratiseerimise mõttes. Ühtlasi juhtis Grenzstein Vene võimumeeste tähelepanu selle ajaloolise ülesande peale, mis Eesti rahval Slaavi tõu kasuks germaanlaste pealetungimise vastu on täita. Vene ülemuste juures asju sobitamas käies, katsus ta mõjuvõimude meelt muuta ja arvamisi seal oma sihi kasuks painutada. Kuid diplomaatiliseks läbikäimiseks oli Grenzstein liig iseseisvusetu, sulas venelaste lahkuse mõjul nii pehmeks, et teda võidi Vene-Eesti kitiks kasutada. Poliitiliseks nõuandjaks oli tal Tartu ülikooli rektor Budilovitsh. See kinnitas, et Eesti rahvast vanast ajaloolisest Saksa ikkest ainult riigivalitsuse abiga võib vabastada, näituseks semstvo-asutusi meie maal sisse seada, mida maksukoormate õiglasemaks jaotuseks, rahvahariduse ja terviseolude paranduseks tingimata oleks tarvis läinud. Et riigivalitsus siin eestlastele appi tuleks, oli Budilovitshi arvamise järele tarvis Vene kõrgema bürokraatia usaldust võita. Seks panigi siis Grenzstein näilise frondivahetuse toime ja hakkas juhtkirju avaldama, mis õieti ainult ülemuse ja tsensori tarvis olid määratud. Ta andis avalikult venelastele järele, kirjutas sofistlikke aforisme „E e s t i k ü s i m u s e s t“ (1894), mille järele „rahvas“ tulevat lipukirjaks võtta, mitte „rahvus“. Rahvuse tunnismärgid, nagu keel ja iseloom, võivad kaduda, rahvus võivad teiseks muutuda, kuid rahvas jäävat ikka selleks, kes ta on, sest tema suguveri jäävat alale. Eesti poliitika olgu: tundkem oma nõrkust, tundkem teiste tublidust. Mitte sinna ei pea püütama, kuhu mõte ulatab, vaid kuhu käsi ulatab.

Grenzsteinile näis kasulik olevat avalikult Eesti isamaalsusest loobuda, et enesele ja rahvale majanduslist võimu võita. Neist vaadetest peegeldub ajajärgule omane katmatu opportunism ja utilitarism, mis valmis ideelist koli käest ära andma, et üle öö miljonäriks saada. Grenzstein lootis poliitilise loovimise abil Eestis uuteski oludes veel juhtival kohal püsida, kuid loovimismäng tõi talle tuulelipu nime. Paindivuse ja tumeda poliitika tagajärg oli, et Grenzstein niihästi rahva kui riigivalitsuse usalduse kaotas. Sel ajal, kui Grenzstein enam selle küsimuse peale vastata ei tahtnud, kas Eesti rahvas kaob või edasi elama jääb, kui ta ametnikkude usal-

dust püüdis ja nende abiga Eesti rahvale uue aja vabadust lootis muretseda, nõudis Tallinnamaa kuberner Shahovskoi ministrilt, et Grenzstein kui Eesti patriootide juht võimalikult kaugemale maalt välja saadetakse.*) Ja ka siis, kui Grenzstein juba lõpulikult eestlaste ühtesulamist Vene rahvaga meie suuremaks õnneks kiitis, ei olnud valitsusel ega venemeelsel seltskonnal ta vastu usaldust. Tsensor sulges tal suu ka siis, kui ta venestust tahtis ülistada. Nähtavasti peeti seda poliitikat, mis eestlasi pahandas, venelaste poolt paljaks vigurduseks. Endine sõpruskond taganes Grenzsteinist, sest et ta meelsust sõnade järele hinnati. Nii õõnistas Grenzstein endal selle loomuliku aluse, mille peal ta seisnud, jalgade alt — ja lahkus 1900. a. kodumaalt.

Vahepeal õhutas Hermann eestlaste isamaalist vaimu sel teel, et 1894 ja 1896 üleüldiseid laulupidusid toime pani, millele maakonna-kontserdid järgnesid. Pidukontsertide juhatamisel näitas Hermann oma tervet muusikalist võimist, siin kasvas ta lugupeetud ja üleüldiselt austatud rahvategelaseks. Laulupidud ülendasid ja soojendasid rahva rinda vabastavate tunnetega, aitasid rahvuslikku iseteadvust ja ühistunnet sel ajal alal hoida ning kinnitada, kus niihästi ümberrahvustuse-püüe kui ka majandusline materialism laulu ja luulet ning isamaalisi aateid jalgade alla sõtkus ja naeruvääriliseks alpimiseks tegi. Tõsi küll, Hermann pealiskaudsus, naiviteet ja võimata suur iseenesest lugupidamine andsid vastastele põhjust neid ettevõtteid pilgata ja hiilgusetõbe ilmutusteks nimetada, kuid kõigest labasusest, keskpärasusest ja poolikusest hoolimata oli Hermann tegevusel ajalooliselt vaadates ometi suur tähtsus: ta hoidis väheseid ülejäänud tulukesi Eesti akendel kustumast, oli rahvuslise pillutamise ajal kogujaks, õpetas meid mustemal päevil mitte meelt heitma.) Tööväsimusest tüdinud, müüs ta 1896. a. lõpul „Postimehe“ J. Tõnissonile ja tahtis ülikoolis Eesti keele lektori ametit pidades teadusele oma viimseid elupäevi pühendada. Tema viimsetest teostest on kõige silmapaistvam „Eesti kirjanduse ajalugu“, millega ta 1898 lõpule jõudis.

K. A. Hermann
viimne tegevus-
järg.

keele
nõude
pagutata
kohene
mis muu
kohata

*) Изъ архива князя Шаховского III, lhk. 261—277

Katse, ajakirjanduses uuesti tööle asuda ja Kõrvilt omandatud „Valgust“ Tallinnas välja anda, lõppis traagiliselt ja riisus talt viimse varanduse. Hermann suri 8. jaanuaril 1909 (26. detsembril 1908).

Jaan Tõnissoni
esinemine avalikus
elus.

Tõnissoni isikus esineb suurejoonelisem ja rahvakuulsam avalik tegelane Eestis, ja just sel ajal, mil suurt õhutamist tarvis läks, et Eesti vaimu poolest tugev oleks ning venetsuselainetele suudaks vastu panna. Igapäevsuse tolmus ja aineliste kasude taotlemisel raugesid Eestis tol ajal paremad püüded. Minki kuivaks, väiklaseks, puudus üleüldiste asjade edasiviimisel hoog. Läks vaimlist tuletorni tarvis, kust kogu selle muda ja saasta peale, mis ajavaim välja uhtis, valgust langes; läks vaimukangelast vaja, kes usku Eesti kultuurilisse iseolemisse leegil hoidis ja kahtlejaidki enesega kaasa kiskus. Seesuguseks hooandjaks sai „Postimees“ Tõnissoni juhatusel.

Arenemis-aastad.

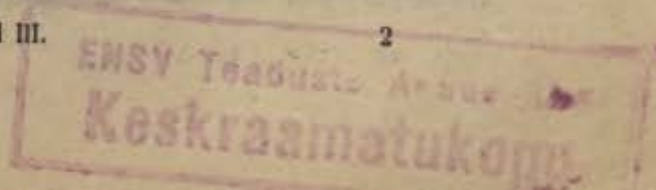
Jaan Tõnisson sündis 22. (10.) detsembril 1868 Vana-Tänassilma Mursil peremehe pojana. Et isa vara suri, kasvas poisikene ema ja vanema venna hoolitsemisel üles. Vaimliselt arenes ta lapsepõlves õige aegamööda: alles kolmandal aastal hakkas ta kõnelema ja õppis kümneaastasena lugema. Juba varakult avaldas ta tõemeelset iseloomu, ei võtnud harilikkudest karjalaste mängudest ega vallatustest osa, vaid eraldus teistest või jäi ükskõikseks pealtvaatajaks. Koolis õppis Jaan Tõnisson kerge vaevaga ja jõudis ruttu edasi. Talulastel pikendas ebaloomulik üleminek rahvakoolist gümnaasiumisse õpiaega harilikult mitme aasta võrra. Tõnisson võitis need ajakaotused kiiresti tagasi. Külakooli kümneaastasena sisse astunud, võis ta kihelkonna-, elementaar- ja kreiskoolist läbi käies juba kahekümne-aastasena Tallinna gümnaasiumis 1888 lõpueksami sooritada, kusjuures tal Viljandi elementaarkool Kuhlbari juhatusel ja Viljandi kreiskool peajaamad õpiteel näivad olevat, kuna ta suurema osa gümnaasiumikursusest omal käel läbi õppis. 1889 astus Tõnisson Tartu ülikooli õigusteaduskonda ja lõpetas siin õppimise nelja aasta pärast *cond. juris*'ega. Tõnissoni mõtteilma kujunemise kohta on otsustandvat mõju avaldanud protestantlik Lääne-Euroopa kultuurivaim, iseäranis Schilleri,

Kanti ja Fichte kirjad, sest me näeme teda tol ajal nende vaevaliste mõtlustele ja kõrgetele ideedele täiesti anduvat. Hiljem leiame temas vastuvõtlikkust uuemategi ajavoolude vastu, mis ta ilmavaate põhijoontega kuidagi ühinesid. Avalikku tegevusse astudes koondas ta „Postimehe“ ümber Eesti intelligentsi koondamine. niihästi alalhoidlikud kirikusõbralised kui vabameelsed rahvuslased ja kaotas Eestist nõnda endise saatusliku lõhe. Jannseni alalhoidlikust elemendist omandas Tõnisson kasvatuse ja kirjanduse mõjul kõlbluse põhimõtte ja religioositeeditunde ravitsemise, ilma et oleks kiriklusele alistunud, nagu omal ajal Jannsen; Jakobsoni vabameelsusest päris ta järelejätmata tungi edasi ja üles vaimuharidusele ja vaimuvabadusele, ilma et selles sihis oleks inimestes loomalikke instinkte lahti päästnud, peale selle tulise isamaalise vaimu ja hoolimata pihta-andmise vastastele. Karakteristlik Tõnissoni kohta on see, kuidas ta Jakobsoni tegevust hindab: „Jakobsoni tähendus seisab selles, et tema selle eest, mis ta õige ja tarvilise tundis olevat, kõige oma jõu ja võimise kaalu peale pani.“ Niisugune tahtis Tõnisson nähtavasti ka ise olla, kuid vist küll ilma küsimata, kas seda kõike, mis enese meelest õige on, ka teiste poolt selleks peetakse. Eesti tegelastest on Tõnissonile kõige rohkem Jakobson imponeerinud, sest juba Viljandi kihelkonnakooli õpilasena osutub temas nii suur Jakobsoni austaja, et tal sellepärast koolijuhatajaga kokkupõrkamine tuli. Juba siin esineb üks Tõnissoni peanõrkustest, mis talle elus palju tuska toonud: enesevalitsemise puudus.

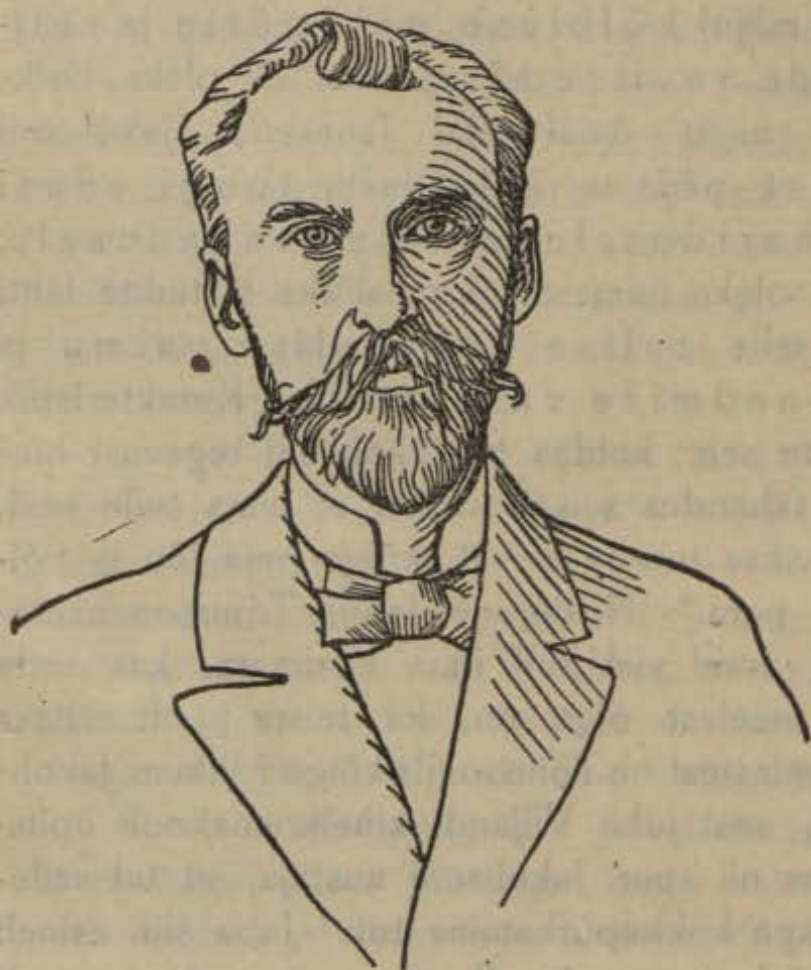
Kuid ligi 30-aastase avaliku tegevuse kestel pole Tõnisson mitte selleks jäänud, kes ta noores eas oli. Ta on ülesannete kohaselt kasvanud, muljete ja elusaatuse mõjul paratamatult muutunud, ja ajavaim on ka tema aatelistesse hingelõimedesse realistlikku kude lõõnud. Avaliku tegevuse esimesel järgul oli ta alalhoidlik või kaldus, ajaloolise arenemise seisukohast vaadates, parasvabameelsuse poole, mis edumõtet esitab ja kannab. Parasvabameelsuse lõpusiht ei ole mitte üksiku rahyakihi mõjuleviimine ja tema erihuvide kaitsmine, vaid kogu rahva hea käekäik. Niikaua kui uus

Sihid Tõnissoni esimeses tegevusjärgus.

rahvuslaste juht oma isikuga tagasihoidlikuks ja alandlikuks jäi, vähemalt oma arvamisi teistele vägivaldselt peale ei surunud, edenes isamaaline töö rahvuslaste keskel heas kokkukõlas, ja selles suhtes on Tõnissoni esimene tegevusjärg kõige õnnelikum. Võidi imestusega selle vaimuhiiglase peale vaadata, kes tööd mitme eest tegi, kelles mahapainutatud eestlase iseloom uhkesti püsti sirgus. Tõnisson jätkas seda

Jaan Tõnisson avaliku tegevuse algul.

kuultuurilist vabastusevõitlust, mis ärkamisajal algatud ja mille eesmärgiks oli Eesti rahvast majandusliselt ja seltskondliselt sakslaste ülevõimu alt päästa, rahvuslisi haridusepüüdeid teostada, Eestis haritud ringkonda kui nende püüete kandjat luua ja meie iseseisvatele kunstilistele ning teaduslikkudele püüetele ka lugu pidamist muretseda. Ühe sõnaga: Tõnisson ajas sirgejoonelist rahvuslist aatepoliitikat. Abinõuks, mis sellele eesmärgile viib, oli Tõnissonil eestlaste rahvuslikku iseteadvust tõsta, sest et seda rahva iseolemiseks ja omapärase kultuuri loomiseks tarvis läheb. Siinjuures tuli tal Grenzsteini vastu võitlusesse astuda, kes reaal- ehk olupoliitikat ajades seletas, et avaliku elu tarviduste täitmisel vaja ajutiste olude järele käia, sest et rahvuslik liikumine rahvale enesele vähe kasu toovad, ent rohkem rahvameestele. Pealegi võivad ainult suured rahvad rahvuslisel põhjal kultuuris

edeneda. Mis võitluse taktikasse puutub, siis läheb Tõnisson oma eelkäijatest põhimõttelikult lahku. Alalhoidlik kiriklik-rahvuslik Jannsen ja tema otsekohesed järelkäijad toetusid Balti sakslaste heasoovlusele, rahvuslik-vabameelne Jakobsoni partei sõbrustas venelastega ja ootas neilt abi. Tõnissoni ja ta kaaslaste esinemisega algab Eesti kultuurilises vabastuseloos uus ajajärk: eestlased leidsid nüüd iseendid, heitsid lootused heade sõprade peale kõrvale, sest et niihästi sakslased kui ka venelased Eesti rahvuse kadumist ja ümberrahvustust nõudsid. Tõnisson tõstis võitluses Eesti kultuurilise iseolemise eest rahva oma sisemise elujõu edasielamise asjus esimesele paigale.

Tähendatud ajajärgus jätkas Vene valitsus meie maal algatud venestusepoliitikat suure hoolega ja järjekindlusega. Omavalitsuse-asutuste tegevust püütakse igal sammul halvata. Senistele protestantlikkudele rahvakoolidele võistlejateks asutatakse hulk 2-klassilisi ministeeriumi- ja kroonu-alkkoole, kuhu sagedasti umbkeelsed venelased kutsuti Eesti lapsi õpetama. Eesti keele õpetus jäeti hooletusse, vähendati emakeele õppetundide arvu Vene keele kasuks. Seadusest, mille järele kahel esimesel õppeaastal kooliõpetus kõigis õppeaineis emakeelne pidi olema, mindi lihtsalt mööda ja tuubiti kõiki õppeaineid juba esimesest koolipäevast peale Vene keeles. Riigiametnikkudele keelati ära Eesti seltsides liikmeks olla ja eestlased, iseäranis Lutheri usulised, olid riigiametitist üleüldse kõrvaldatud. Eesti intelligents oli sunnitud maalt välja rändama.

Majandusline kitsikus ja vaimulämmastav poliitiline surve, mis meie kodumaa möödunud aastasaja lõpul läbi elas, ei võinud Eesti kunsti- ja teadusepüüetele soodus olla. Kuid seisnud pole need selgi ajal. Ja nagu muudel vaimu-aladel suurelt osalt aadete-ilmast ära pöördi meelte-ilma, nii leiame ka Eesti kunstiharrastajatelt tungi tõelusele ja kojutulekut võõrastelt vaimuradadelt reaalsele Eesti hinge vaatlemisele. Eesti muusika-ajaloos omandas kunstlaulja Aino Tamm silmapaistva koha. Esimesena andis ta Eesti kunstlaulule eluõiguse ja viis meie lihtsa rahvaviisi kontserdisaali. Selles mõttes tuleb teda kui teerajajat Eesti muusikas mälestada,

kellelt nooremad, nagu Paula Brehm ja teised, rahvalaulu interpreteerimises eeskuju saanud. Kujutava kunsti alal arenevad tol ajajärgul talendid, keda oma paremate maalijate hulka loeme. Seal on vennad Paul ja Kristjan Raud. Esimene neist peenetundeline, tagasihoidlik, sisesemisest kokkukõlast väljatöötav portretist, kes oma ülesannet näeb välimuse võimalikult ustavas reprodutseerimises, kes oma objekte lüüriliselt ja ustavalt edasi annab, sealjuures loobudes tehnikas odavast virtuositeedist. Ta süveneb neisse joontesse ja kortsudesse, mis elu kellelegi näkku kirjutanud, ja püüab neid üksikult oma lõvendil säilitada. Ta maalides elab vaikne järelemõtlemine ja õrn unistus. Kristjan Raud on Eesti maalijatest kõige iseseisvam ja eestilisem. Ta süveneb maailma mõõtmatusse, müstilisse elevusse ja religiositeeti, Looja imetöodesse. Ta töid valdab tunne, et inimest ja maailma vägev algjõud juhib; sellepärast kaldub ta müstikasse, primitiivide taotlemisele ja armastab rahvakunsti võtteid tarvitada. Kristjan Raua vanemad tööd, eriti tüübid ja stseenid rahvaelust, kujutavad tõelust, nagu ta on. Hiljem ilmub ta töödesse stiliseerimispüüe, kuid siingi taotleb ta tõsist elu, naiivselt primitiive jäljendades.

Lisapalad Eesti
teadusele.

Teadusele kasvas lisa sel ajal peasjalikult Eesti ajaloo ja folklore alal. Suure agarusega tungis M. Lipp Eesti minevikku ja heitis siia oma „Kiriku ja hariduse ajaloo“ (1895—1899) valgust. Kui siin ka vahest kriitika puudub ja faktide aset mõnikord kõnekäänud täidavad ning magusad, ülihärdatud atribuudid karakteristikat kahvataavad, on sel teosel siiski silmapaistev koht meie ajaloolises kirjavaras. V. Reiman jätkas süvenemist Eesti minevikku, kui ta populaarselt kirjutatud lendlehtedes Eesti muinasusku, sepise ja põllutöö ajalugu valgustas. Vanade keelte kandidaat Oskar Kallas valis endale erialaks Eesti rahvateaduse. Ta uuris neid rahvakillukesi, kes muiste Eestist Vitebski kubermangu, Lutsi ja Kraasnasse välja rännanud, ja avaldas selle töö viljana etnograafilised kirjeldused „Lutsi maarahvas“ (1894) „Kraasna maarahvas ja Kaheksakümmend Lutsi maarahva muinasjuttu“ (1900). Folkloresse süvenenud, kaitses O. Kallas

Helsingi ülikoolis 1901 oma väitekirja „Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie“. Siin teeb ta geograafilis-ajaloolise uurimusmetoodi abil selgeks, kuidas teatavad rahvalaulud arenenud ja kohast teise rännanud. Geograafiliselt levinud teisendite abil otsitakse laulu võltsimata algvorm välja, mis luulelisi ja loogilisi nõudmisi kõige paremini täidab, ja määratakse siis, teisendite muutmisi tähele pannes, need teed, mis kaudu laulud pärast sündimist edasi rännanud. Neis on kordamispõhimõtte, mis muudeski Eesti rahvalauludes siin ja seal esineb, kuni viimse täiuseni läbi viidud. Eesti rahvahinge realiteetidele püüab ka M. J. Eisen läheneda, kui ta rahva muinasusu seletuseks „Kratiraamatu“ (1895), „Luupainaja“ (1896) ja „Kodukäijad“ (1897) trükki annab ja nende juttude põhjal tähendatud muinasusulisi olevusi katsub teaduslikult valgustada.

Teetegemine tõelusekujutusele Eesti ilukirjanduses.

Realistlik ajavaim, mis eespool seletatud olude tõttu Eestisse tunginud, nõudis sedamaid ka kirjanduse alal enesele maksvust. Juba 90. aastate algul kuuleme Eesti ajakirjanduses lähenevat ta raskeid samme, näeme kõikuvat ta gigantseid varje. Impulsiivne ja entusiastlik Grenzstein kuulutab vaimlise baromeetrina neid äikese-ilmu, mis läänest ja idast meie vagusasse õhkkonda tulekul, ta sillutab ka teed uutele kirjandusevormidele, nagu realismile ja selle kannul käivale sümbolismile. Peaaegu kõrvuti avaldab ta „Olevikus“ 1891 kahe tähtsa realisti jutustused: Emile Zola visandi „Kuidas inimesed surevad“ ja Hermann Sudermanni romaani „Mure“, aga ka juba lühikese näite sümbolistliku kirjandusvoolu edustaja Edgar Allan Poe töödest — „Malström“. Ja me teame, missuguse hoole ning andumusega Grenzstein hiljem Nietzsche „Zarathustrat“ tõlkis. Kuid selle psüühilise realismi juurde viis tee muidugi alles Zola, Sudermanni ja teiste füüsilise realismi kaudu.

Zola visandit „Kuidas inimesed surevad“ näiteks tuues, pühendab Grenzstein pika juhtkirja uue realistliku kirjanduse-

Teesillutamine
uuele kirjanduse-
vormile.

vormi propageerimiseks Eestis. Mainitud visandis ei kaldu Zola ka veel sugugi äärmisele naturalismile. Ta kujutab Pariisi kõrgema seltskonna perekonna-elu, kuidas isegi abielurahvas teineteise saatusest osa ei võta, kuidas krahviproua de Berteille oma mehe üksinda elada ja surra laseb, ise koju jääb, kui meest maetakse, kuidas krahvi sõbrad ja tuttavad osavõtmatult ja ükskõikselt surnukeha ümber talitavad, leinarongis ja matuse-ajal lõbusalt juttu vestavad, naljatavad ja sealjuures mehaaniliselt väliseid viisakuse kombeid surnu vastu täidavad. Uue kirjandusevormi aine ja käsitusviisi kohta lausub Grenzstein, et kujutusest luule, mõtte haruldane lend ja imelikud juhtumised täielikult välja on jäetud. Mis Zola ütleb, olevat igapäevases elus esinev asi, mitte kunstlikult kokkuluuletatud mõttekuju. Lugeja peab selle juhtumise kohta oma otsuse tegema ja esiteletud seltskonna üle kohut mõistma. Zola olevat igapäevases elust aineid korjanud ja neist tõelusele vastava pildi maalinud, nii ütelda ilusa kristalli välja sulatanud, mida maksab vaadata. „Meie noored kirjanikud — ütleb Grenzstein lõpuks — võtku siit eeskuju, lugejad teadku kirjandusest lugu pidada. See põld on meil alles harimata. Kus on meie rahvalikud külajutud, kus rahva elupildid! Olevast elust tulevale elule juhatavaid sihte kujutada, seda tahaksime kord iga hinna eest oma sugurahva heaks näha! Kes kirjutab?“¹⁾

Grenzsteini hääl oli tol ajal nii autoriteetlik, et ta otsekohene üleskutse ei võinud tähelepanematuks jääda. Võib julgesti oletada, et selleaegne „Oleviku“ toimetuse-liige Juhan Liiv, kes senini romantilises meeles väikesi jutukesi kirjutada katsunud, just Grenzsteini nõudel esimesed sammud tõelusekujutuse poole astus. Ta „Kümme lugu“, mis 1892 tsenseeritud ja järgmisel aastal ilmusid, on uue kirjandusevormi otsimisel osalt nagu Grenzsteinile otsekoheseks vastuseks. Ja üks ole Kitzbergi „Punga-Märt“, mis tol ajal üles tähendatud, ka juba ilustamata elutõeluse kajastus, nagu seda uus kirjandusvool nõudis. Kolmanda vastuse sai Grenzstein Eestis juba rohkeim tuttava noore novellisti E d u a r d

Esimesed sammud tõelusekujutuses.

¹⁾ Olevik 1891 № 29.

Vilde poolt, kes ka samal 1893. aastal oma esimese naturalistliku novelli „Karikas kihvti“ avaldas ja elu varjukülgede jooned nii tugevasti tõmbas, et jutustus suuri laineid lõi, tema pärast ajakirjanduses äge sulesõda tõusis, millest kõik toleaeagsed arvustajad osa võtsid ja Grenzsteingi kutsutud vaime enam ei suutnud taltsutada.

Ilma võitluseta realism Eestis valitsusele ei pääsnud; teetegijad leidsid vastaseid eneste ees ja eneste sees. Niihästi Juhan Liiv kui E. Vilde, E. Peterson ja A. Kitzberg algasid oma isikliku stiili arendamist romantismi tähe all, ja realistliku ajastiili omandamine võttis neilgi aega. Nõnda tekkis 90. aastate keskel meil jutukirjandus, millel ainete valiku ja käsitusviisi poolest küll realistlikke kalduvusi, kuid mis romantilistest võtetest ikkagi veel täiesti pole loobunud. Selle segastiililise ülemineku-kirjanduse tüübilisem edustaja on Juhan Liiv. Tema kuju seisab kõrge teetulbana kahe suure kirjandusvoolu vahel, kelle üks arvulaud tulnud teed romantismi, teine edasi realismi poole näitab ja nõnda eneses nende ühendust kehastab.

Ülemineku-kirjanduse üldiline iseloom.

Juhan Liiv.

Elu- ja kannatuslugu.

Vaevalt leidub meil veel teist kirjanikku, kes Eesti elule, nimelt tema traagilisele küljele nii lähedal seisnud, kui Juhan Liiv. Ise saatuse poolt okkalise valukrooniga ehitud, pääsis tema äraseletatud vaim rahva kurva hinge kõige sügavamate urgastesse, kujutas peene tunde ja arusaamisega saatuse poolt raskesti tabatud, ajaloo soo ja raba ääres vaevlevat Eestit; ise haige hingega poeet, otsis ta Eesti saatuse, Eesti valu, Eesti traagika löimi. Ja ta oskas sellepärast Eesti hinge sügavusi, salapäraseid hingelisi liigutusi aimata, oma teostes seda saatuslis-traagilikku, mis meie elule nii iseloomulik, õieti tabada, et tema enda elu nii sügavtraagilik oli.

Eesti elu traagilise külje kujutaja.

Johannes Liiv, kes ennast kirjanikuna Juhaniks hakkas nimetama, sündis 1. mail (18. aprillil) 1864 Alatskivil Riidma kandimehe koha peal, mille pidajad ja mõisa teetegijad ta vanemad Benjamin ja Marianne sel ajal olid. Piiblikud nimed, mida vanemad ise, nende pojad Elias,

Juhan Liivi lapsepõlv.

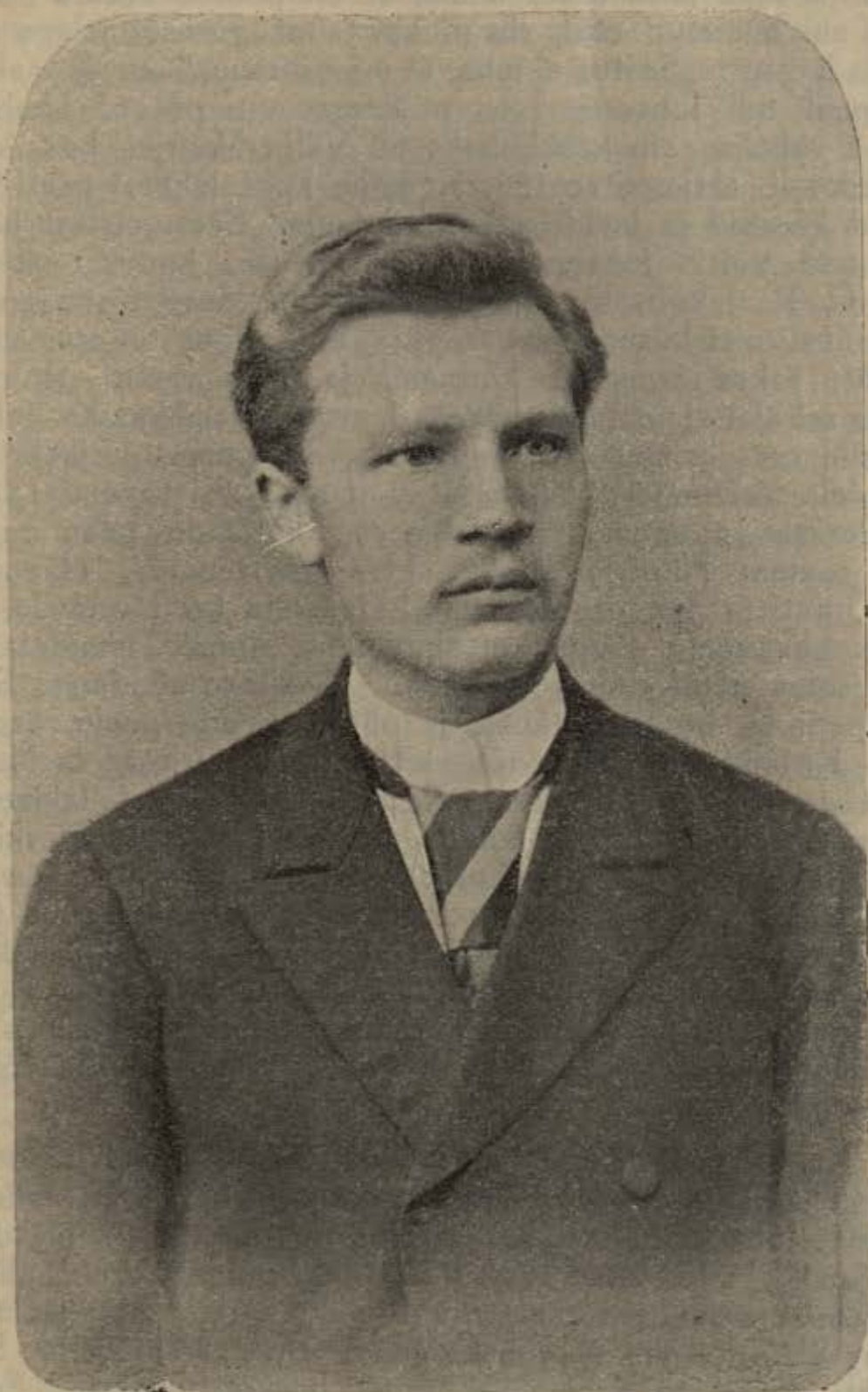
Jakob, Joosep ja kuues laps Johannes kannavad, tõendavad selgesti, et see perekond, nagu palju teisi Kodaveres, vanade traditsioonide tõttu vagatsevasse Vennaste kogudusse kiindus. Muidugi ei suutnud kehv kandimehe koht nii suurt perekonda toita, sellepärast asusid vanemad varsti Alatskivi Rupsiküla Oja tallu rentnikuks, kus Johannes üles kasvas. Ta oli õige nõrga tervisega ja kurva iseloomuga laps. Teiste laste mängudest ja vallatlemistest ei võtnud ta osa, tüdis kõigest ruttu ära ja armastas üksi olla ehk mängides niisuguste asjadega tegemist teha, millest teised palju lugu ei pidanud. Karjas käies ei saanud ta oma vaikse oleku pärast teistele karjastele sõbraks. Karjamaaks oli mets, kuhu tormisel ajal Peipsi kohisemine ära kuuldus. Vahest pahandas Johannes selle üle, et mets Peipsi pinna ta silmade eest ära varjab ja ronis kõrgete puude otsa, et sealt toredat, laialist veepinda ja avarat taevaranda silmata. Lindude laul meeldis talle väga, ja ta rääkis, et linnud teda nähes ilusmini laulma hakkavat.

Kooliaeg.

Üksildusele kalduval poisikesel ei olnud muud paremat ajaviidet kui raamatuid lugeda. Neid sai ta vanema venna Eliase käest, kes Haapsipeal kooliõpetaja olles kaunis täieliku raamatukogu asutanud. Siia käis ta muusika ja koorilaulu harjutusi, mida vend juhatas, pealt kuulamas. Need mõjusid õrnatundelise poisikese kohta nõnda, et ainult selle peale hakkas mõtlema, kuidas muusikakunstnikuks saada. Enne oli vaja üleüldist haridust omandada. Seks hakkas ta, vanematest vendadest eeskuju võttes, Kodavere kihelkonnakooli kippuma. Esiotsa olid vanemad täiesti Johannese koolitamise vastu, sest poisil oli kõhn tervis, ja mitme poja koolitamine käis neil üle jõu. Ometi võitis Johannes lapseliku palvega vanemate südamed ja ta viidi 1879. a sügisel Kodavere kihelkonnakooli, kus vanem vend Jakob äsja õppimisega valmis saanud. Ka koolis jäi Johannes Liiv nukraks üksiklaseks, kellesse kaaslased ei suutnud rõõmsat meeolu luua. Liiv sattus hädaohtu, mis üksiklusse kalduvaid lapsi harilikult sugulise elu valmimise eas varitsõb. Vabaid tunde kasutas ta kirjanduse lugemiseks. Sellest tüdinud, läks ta Peipsi kaldale, vaatas seal kaugelt paistvaid purje, vaikset veevälja ehk jälle tormi puhul mäsavaid laineid. Hiljem tõendas ta, et eneses ärganud ilumeele eest ainult Peipsi järvele ja koduküla karjametsale tänu võlgnevat. Et vanemate kehvus ähvardas edasipüüdmise tee sulgeda, jäi õpihimuline noormees veel ühe lisa-aasta kihelkonnakooli õppusi kordama ja Saksa keeles ennast täiendama. Viimase vastu tundis ta suurt austust ja arvas, et ilma Saksa keele oskamiseta ei või kunstnikuks saada.

1881. aastal jäi vend Jakob, kes sel ajal Triigi Avispeal Väike-Maarja kihelkonnas kooliõpetajaks oli, raskesti haigeks, Venna asemik koolitööl Triigis.

Joh. Liiv.

ja Johannes läks talle asemikuks ning abiliseks. Siingi helitas ta lootust kunstnikuks saada, käis tihti üle kümne versta naabri koolimajas orelimängu harjutamas ja unistas koju tul-

les tundide kaupa viuliga tühjas koolitoas. Kui tal viimaks korda läks kelleltki ametivennalt väikest harmooniumi laenuks saada ja seda lahti tehes leidis, et tal pooled keeled hoopis katki ehk hääletud olid, siis tõukas ta mänguriista jalaga enesest ja lausus: „Saatus ei taha, et minust muusikamees saaks!“ Avispeal tuli Johannes Liivi püüetesse uus pööre. Ümbruskonna vaimlise elu keskkohaks oli Väike-Maarja, kus Aleksandrikooli abikomitee töötas, mille koosolekutel peeti äratavaid kõnesid ja lauldi isamaalisi laule. Seesugustest koosolekutest võttis Johannes Liiv elavalt osa, kuulis, mis siin näit. C. R. Jakobsoni püüetest, rahvahariduse tõstmisest ja kirjanduslistest küsimustest räägiti. Siin selgus tal isamaaline elusiht, ärkas armastus kodumaa ja rahva vastu. Et vend Jakob sel ajal ajalehtedes luuletusi avaldas, hakkas ka Johannes siin oma esimesi kirjandusekatseid tegema, kirjutas ajalehtedele sõnumeid ja hiljem ka luuletusi. „Ei saanud minust mänguriista puudusel muusikameest, kirjamees peab minust ikka saama. Niipalju suudan elus ikka teenida, et endale sulge, tinti ja paberit võin osta,“ ütles ta kord vennale, „ja tahan niikaugemale jõuda, et sind minu vennaks nimetatakse, nagu mina nüüd sinu vend olen.“ Avalikke sündmusi Eesti elus pani ta hoolega tähele ja püüdis nende peale reageerida. Kirjameeste Seltsis tõusva tüli puhul kirjutas ta Nalja-Märte ja löikas „Olevikus“ Kirjameeste Seltsist lahkuvate liikmete nimealgtähtede kaudu tuttava „Baltlaste Piirikivi.“ C. R. Jakobsoni surma puhul oli ta trööstimata ja uskus, et nüüd kõik Eesti asi otsas on. Pärast Jakobsoni surma tõusis „Virulane“ kõige loetavamaks leheks. Johannes Liiv hakkas teda oma kaastööga toetama, kuni J. Järv ta 1885 Tallinnasse oma lehe toimetusse ametisse kutsus. Siit peale algavad Liivi teenistuse-, aga ka ühtlasi rändamis- ning võitlemisaastad.

Isamaalise elusihi selgumine.

„Virulase“ toimetustuliige.

Liivi iseloom ja ta elutraagika põhjused.

Nagu enamasti kõik anderikkad inimesed, oli ta loomu poolest kärsitu, ei leppinud kauaks ümbrusega ja oludega. Ilusamat tulevikku igatsedes vaevles ja rähkles ta olevikus. Siia juurde astus veel nõrk tervis, mis põhjalikku kehalikku ravitsemist oleks nõudnud, kuid vilets ajakirjaniku elukutse seesugust ravitsemist ei võimaldanud. Sellepärast näeme Liivi arutihti Alatskivil vanemate juures kosutust otsivat. Edasi tõi Liivile rahutust kurbmeelsus, mis tema hingelaadis juurdus ja veel toitu sai põhjendatud ning põhjendamata aimustest. Selle kõigele lisaks rõhus teda teadmised, et oma armastatud „väikesele“, neiu Liisa Goldingile, kelles ta oma naisideaali nägi ja temaga 1887—1893 vahetpidamata kirjavahetuses seisis, sissetuleku puudusel mitte ei võinud kodukollet asutada ja

pahatihti sedagi ainust inimest kartis kaotavat, kellesse ta sisemise kokkukõla tõttu hingeliselt kiindus. See kõik seletab, miks Liiv kärsitult kohast teise rändas, miks ta järelandmata saatusega heideldes ära väsis, kuni viimaks alla jäi.

1886. a. algul lahkub ta „Virulase“ toimetusest, sest et enese koolihariduse puuduliku tunneb olevat. Järv võimaldab talle esiotsa edasiõppimise Hugo Treffneri erakoolis Tartus, kuid siiaagi jääb Liiv ainult poolteiseks aastaks. Erakirjas Grenzsteinile ¹⁾ loeme, et ta Treffneri ära pahandanud ja nii talle edasiõppimiseks tee kinni jäänud. 1887. aasta keskpaigast peale näeme ta „Meelejahutajas“ luuletusi avaldavat. Sel sügisel satub ta Sakala toimetaja Jüri Peetiga kirjavahetusse ja aasta lõpul leiame ta juba Viljandis ajakirjanikuna töötavat. Esiotsa kiidab ta Peedi vennalikult lahke ja sõbraliku olevat, kuid juba aasta pärast on tal Viljandist himu täis, sest et seal ainult joodud ja magatud ja ta vaated läinud Peedi omadest lahku. 1889. a. lõpul pöörab ta kohaotsimise palvega Grenzsteini poole, katsub vaheajal Toris J. Tilga juures pelgu- ja puhkepaika leida, ja kui seegi nõu ei aita, päästab teda Viljandist Grenzsteini jaatav vastus. 1890. a. algul asub Liiv Tartusse „Oleviku“ toimetuse liikmeks A. Saali asemele. Esi- mestel tööaastatel on Liiv siingi oma eluga rahul. Peale prii ülespidamise saanud ta 20 rubla kuus, töö olnud kerge, sest päeva kohta teinud ta ainult paar tundi kirjatööd, ²⁾ kuid juba kahetseb ta, et teise tujude all pidavat kannatama. Ühes Liiviga töötasid „Oleviku“ juures sel ajal K. E. Sööt ja G. E. Luiga. Nad elasid esiotsa kõik kolm toimetuse-toas koos, ja see annab Liivile põhjust kaevata, et ta töötuba kõikidele sissejooksmiseks, küsimiseks ja norimiseks lahti seisvat ja see möll ta närvid ära rikkuvat. Lõpuks antud talle paar- kümme sammu toimetusest eemal ruumikas, vagune korter, kuid tööd on tal nüüd üleliiga, sest et Grenzstein maja- ehitamise puhul enam „Olevikuga“ tegemist ei teinud, vaid elanud ainult teliskividele ja lubjale³⁾. Ehk küll Liivile pea igal aastal võimalikuks tehti vanemate juurde maale minna „ennast paksuks sööma“, rõhusid teda mured tervise, kodu- kolde asutamise ja kirjanikukuulsuse pärast. Ta kirjutab Liisi Goldingile: „Ma tean isegi, et mu suurem viga kurb- likus meeoleolus seisab; ma ei tea, mis pean ütlema, aga mu südamest on rahu igavesti põgenenud... Ma olen ka õnnes õnnetu. Mulle teeb valu Sinu olek. Ta ei ole kuigi hea,

Hugo Treffneri
õpilane.

„Sakala“ toi-
metuseliige
Viljandis.

Oleviku toime-
tuseliige Tartus.

¹⁾ Kuukiri Eesti Kirjandus 1906, lhk. 104—105.

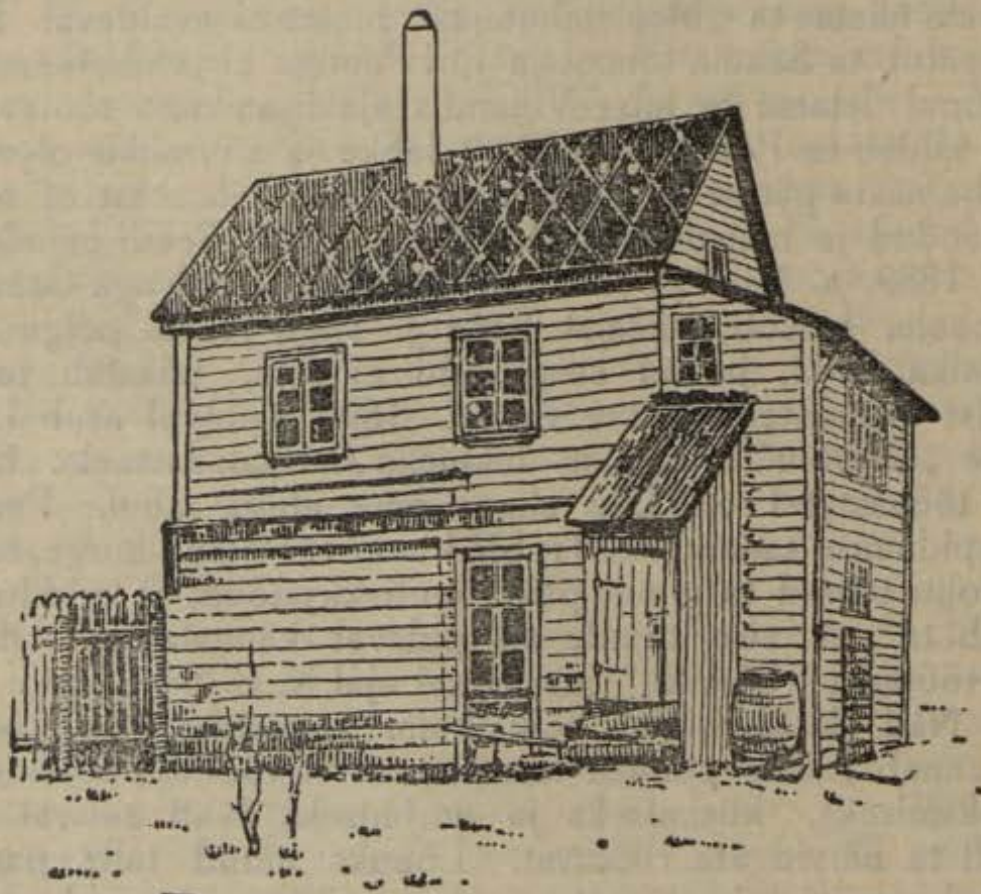
²⁾ Kiri Liisa Goldingile 4. aprillil 1891.

³⁾ Kiri Liisa Goldingile 21. detsembril 1891.

kui ma tuleviku peale mõtlen“. Tal oli nõu iseseisvaks saada, raamatukauplust avada, et siis end valitud eluseltsilisega ühendada, kuid rahapuuduse pärast ei võinud sellest plaanist midagi välja tulla. Lõpuks otsustas ta kirjanikuande peale oma tulevikku rajada; ta lahkus sügisel 1892 „Oleviku“ toimetusest, võttis endale Hetseli tänaval aiamajakeses väikse toa ja tahtis ennast kirjatöödest vabalt elatada. „Oleviku“ juurest lahkudes ütleb ta oma veresooni juubeldavat, sest et nüüd vaba olevat ja võivat hakata kuulsust võitma. Ja ometi

Katse iseseisvaks saada.

Juhan Liivi elukoht Tartus Hetseli tän. seisvas Escholtz'i majakeses,¹⁾ kus Liiv oma paremad novellid kirjutas.

kiirendas iseseisvuse õnne maitsmine ning enda käel töötamine katastroofi Liivi eludraamas. Meie olud olid niisugused, et kunstnik ega kirjanik sel ajal ei võinud leivateenistuse peale käega heita ja puhtalt oma huvidele elada. Ilukirjanik võis tol ajal oma tööde eest vast tubakaraha teenida, muud midagi. Oleviku juures töötades ei olnud Liivil vähemalt ülespidamise ja korterimuresid; iseseisvaks saades ja ainult oma huvidele elades tuli talle juba paari kuu pärast nii suur aineiline kitsikus kätte, et enam toakese üüri ei suutnud

¹⁾ See majakene oli 1865 ka „Vanemuise“ seltsi esimeseks korteriks.

maksa ega enesele ülespidamist muretseda. Kuid kõige rängem oli Liivil see ära kanda, et kirjastajad käsikirjade õiget väärtust ei tundnud, neid suure vaevaga sai poolmuidu ära anda. Need võitlused andsid Liivi ihulisele ja hingelisele tervisele otsustava hoobi. Keha kurnasid lõpuni halvad toitmise olud ja hing hävines võimatuse pärast enda andele tiibu anda, endale ammuigatsetud kodukollet asutada. Grenzstein püüdis Liivi „Olevikule“ tagasi võita, andis talle prii lõunasöögi, Peetki käis oma endist abilist tagasi kutsumas, muidugi kõrgema palga eest, kuid Liivi ideaalid tõmbasid teda mujale. Ainelisse kitsikusse sattudes, ihuliselt ja hingeliselt murtud, oli Liiv sunnitud kõiki oma kavatsusi pooleli jätma ja veebruarikuul 1893 oma kodukohast Alatskivilt varjupaika otsima, kus hämar vaimuõõ ta peale langes.

Põdur oli Juhan Liiv juba noores eas. Vist on ta osa haiglikust naturellist sündimises kaasa saanud, sest perekonnas surid kaks venda tiisikusse, kuna kahel vaimuhaigus ilmsiks tuli. Üleüldine närvilikkus, mis salajast isiklikust kalduvusest tõuget sai, iseloomustas Juhan Liivi juba noormehe põlves, sest 25 aastaselt vaevasid teda alalised seedimisrikked, peavalu, nõrkus ja hingetus rinnus ning unepuudus. Juba Viljandis elades pidas ta ennast pea kopsutõbiseks, pea nõrgameelseks,¹⁾ ja kui tohtrid seda õige ei leidnud olevat, ei pidanud ta nende arvamist maksvaks ja ütles, et ta ilmaaegu tonte ei nägevat. Ta haudus nende mõtete kallal edasi. Teadvuse tasapinnast kippusid mõttekeed välja, mis endid ülemäära maksma panid ja ümbrust ei lasknud objektiivselt hinnata. Liivi härdus lõi mõned mõisted ülitundelikuks, kriitika ei käsitletud enam mõistet, vaid see mõiste sundis teadvuse kriitika enese mõju alla. Suur enesetunne, ühendatud hingelise härdusega, tekitasid Liivis tagakiusamise idee: üksikud inimesed said tema umbusklikule meeolule kahtlaseks.²⁾ Juba 1892 kirjutas ta vennale Jakobile, et salapolitsei ta järele valvavat ja öösel keegi tema toa pööningul kõndinud. Iga möödaminev politseiametnik vaatavat uurival pilgul ta otsa. Juurdlemine, et ta enese tervise vastu patustanud, tegi ta esmalt ebahaigeks, lõpuks muutus see idee nagu kurjaks kättemaksmise vaimuks, kes talle iialgi rahu ei andnud.³⁾ Toitmise olude pahenemine ja puhkuse puudus, mille järeltulisel verekihvitus tekkis, nõrgestas lõpulikult ta kehalise tervise, liialine tunde-elu—

Juhan Liivi
haiguselugu.

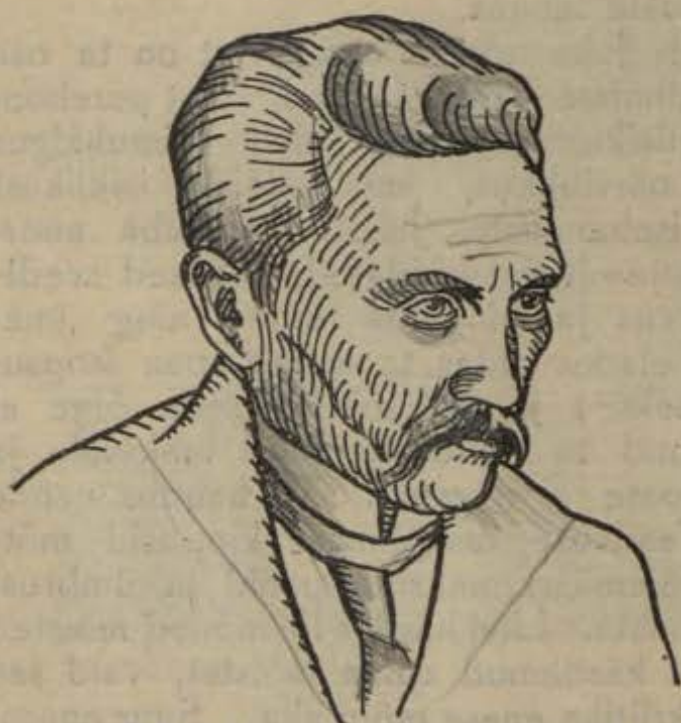
¹⁾ Kiri Liisa Goldingile 8. detsembril 1889.

²⁾ J. Luiga, Juhan Liiv. Mälestused ja märkused. Päevaleht 1913 № 285.

³⁾ Jakob Liivi ülestähendused 2 detsembril 1913.

vaimline loomine ühes hingelise piinaga — mõjusid ta keha elundite tegevusse. Nii tuligi see hädaoht kätte, mida Liiv tumedalt aimas ja kartis. 1893. aasta algul on ta juba täiesti vaimuhaige. Ärrituste, puuduliku ravitsuse ja organide rikke tagajärjel esinevad viirastuse taolised meelenõrkused. Ta kuuleb kellatikusumisest sõnu, ei jõua ennast enam valitseda. Juba märtsikuul 1893 leiame Liivi Tartu närvikliinikus; 1894 teeb ta siin raskema järgu läbi, mil ta nädalate kaupa voodis lamab, toiduiivagi vastu ei võta, nii et teda läbi toru vägisi pidi toidetama. Kord nagu unest ärgates kipub ta uksest välja minema, öeldes: „Surnuid äratama!“ Need on ta ainukesed sõnad, mis ta kauaaegse, mitu nädalat kest-

Juhan Liiv viimastel eluaastatel.

va vaikimise järele lausub. 1894. aastast peale elab ta ilma koduta, on veel rahutum ja kärsitum kui enne, ei lepi ühegi perekonnaga ega seltskonnaga ühte, kannatab tihti raske-meelsuse tujude all. Erandnimeste jaoks nagu Juhan Liiv näitab ka haigus erandlikke ilmeid ja mitteharilikku loomu. On silmapilke, mil Liiv nagu pilvede vahelt paistev päike isesugust vaimutera- vust ja vaimuselgust ilmutab, mil temaga

tundide kaupa kirjandusest ja päevaküsimustest võis juttu ajada, ilma et midagi mittenormaalset oleks olnud märgata. Niisugustel heledatel silmapilkudel on ta oma kõige ilusamad laulud loonud ja väikesi filosoferivaid jutukesti üles tähendanud. Aeg-ajalt tumenes ta kriitika ümbruse vastu. Ta subjektiivism aga jäi ärksaks, ta kaldus lüürikale. Vaim läks kui vihk lahti, kuid üksikud kõrred olid terakad. Ta suur anne oli nagu küünal, mis küll teisi valgustab, kuid iseene hävitab. Väsinud erkude pärast, mis kustki küllalt rahulikku paika ei leidnud, põgenes Liiv kohast teise. Venna nõudmise peale võttis Alatskivi vaid ta vaestekirja ja maksis 70 rubla aastas. Esmalt elas Liiv venna juures Oja talus, siis lelle juures Perjandii, viimati lellepoja juures Plaksu talus Koosal. Ei olnud kerge talle ainelist abi anda, sest ta oli ülihella ja

suureline, ei tahtnud abi vastu võtta ja haavus kergesti. Kui talle kord poolvägisi ülikond annetati, ei teinud ta annetajaga enam tegemist, vaid kaebas arstile, et tal palavik olevat. Kui arst palavikku tahtis mõõta, vastas ta: „Ajage endale kord sandikuub selga ja mõõtke oma palavust!“ Elu lõpu poole muutus tagakiusamise kartus suurushullustuseks: ta pidas ennast keisripojaks ja unistas troonist, mis teda Poolamaal ootavat. Ta suri tiisikusse 1. detsembril (18. novembril) 1913 ja pääsis puhkusele Alatskivi surnuaiale, kus magab teine niisama õnnetu alatskivilane, kes kord ka omal kombel välja püüdnud taevaranda varjavast metsast — Laksi Tõnis.

A. Romantiline ajajärk Liivi toodangus.

Liivi loomingus näeme kolme ajajärku, mis niihästi ainevaliku kui ka kirjandusestiili poolest erinevad. Ta õpikuperiood langeb romantilisse ajajärku, sellepärast avaldavad ta esimesed katsed ilutsuseluule jooni, ja romantilisest ajast päritud aatelisele käsitusviisile jääb ta lõpuni ustavaks. Juhan Liivi lähem eeskuju ja nõuandja luuletajate seas oli ta vend Jakob. Tema juures Väike-Maarja kihelkonnas elades arenesid Juhan Liivi loomingus esimesed sammud. Iga salmiku, mis valmis sai, viis ta vennale näha ja ootas kärsitult selle otsust. Pärast „Efialtese“ ülestähendust ruttas ta venna ette ja nõudis: „Nüüd pead sa mind õigusega luuletajaks tunnistama“. Esimestes trükis ilmunud luuletustes (Virulane 1885 ja 1886) „Maikuu öö“, „Kuusk“ ja „Hommik“ on Jakob Liivi mõju selgesti tunda. Sonett, Jakob Liivi armsam luulevorm, ja tema allegoriseeriv loodusluule on Juhanis härdalt imestleja ja jäljendaja leidnud. Kuid aine käsitluses märkame algava luuleõpiku kohta haruldast stiili-osavust ja iseisvust. Neist on „Kuusk“ selle aja kohta tüübiline, sest et otse Jakob Liivi ja Jakob Tamme luulevalda kuulub.

Esimesed arenemissammud luule alal.

Puud ühisel seltsitusel
On kasvamas künkakse peal,
Et marude mässamistel
Võiks toeta teineteist seal.

Pead üksinda kõrgele õhku
Kuusk sirutab. — Uhke ta seis,
Kui pilkaks ta tuulte rõhku,
Mis kaskesid vaevata võis.

Kuid kaasik võis vastagi panna
Kui tormiks ju tõstis end tuul...
Ta väsis küll võitlusel kaua —
Torm surma tõi üksikul puul.

Viljandi ajajärgus (1888—1889) jätkab Liiv luuletamist endises sihis („Varane õis,“ „Leeni ja Villi“) ja teeb ühtlasi esimesi katseid novelli alal. Jutustustega „Üks trepp alamal“ ja „Nööpnõel“ avab ta siin lookeste seeria, mida ta veel Tartuski paar aastat jätkab: „Saaniga sõitsin ma sohinal,“ „Onupojad,“ „Ootajad,“ „Õnnelik juhtumine,“ „Laelamp“ jne. Käsitatud ainete poolest võib neid väikekodanlisteks perekonna-novellideks nimetada. Kirjanik viibib neis mõisa kirjutajate, valitsejate, mõldrite, üliõpilaste ja poesellide keskel, jutustab nende elujuhtumisi tõetoonil, aga et tegelaste karakteritest sündmustikule põhjendust ei otsita, vaid kõik enamasti kogemata juhtub, teevad nad naljajuttude mulje. Kujud ja sündmused on kõik välja mõeldud, seisavad väljaspool aega ja olusid, neis ei leidu välist ega sisemist tõtt, ja juhtivatest ideedest on nad vaesed, just nagu see ajajärk Eestis, mis neid sünnitas. Romantismi epigoonidel polnud muud mõtet parandada kui rahvuslik idee, seegi oli narmasteni ära kulunud ja Hermanni labase ülistuse tõttu luitunud. Selgeid ja iseteadlikke aateid ja kunstilisi põhimõtteid ei suutnud ümbrus kirjanikule inspireerida, ja maitsetu lugejate ringkond muust lugu ei pidanud kui põnevast sündmustikust, kõdistavast faabulast. Huvi äratavad Liivi väikekodanlised novellikesed fabuleerimise suhtes, sest nad olid kirjanikule pärastise loomingu eeskooliks. Neis esinevad püüded inimeste üleüldiseid vahekordi käsitleda, sealjuures ümbritsevaid olusid ja kombeid tähelepanemata jättes.

Saatuslikud elu-
aastad Tartus.

Tartus arenes Liivi talent aegamööda võimise tipule. Siin võitis ta ammu otsitud kuulsuse, mida ta jututegelane Jaan „Õnnelikus juhtumises“ nii väga igatseb. Liivi hing jäänud Tartus kirjaniku lugupidamise ja tunnustuse järele, mille saavutamises ta näeb enese päästmist. Kärsitusega ootab ta enda sulest tähtsamaid tooteid. „Taevas anna, et üks kord mu rahu tagasi tuleks, ja ainult siis tuleks ta tagasi, kui mu töö lugupidamist leiaks ja veidi kära teeks.“¹⁾ Tartus elas Liiv oma elu saatuslikumaid päivi. Ta sai rikkaid ja püsivaid muljeid, mis ta edaspidise loomingu sihi ja tema

1) Kiri Liisa Goldingile 28. oktoobril 1892.

enese elusaatusegi ära otsustasid. Seesama Grenzstein, keda ta kord pilganud, sai Liivile päästjaks Viljandi vaimukõrvest ja uueks teelesaatjaks. Lähenemist Grenzsteinile märkame juba sellest, et Liiv tema luulestiili jäljendab. „Mine, mine, lumekene!“ ja „Taadi õnnetus“ on nagu Piirikivi enese kirjutatud. Nii loeme „Olevikust“ 1890:

Mine, mine, lumekene,
Kao kiireste,
Tule, tule, suvekene,
Tule rutuste.

Laudas kirju tallekene
Ootab ammugi.
Väike punapullikene
Ei söö heinugi.

1891. aastal sünnib Juhan Liivi loometöös silmapaistev pööre. Rahutu ja kärsitu oli ta juba varemalt olnud, kuid see ei kajastunud veel ta teostes. Nüüd süveneb Liiv niikaugelt iseendasse, et nukrusetundeid ei suuda alla suruda. Võib olla, et selleks Dr. Lahmanni seletus uuest närvihäigusest ehk neurasteeniast, mis vist Liivi enese tõlkes Olevikuski ilmus, seks välist põhjust andis. Arstlikud haigusekirjeldused võivad mõnegi araverelise ebahaigeks teha. Et rõhutatud meeleolu rõõmsas seltskonnas liikudes võib eemale peletada, ei pidanud Liiv enese kohta maksvaks, ei uskunud, et peavalu võiks kaduda. Sel aastal ilmuvad Liivi luulesse sügavtõsised helid, mis ta isiklikku hingeelu peegeldavad. Pärast suvepuhkust Alatskivil kirjutab ta: „Olen ihu poolest kosunud, aga unistused — tige kurbus on endine. . . Endised karjaaja mängupaigad käisin läbi ja istusin tuttavatel unistuse paikadel, trööstisin ennast nende kadunud kuningriikide pärast, mis seal seekord nooruses üles ehitasin. . . Surnuaia püha pühitsesin ühes, see oli liigutav. Kirik on endine, ometi muudetud; koht endine, ometi jälle teisenäoline, inimesed needsamad, ometi jälle hoopis teistsugused, vanemad — kuus aastat on hoolega tööd teinud.“¹⁾ Seesuguses meeleolus sündisid Liivil nukrad laulud, mida ta ei taha avaldada, sest et oma kannatusi maailma eest varjul hoiab. Selle aja kohta karakterlik laul on „Mets kohab“, mille avaldamisest luuletaja ometi pole keeldunud:

Pööre loome-
tegevuses.

¹⁾ Kiri Liisa Goldingile 31. juulil 1891.

Mets kohas tumedalt, tõelt. . .
 Ma kuulasin himuga.
 Ta kohin tiibu laotas
 Mu üle ju hällissa.

Ta tume kohin jäi rinda,
 Seal kohab nüüd alati —
 Ma nagu tad taga leinan,
 Ei rõõmsaks saa iialgi.

B. Realistlik ajajärk Liivi toodangus.

Nagu eespool pikemalt seletatud, soovitas Grenzstein 1891 Eesti kirjanikkudele tagasipöörmist küiasse ja propageeris ühtlasi realistlikku kirjandusvormi, Zola't eeskujuks seades. Kodumetsa teema ülesvõtmine luules näitab, et Grenzsteini üleskutsel realelusse tungida ja seda kajastada, Liivis juba vastukaja leidnud, — esiotsa koduluule loomises ja ka tundmuste tagasihoidmata väljenduses. Liiv on nukker, ta hinge täidavad tumedad aimused, ehmatavad kohinad, kuid ta ei hoia neid enam endale, ei salga ega ilusta neid. Nii ärkas hingeline realism Liivi lüürikas ja sellele järgnes varsti ka tõeluse kujutus kodustes, Alatskivi elust võetud külajuttudes, mis Juhan Liivile alles tõsise kirjaniku nime töid.

Esimesed sammud selles sihis olid „Peipsi peal“, „Muldmäe Mats“ ja „Igapäine lugu“, mis 1892 kirjutatud ja „Kümnes loos“ esimest korda lugejatele esinesid, kuna nende kaaslastest mitmed äsja „Oleviku“ kaudu juba tuttavaks olid saanud ja õieti eelmisest romantilisest loomisjärgust pärit. Kolmest eespool nimetatud jutukesest näeme, et Liivi proosalisse toodangusse nihästi aine valiku kui ka käsitusviisi poolest pööre tulnud. Ta jätab abstraktsed tendentsid väikekodanlise elu vaatlemisel kõrvale ja kujutab konkreetselt, ilustamatult küla elu. Kuid mitte üksnes kujutuse viisis ei lähene ta igapäise tõelusele, vaid ka üksikud kujud on külast pärit ja jutukeste sündmustikudki rahvasuust saadud. Et Ristiotsa Rein hädas palju töötab ja hiljem kirik kroonlühtri asemel väikse küünlajala saab, ehk et Muldmäe Mats kiusatusele ei suuda vastu panna ja ennast jaseb viina vaatamiselt nuusutamisele ja maitsmisele veetella — niisuguseid anekdoote jutustab rahvas mitmesugustes tei-sendites. Liiv on nad kirjanduslikult ümber töötanud. „Igapäises loos“ esineb Punasoo Mari lihtsa taluperenaise tüübina, nagu meil neid sagedasti leidub: töökas, tragi, isesei-

sev ja vastupidav igale saatusehoobile. Kahjuks on see stiililiselt kõige puhtamalt ja järjekindlamalt läbiviidud Liivi tööelupilt ainult suurtes põhijoontes üles tähendatud, mis pärast ta hõreda visandi mulje teeb. Väga karakterlik lugejate ning kirjastajate maitse ja kirjaniku ideaalide kohta on esimene jutuke „Kümnes loos:“ „Esimised kirjaniku tundmused.“ Noore kirjaniku tööd lükatakse tagasi, sest et neis ei esine ainustki mõrtsukatööd, isegi mitte ühte suudlemist ega kõrvalopsu, ei lapsevahetamist ega tilka kihvti karikas. Unenäos ilmuvad kirjaniku ette kõik ta juttude tegelased, seisavad poolringis ta ümber: kaltsudes vaesteküla elanikud ja rüütliid; ükski neist ei ole selle osaga rahul, mis neile juttudes kätte jagatud. Rüütel nõuab endale riidet oma seisuse järele ja külainimesed kaebavad, et neid kaante vahele sulutakse, et nad ainult käsikirja peavad jääma, sest et nad seltskonnale ei meeldi. Kirjanik otsustab igaühe tegelasele just selle kuue selga jätta, mis talle a e g a n d n u d. Siin on Liiv oma kirjandusliku usutunnistuse avaldanud: elu ja inimesi kujutada tõelistena, oma enese aja ümbruses ja kuues. See loomulik kujutusviis ei meeldi seltskonnale ega tegelastele enestele, kuid viimastele seletab kirjanik: „Kannatage mind pärast, nagu mina teie pärast kannatan.“

Kirjaniku usutunnistus.

Kaks pikemat teost „Vari“ ning avaldamata romaani „Vastu voolu“ kirjutas Juhan Liiv 1892. aasta sügisel, kui ta Tartusse Hetseli tänavasse omaette toakese oli üürinud ja siin pärast ajalehe orjust iseseisvuse õnne maitses. Selle aja elutingimuste ja tööviisi kohta tähendab ta oma südamesõbrale: „Korter on ilusas kohas aias, sõbralik ja vagune. Nüüd on aeg, mil võitmine ehk kaotamine ees seisavad, see on, kas saan kätte kirjaniku-loorberi sel mõõdul, kui mu süda igatseb, või jääb see elukutse minust teistele. Mis võin ma, kui mu süda vabadust ja vabamat tööd igatseb? Kauaks ma ilma ametita ei taha muidugi jääda, aga ma tahan enne kirjutada, mis vaim ajajooksul kogunud.¹⁾ Ja viisteistkümmend päeva hiljem teatab ta uhkel rõõmul: „Üheksa päeva järestikku olin nii tööl, et ka paberossi ei saanud aega tõmmata, ja selle aja sees sündis 17-poogna-

Suuremate teoste loomisviis ja motiivid.

¹⁾ Kiri Liisa Goldingile 13. oktoobril 1892.

line jutt. Veel iial ei ole mu vaim nii vapper olnud, töö nõnda rahulolemiseks korda läinud. Ma olen praegu kui pilvedes — võib olla, kukun pea tõsisesse ilma tagasi, praegu käärib ja keeb alles, ja ma usun, et ei tea mis kuulsus maailma sündis. . . Olgu mis on, ma olen ütlemata õnnelik oma romaani rutulise valmisaamise pärast. Aasta läbi mõtlesin teda vaimus, seal on kõik mu enese lapse-, karja- ja nooremehe põli koos. Ka sinisilmne neiu, väike, muidugi ei puudu. . .²⁾ 17-poognaline romaan võis ainult hiljemini ärahävitatud „Vastu voolu“ olla, mille esimest osa vend Jakob lugenud ja seda Juhani kõige paremini kordaläinud teoseks peab. Romaani peategelasena kujutanud õnnetu kirjanik iseennast, käsitletud selles oma välist elukitsikust ja hingelisi võitlusi. „Varju“ kohta eelmised teated ei sobi, sest et see novell ainult 6-poognaline on, nelja päevaga kirja pandud ja üleüldse neid andmeid ei sisalda, millest kirjanik oma sõbrannale mainib. Ometi seletavad need erakirjad ka säilinud teoste loomisviisi ja motiive. Liivi hing jänunes lugupidamise, hingelise soojuse, töö õige hindamise järele, sest tunnustus seltskonna poolt on kosutav vihm, mis töötamiseks jõudu annab. Kuid ka sellest moraalsest tasust pidi õnnetu kirjanik esitotsa ilma jääma. „Kä k i m ä e k ä g u,“ mis Alatskivil kirjutatud, pääsis esmalt äratõmbena „Postimehe“ jutunurgast 1893 lugejate ette ja „V a r i“ võis alles 1894 pärast pikka ja vaevalist kirjastajaotsimist trükis ilmuda, ei pandud teda avalikult tähele, pealegi oli kirjanik loorberide rõõmu maitsmiseks sel ajal juba vaimliselt võimetu.

„Käkimäe käo“
sisu.

„Käkimäe käos“ esiteletakse meile vaimukas karjapoiss Hans Remmelg, kelle kuju Eesti kirjanduses oma sarnast võib otsida. Ühtlasi kirjeldatakse siin karjapoisi rõõmusid ja muresid. Terasel poisil oli armsaks seltsiliseks väikene naabritütar Elli. Nende vahekorda ja iseäranis lahkumise muret, mis sellest tekkis, et Ellit pidi linna kooli viidama, kirjeldab Liiv haruldase peensusega ja hästi tähele pandud hingeelu tundmisega. Kuid Hansu mure oodetava lahkumise pärast oli alles eelmäng järgnevatele raskematele saatuse löökidele. Elli võeti mõisapreilile kaaslaseks ja sai seal saksalaste kasvatuse ning hariduse osaliseks. Hansu võttis sama

²⁾ Sellesamale 28. oktoobril 1892.

Palupere mõisa maamõõtja enda hoole alla, oli talle kooli-õpetajaks, heategijaks ja sõbraks. Nii said Elli ja Hans mõisas jälle kokku. Hans oli oma tundmused endise karjapõlve seltsilise vastu säilitanud ja hellutanud. Mõisas aga tuli mõlemate elusse õnnetu järsk pööre. Elli langes noore krahvi Kuno von S. küüsi, kes enda ütelse järele „õuna hammustas, mis just silmade ees seisis.“ Hiljem pakkus noor krahv Ellile väikest abiraha, kuid sel kujul ei võidud asja enam heaks teha, sest Elli suri ja Hans kaotas mõistuse. . .

„Käkimäe kaos“ taganes Liiv sellest järjekindlalt läbi-^{Taganemine töö-}viidud tööelu vaatlemisest, millega „Kümne loo“ paremates^{elu vaatlemisest.} numbrites hea algus oli tehtud. Siin idealiseerib ta uuesti külaelu, inimesi ja olusid. Hans Remmelga alguskuju võtnud ta lapsepõlve mälestustest. Kirjaniku kasukohast Oja talust õhtupool seisab Käki talu, kus mitu aastat karjatanud veiseid poiss, kes hommikust õhtust laulnud, trallitanud, suuga sarveja pasunalugusid mänginud. Inimesed kutsunud teda „Käki-käoks“. Selle idealiseeris Liiv, kujutas ta nii anderikkana, et me ta taga Liivi enda kuju arvame nägevat, seadis ta novelli keskkohta, kirjeldas suurepäraselt karjaste hingeelu. Ühtki võõrast kõla, ühtki valekriipsu pole selles idüllis. Aga nii pea kui Liiv karjastest lahkub ja meid mõisa viib, muutub ta sentimentaalseks. Siin on kõik illusoorne, võimatu, meie tunneme endid uuesti Liivi väkekodanliste novellikete õhk-konda asetatud olevat. Võib olla, ehk sai Liiv ise aru, et vaimuka ja anderikka karjapoisi teema ja vaesuseprobleem veel mitte põhjalikult ei olnud käsitletud, vast märkas ta ka enese kirjandusmetoodilist väljalibisemist kord leitud ja õigeks peetud rööbastest ja otsustas poolikut kavandit ümber joonistada. Ta võttis sama aine „Varjus“ põhjalikumale käsitlusele ja astus julgema sammu realistliku eluvaatlemise poole.

„Varju“ peategelane vaenelaps Villu kasvab Kukulinna vaestekülas vanaema hoolitsemisel üles, kes ennast ja lapse-^{„Varju“ sisu.}last kampsoni-kudumisega hädavaevalt elatas. Rõõmutu ja üksik elu kõige mustemas viletsuses teeb lapse kehaliselt enneaegu vanaks, vaim selle vastu on liig vara ärganud ja haiglise ilme omandanud, põleb enneaegsete asjade igatsustes ja ülejõukäivate takistuste võitmisel. Pärast vanaema surma võtavad Kuuse perevanemad Villu enesele kasulapseks ja kannavad ta eest hästi hoolt. Talvel käib ta koolis, suvel karjas; metsa ja metsatagust Peipsi järve on ta juba näinud, kuid vaim põleb jänus laiemate teadmiste järele. Kord oli Villu paeltega mõisa jäneseid püüdnud; talle pidi mõisas selle eest naha peale antama, kuid noor parun Hugo von K. astus vahele, sest et ärksa vaimuga poiss noorele edumõttelisele

üliõpilasele meeldis. Noores parunis leidis Villu enesele mõis-
 sas kaitsja ning heategija; Villu kutsuti Muru mõisa noorema
 kärneri koha peale, Hugo valmistas teda gümnaasiumi lõpu-
 eksami vastu ette. Et noor parun mõisa majapidamisest osa
 võttes uuendusi püüab läbi viia ja ühtlasi talurahva elukorra
 paranduse endale eesmärgiks seab, satub ta isaga tülli ja
 ka ta kaitsealune Villu langeb vana paruni viha alla. Kõik
 äpardused mõisa majapidamises ajab ta poja uuendusepüüe-
 tele süüks. Kord olid teomehed õitsel olles magama jäänud
 ja hobused mõisa rukkipollu lasknud ära tallata. Villu oli
 hobused välja ajanud, kuid seda mitte härrale teatanud. See
 ajas äkilise vanahärra viha üle keema. Poja äraolekul laseb
 ta teomeestele vitsanuhtlust anda. Villu, kes teomehi alati
 püüab vabandada ja kaitsta, jookseb hingetult vahele, kuid
 see on ta õnnetus. Esmalt langevad härra rusikahoobid
 talle näkku, siis kõlab vali käsk kubjastele: „Maha ja kuus-
 kümmend!“ Viimased kokkuvad, kuid täidavad oma kohut.
 Seda toorust ei pea õrnahingeline noormees välja, ta jääb
 mõistusest ilma ja jätkab nõrgameelsena oma elupäivi vaeste-
 küla servas olevas majakeses, kuhu Hugo oma sõbrale aseme
 leidnud. Tume vari, mis ta hinge peale langenud, siin teda
 enam ei vaeva. Ainult siis, kui Peipsi väga kohiseb, ärkab
 Villu igatsus heledama, avarama taevaranna järele ja sosis-
 tab: „Kui seda metsa ees ei oleks!“

Nagu eespool juba tähendatud, on novellides „Käki-
 mäe kägu“ ja „Vari“ mõndagi ühist, mida kirjanik kordab.
 Mõlemas osatab kirjanik küla kõige vaesema ja armetuma
 kihi elu, millele võimu- ja varaküllane mõisnikuseisus vastan-
 diks seatakse. Ühel pool põdev põllukene, Eesti verivaeste
 vallasantide võitlus viletsusega, teisel pool mõisa uhke ja tore
 hõlpsuse-idüll. Niihästi karjapoiss Hans kui ka Villu on valla
 vaesteküllast pärit, milles Liiv Alatskivi Kitselinna kopeerinud,
 teda pea Käkimäeks pea Kukulinnaks nimetades. Nad on
 anderikkad ja agarad talukarjapoissid ja väsimatud edasi-
 püüdjad. Mõlemate haridusetee ja oodatav eluõnn oleneb
 kokkupuutumisest mõisasakstega, kelle seast mõned edumeel-
 sed uuema aja inimesed nad oma hoolde võtavad ja nad
 hariduseosalisteks teevad. Kuid saatuslikuks neile küllast tõus-
 nud haritlastele saab mõisas leiduv vanameelne tagurline ele-
 ment, kes eestlase inimeseõigust veel ei tunnusta ja kelle
 alasti omakasupüüdmine ning toores ülbus ülespoole tungivate
 eluõnne hävitab. Looduselapsed äratati järsku uinuvast lapse-

Paralleljooned
 „Käkimäe kägu“
 ja „Vari“ vahel.

põlvest, nende mõttelend ja tundesoojus kasvas meheliku tõsiduse kulul ja viimase kahjuks suureks. Olud nõudsid tusedat vastupidamist ja isetegevust. Kuid Hansul ja Villul seda ei olnud, nad ei olnud iseseisva võitluse varal edasi jõudnud, vaid väliste tuge abil, sellepärast ei olnud nad elamiseks energiat omandanud. Kui õrnad, puutumata looduselapsed pidid nad esimesel raskel kokkupõrkamisel mõjumeeste toorusele alla jääma. Kehaliselt ja hingeliselt murtud tuleb Hansul ja Villul külasse tagasi minna; mõisa ei ole neid mitte ainult õnnetuks teinud, vaid mõlema hinge vajub veel pime vaimuöö.

„Käkimäe käo“ ja „Varju“ kirjandusline väärtus^{Teoste tugevused ja nõrkused.} seisab neis meisterlikkudes kirjeldustes, milles Juhan Liiv lihtrahva elu kujutab. Kukulinna vaesteküla ja tema elanikud, küla karjased, mõisa teomehed ja õitselised, kes koguni murrakus kõnelevad, esitatakse nii elutruult, käega katsutava tõelusega, et neid nagu kehalikult eneste ees arvame nägevat. Need kirjeldused ongi, mis Liivist realisti teevad. Selles miljöös oli Liiv täiesti kodus, ja võib ainult kahetseda, et ta siit lahkus. Ta oli endale nähtavasti romantikute eeskujul Eesti lähema minevikukujutuse ülesandeks teinud, järelikult pidi ta seda kontrasti näitama, mis olemas teoorjuse ajal küla- ja mõisaelu vahel. Ajalooliste olude kujutusteks tulid küla ja mõisa vastolusse seada ja ühtlasi sotsiaalne probleem harutusele võtta. Maa-aristokraatide tihedat, peent ja iseteadvat elu ei olnud Liiv ise näinud, see oli talle niihästi eraelus kui kunstiliselt võõras. Ta vaatab neid, nagu nad köögiuksest vastu paistavad, loomulikus ringis pole ta neid tundma õppinud, peab nad välja mõtlema ja neile mõne anekdoodi külge kleepima. Ta muutub kõrgema seltskonna ümbruse ja elu kirjeldusel sedamaid romantiliseks, tarvitab ühes ja samas teoses kahe seltskonna kihi elupiltide esitusel kahte stiili. Ja nagu ta kõrgema seltskonna kujutustes romantikasse tagasi langeb, nõnda tarvitab ta sündmustiku ülesehitusel psühholoogilise analüüsi asemel romantilisi võtteid. Mida rohkem neis novellides tegevus lõpu poole jõuab, seda katkelisemaks sündmustik muutub, sest et kirjanik seda psühholoogiliselt ei arenda ega loogilise järjekindlusega ei

katsu läbi viia. Meie ei näe Hans Rimmelga ega Villu hingelist arenemist, nende muutumine karjapoistest haritlasteks jääb meile saladuseks ja katastroof nende elus saavutatakse väljastpoolt tuleva pörutava hoobi teel: peks teeb mõlemad nõdrameelseks, ja neid sündmusi teatatakse alles siis, kui nad juba mööda on.

Sotsiaalse probleemi lahendus.

Sotsiaalset probleemi harutab Liiv idealistlikult vaatekohalt. Elulised kontrastid, kõrgemad ja madalamad, ülikad ja verivaesed seltskonna kihid on kahetsemise väärilised, kuid siiski paratamatud nähtused, just nagu anderikkus ja vaimukehvus. Seltskonna kihtide vahel püsib arusaamatuse vari, läbitungimata mets. Rikastel on silmade ees varjuks seisuseuhkus ja ülbus, vaestel kadedus ja viha. Ühesuguse varjumetsa tagused ollakse mõlemil pool. Seda metsa, mis vahet varjab, ärgu katsutagu nõrga jõuga laastata, vaid vaja mõlemil pool silmi selgitada, lepitada, vastastikust arusaamist soetada, inimesi oma aja vangist vabastada. Liiv ei kuuluta seega klassivõitlust sotsialistlikus mõttes; olude järsuks ümber-
tõukajaks on ta liig ideaalne, tema tahab sotsiaalse kuristiku tasandamist saavutada humaniteedi ravitsuse teel. Kuid täiesti ühesugusteks ei saa inimesi iialgi teha, nagu ka ideaali kunagi ei saa taotada. Igavesti jääb vastolu kestma tõeelu ja aadete vahel, ja kui meie kord ka aadetele ligi pääseksime, siis läheks meil neist isu ära („Vari“, 6. peatükk).

„Nõia tütre“ sisu.

Oma viimse novelli „Nõia tütar“ (1895) kirjutas Liiv Alatskivil 1893. aasta algul, kuhu ta Tartust kibeda rahu-
puuduse sunnil oli põgenenud. Ta töötanud siin väikese lambikese valgusel, keset naiste vokivurinat ja venna laste kisa. Paberist olnud tal nii suur puudus, et mõtteid pidanud trükitud raamatute lehe servale üles tähendama. „Nõia tütres“ kujutab Liiv novelli algusest kuni lõpuni jälle liht-
rahva elu ja näitab, et siin varjukülgi olemas.

Aida taluperevanemad näeksid heal meelel, et nende ainus poeg Mihkel jõuka minija tooks. Kui Mihkel vanemate tahtmist läheb täitma, saab tal kosjateel selgeks, mida ta ammu teadvuseta oli tundnud, et ta oma kasuõde Leenat armastab, kes neljaaastase vaeslapsena majasse võetud ja Mihkliga seltsis üles kasvatatud. Isamehe Andrese jutt, et tema kodutalus teeniv tüdruk Maali ta ära teinud, mõjus

uimastavalt Mihklisse; talle tuli meelde, et ka Leenat nõiatütteks nimetati, sest et Leena surnud isa omal ajal osav külatark olnud. Mihkel arvas, et Leena tedagi ära teinud. Kui nüüd Aida perepoeg kosjateelt tühjalt tagasi tuli, lagunes ka külas jutt laiali, et Leena Aida Mihkli pannud enda järele jooksuma ja seda kõmu levitas Pläralära Leena. Aida talus läks pererahva vahekord sassi, iseäranis kannatas Leena, sest kõik vaatasid ta peale tumedalt, nagu oleks inimestel vari silmade ees. Äranõiatamise kartus vangistas Aida rahva meeli. Kui veel Kirsi talu tantsupidul kade külatüdruk seletas avalikult, et Leena nõiatütar olevat ja ka Mihkli ära teinud, muutus Leena elu kasuvanemate juures väljakannatamatuks. Meeleheites ei leia ta muud pääseteed, kui vabatahtlikult surma minna. Kui ta parajasti sukapaeltest silmust tegi, tuli Mihkel vahele, palus oma eksituse andeks, et ka tema Leenat nõiaaks pidanud ja töötas teda kosida. Kuid raske sõnavaheutus isa ja poja vahel sundis Leenat majast lahkuma. Ta asus linna alevisse tuttava maatüdruku Maali juurde elama ja toitis ennast vaevast viisi näputööga. Andres oli Maalit äranõidumises süüdistanud ja ta seega vallarahva laimu alla saatnud. Nüüd leiame, et Maali linnas elades tervise kaotanud, tiiskust põeb ja juba suremisel. Maali kutsub Andrese kirjateel linna, et enne surma temaga veel kokku saada. Maalit surmavoodil nähes saab Andres küll aru, et ta tüdruku ja enese eluõnne rumala ebausü läbi kaotanud, kuid asja ei saa enam parandada, sest teine kosilane, surm, jõuab ette. Maali matusest võtab ka Mihkel osa ja toob sel puhul Leena koju tagasi. Vaheajal on ka vanemad ebausukütkest pääsnud ja teretavad Leenat suure rõõmuga. Noorte inimeste õnnelikuks ühenduseks on viimne takistus kadunud, vanemad annavad neile abielusse astumiseks oma õnnistuse.

„Nõia tütar“ on sündmustiku ülesehituse poolest „Nõia tütar“ es- ja ka stiililiselt ühtlasem kui kaks eelmist novelli. Tegelaste teetiliselt küljelt. üksikud sammud, paar romantilist võtet ja juhuse tarvitamist maha arvatud, on usutavalt põhjendatud, väljast tulevaid pöördeid ja puhtstiililisi abinõusid siin nii väga silma ei paisata, selle asemel näeme sündmustiku tegevuse rohkem hingelisest arenemisest välja kasvavat. Olgu „Nõia tütar“ eelmisest teosest sisuvaesem ja ühetaolisem, puudugugi siin toredad miljöökirjeldused ja peened dialogid, millega eelmised novellid varustatud, kuid aine ja stiil on siin ühtlasemad, sisu ja kuju seisavad tasakaalus, vastavad teineteisele täiesti, iga kalduvus moraali ja humoori poole jutu aines leiab otsekohe

vastavat kalduvust vormis. Peenelt välja töötatud on siin peategelase Leena karakter, kelle esituse varal armastuse nõiavõimu demonstreeritakse; hingeliselt kasvav ja arenev kuju on pikaldane Mihkel, kes hingelise tuleproovi läbi teeb, enne kui ta iseloom kindlusele jõuab. Kõrvalistest tüüpidest plastilisem on keelik külanaine Piäralära Leenu.

Juhan Liiv püüab neis jutustustes inimesi kujutada tõelistena, oma enese aja ümbruses ja kuues. Oma tegelastel paneb ta küla hallid vatid selga ja viisud jalga, laseb neid vahest murrakutki kõnelda. Ta loob seesuguseid tuttavaid, koduseid kujusid ja pilte, lähedasi meeleolusid, et nende tõttu ta teosed omapärastena tunduvad, milles hingab ja liigub meie sügavam, salajasem mina. Ilma seletuseta on nad arusaadavad, ilma mõistuse tõlketa kõnelevad nad südamele ja tunnetele just nagu rahvaluule. Sellepärast ei saa neid unustada ega ka tüdida neid uuesti lugemast. Liivi realism on naiivne, idealistlik, mis lepitab, mis kohut ei mõista. Paks mets, mis Peipsi veepeeglit varjab ja tumedad varjud lahutavad hinge paleustest. Liiv näeb seda kõik kunstniku silmaga, talle on kõik loomulik, inimlik. Liiv ei ole vägivaldne seltskonna parandaja, uute ühiskondlike paleuste looja, ta võitleb puhta inimsuse aatel selle kihilise ja rahvusliku ülekohtu vastu, mis ka tema ajal küllalt teravalt esines. Juhan Liivi kunstniku hing ei paindu poliitiliste tendentside teenistusse. Haruldase tundeõrnuse ja -hellusega seab ta tüki tõelust loomulikkude kujudega lihtsasse kunstiraami ja valgustab seda oma temperamendi algupärasusega ning hingesoojusega. Ja kõige elutõe ihkamise juures on ta naiivne unistaja, kes inimeste paremaks saamist usub ja neid süütuks mõistab, kes eksinud. Liivi esteetiline, naiivne realism läheb paljastavast realismist rõhuga lahku, mis kihivõitlust kuulutab ja olusid tahab ümber tõugata. Seesugune realism ei sobi Liivi aatelite vaadetega, sellepärast nimetab ta teda s o p a n d i k s. Temagi kujutab orjade ja vaeste inimeste elu, kuid keset halli päevamuret valgub ka väikeste inimeste hinges säde, heidab pilguks valgust ja soojust südamesse. Välist ilma nägi Liiv õieti, pani Eesti reaalinimese kujutusele põhja. Ja ometigi igatses ta selle välise ilma taha näha, sest et reaalelu teda ei rahuldanud ja

Naiivne realism
Liivi novellides.

talle nagu rõhuvaks piinaks ehk varjuks oli, mis pimedada läbi-
paistmata metsana mattis kinni teise ilma, suure, avara, he-
leda ja päiksepaistelise ilma, kus ei ole enam piinavaid ja
piiravaid varje.

C. Kaldumine uusromantismi.

Liivile oli antud sügav mõtlemisvõim ja luuleline nägemis-
and, mille abil ta tõelikkuse ilmas oli näinud uusi sügavusi
ja neid teistelegi näidanud. Ent vaevalt oli ta ise oma an-
nete suurust ja väärtust suutnud sisemiselt ära tunda, kui
must pilv ta vaimusilma kattis. Pärast rasket katastroofi
tervise alal murdus ainult üksikutel silmapikudel päikese
kiiri vaimunõtruse pilvest läbi — ja siis lõi Juhan Liiv
oma sügavmõttelised laastud, omad paremad luuletus-
sed, täis üllatavaid tundmuste pöördeid, ootamatuid luu-
teliste nägemiste vaheldusi ja isesugust kurbmeelsust.
Selles kolmandas loomejärgus kaldub ta silmanähtavalt välise
tõeluse kirjelduselt ära isikliku hingeelu kujutusele, psüühilisele
realismile, mis hiljem uusromantika voolus võidule pääsis.

Raske on kindlaks teha, kus ja kuidas Liivil kaheküm-
ne-aastase kannatuse-aja kestel üksikud elupäevad kulusid; Hilisema loome-
töö üldlaad. see järk tema välisest eluloost on täis rahutust, keerulisi
risti- ja põikhüppeid, mis Alatskivi Koosa, Tartu ning Laiuse
ümber keerlevad. Niisama raske on Liivi selle aja loomingust
mingit pidevat arenemislõnga välja harutada. Loomisvõimu-
lisi silmapilke oli tal pärast ägeda haigusehoo üleminekut
nähtavasti kuni viimsete eluaastateni, sest veel 1910. aastast on
mõned laulukesed ja mõttesalmid pärit ¹⁾. Ja mitte oma endiseid
luuletöid, mis ta muretunnil kord tulde heitnud, pole ta kat-
sunud meelde tuletada, vaid ta on tõesti uusi loonud, sage-
dasti uues stiilis ja uues vaimus. Siin juures pidi ta arvesse
võtma, et ainult lühikest aega võis mõtteid koondada. Sellest
tuleb ta hilisemate luuletööde katkeline laad ja parata-
mata lühedus. Kõneldakse, ta igatsenud vormi, mille loo-
miseks koguni kolmest minutist küllalt oleks, sest et pikema
töötamise vältusel mõtted segi läinud. Järsku murrangut

¹⁾ Vaata: Juhan Liivi uued epigrammid. „Ilo“ 1919 № 2.

kirjandusevormis ei leidu toodangu selleski osas. Liiv on ja jääb ühendavaks lüliks kirjanduse stiilide ja metoodide vahetusel. Kuid ühest metoodist teise üle minnes peab ta paratamatult ainet ja kirjanduse tõugu vahetama. Aga ta rahustab meid sellega, et midagi kaotsi ei lähe. Olevat vaja halb luuletaja olla, et heaks jutukirjanikuks saada. Realistiks muutudes oli Liiviga lugu tõesti nii. Uusromantismi kaldu- des tuli kirjanduse tõugude suhtes asi ümberpöördult välja: meie kaotasime lootusrikka novellisti, kuid võitsime suure luuletaja. Küll ei lahkunud Liiv lõpulikult proosa alalt, aga et ta väsinud vaim pikemaid ettekujutuse rühmi enam ei suutnud ühte liita, võisid ainult veel väiksed proosalised laastukesed ta sulest sündida, milles ta sügavmõtteliselt elu vaatleb ja oma valulisi tundmusi sõnastab. Üksikute lehekeste peale kirjutatud jutukesed, mille sisu mõistetav oli, korraldasid Liivi austajad trükivalmis ja lasksid nad 1909 a. pealkirja all „Elu sügavusest“ ilmuda. Neis püüab Liiv minuti meeleolule andudes kõige lühemal juhuslikul kujul katkeliselt, kuid värskelt ning otsekoheselt seda üles tähendada, mis mõtlusi talle aeg ja elu toonud. Ta riivab rahva tähtsamaid ja elulisemaid küsimusi, kujutab allegooriliselt venestuse surve ajal ilmuvat reaktsiooni („Ei laula!“), kaebab võõrakeelse kooli õpetuse üle, räägib alkoholi kahjust, Eesti rahvuslisest mõttest, sagedasti aga ka enese saatusest ja kannatustest. Sisuliselt viibib Liiv siin olevikus, kuid stiilis ja väljenduseviisis on ta suure närvilikkuse tõttu oma ajale ette ruttanud, sest meie kuuleme ta miniatüürides juba muljerikka elevusluule kauget kaja.

Juhan Liivi hilisem luuletodang.

Liivi hilisem proosa oli ainult nõrgaks lisaks ta uuematele luuletustele, mis ta omal ajal esimeseks Eesti luuletajaks tõstsid. Kirjandusrühma Noor-Eesti teeneks jääb, et ta Juhan Liivi luuletaja-annet juba käesoleva aastasaja algul vääriliselt hindas, paremad „Juhan Liivi luuletuse d“ 1910 iluväljaandes trükki andis ja arvustustes ta luuletaja-profiili seletas.¹⁾ Ei või ütelda, et Liiv omas uuemas luuletodangus otseteel modernismi poole kalduks, kunsti

1) Friedebert Tuglas, Juhan Liiv. Monograafia 1914. Juhan Liiv poliitilise luuletajana. Postimehe lisa 1916 № 14.

kunsti pärast hooldaks. Sisuliselt on Liivi uuel luulel mõndagi ühtlust vanaromantilise ajajärguga. Tõsi küll, ta loobub linnukeste ja lillekeste, lainekeste, tähekeste ja silmakeste motiividest, kuid lõpuni kiindub ta Eestisse, niihästi loodusesse kui rahvasse, oma kodusse ja surnud emasse, sarnastab oma kannatusi rahva kannatustega minevikus ja olevikus. Kuid uuemas luulestiilis on palju uut elementi, mis tervendavalt mõjub, Eestis luule otse uuestisündimisele saadab. Epigoonilise magusa romantismi paatõslikust sõnahelinast, elutusest ja hingetusest tüdinud, taotab ta luules tõeliste tundmuste soojust ja hoogu. Sellepärast seab ta end senini valitseva luulekooliga vastolusse ja teeb laulikutele etteheite:

Uued elemendid
Liivi luulestiilis.

On elu, ilu, valu
Nii palju ilma sees,
Ja sellest kõik nii vähe
On teie lauludes.

Käsi käes rahulolematusega valitseva luulekooli vastu selguvad Liivis mingisugused uued ilumõisted. Ta laiendab luuleala, toob siia sisuliselt ja kujuliselt elemente, mida varem kahtlemata ebaluulelikuks ja inetuks oleks peetud. Näituseks laulus „Suve päev“ usaldab ta 1896 öelda: „Aed lehkab sõnnikust ja õite lõhnast, muld must kui siid.“ Liiv tunneb mõnu kontrastide ja dissonantside mõjust, tal on inetusegi ilu arusaadav. Ta leiab võimaliku olevat füüsilist realismi lüüri-kasse tuua, toorest, igapäevast loodust kirjeldada:

Seal ajab kõrvits ennast laiali,
Ja küüslauk peenra ääres nagu muru,
Seal kaalik, porgand kasvab priskesti,
Siit rohi kistud, kohendatud puru.

Oma mõisted ja vaated esteetiliste ja ühiseluliste väärtuste kohta näib ta ümber hinnanud olevat, tarvitab realistide viisil lõikavat irooniat, purevat sarkasmi ja ei kohku ka tsünismi ees, näit. kui naise ütleb pool-ingli pool-hoora olevat. Temas pääsis maksvusele realistliku meetodi käsitus inimeste elu vaatlemisel. Kuid ta ei jää nüüd enam välise tõelikkuse edasiandmise juurde luules, vaid nõuab selle kõrval ka psühi-list realismi, tõsist hingelist läbielamist, kirge ja tuld. Ta nõuab, et luuletajal ilust viimne äärmine ilu, tõest viimne tõde, võlsist viimne võlts, headusest viimne headus, naisest

õrnem õrnus ja kannatusest viimne valu tuleb võtta, seega kogu hingejõudu pingutada, siis - „mis löid sa selle tule süles, see tõstab sind ja teisi üles.“ Tõelikkuse kujutus viiakse siin äärmuseni, pakutakse nii tihedat eluillusiooni, et me temas lõpuks enam elunähtusi endid ei näe, vaid võrdlusi, mõttepilte ehk sümboole. Uut kunstikäsitust, mis realismist välja kasvas, seda ühtlasi tihendas ja hingestas, kutsutakse sümboolismiks, mis mõttepiltide, märkide varal töötab, asja taga ideed otsib. Liiv on realismilt sümboolismini välja jõudnud, esinegu see kunstikäsitlus ka ainult juhuslikult ja hõredalt mõnes üksikus laulus. „Rändajale“, kes üksildane poissmees, teeb peigu igatsev tüdruk koduse perekondliku eluarmsuse tibukeste silitamise varal selgeks; tuisu võidujooks tuisuga on vaimuvõitluste mõttepilt, isamaa-armastust sümbooliseerib kõigist takistustest hoolimata koju poole tõttav mesilind. Kuid mitte kõnelemises mõttepiltide varal ei seisa Liivi luuletaja suurus, vaid ta tugevus seisab ta temperamentlikus tundejõus, ta põlevas hingetules, mis soojendab ja kaasa kisub, seesmiselt liigutab. Äärmuseni pingule kistud hingepaelad annavad üliõrnu ja ülivõimsaid helisid. Kuid tunnete suure intensiteedi ning värskusega ja kiirgavate mõttesädemete pillumisega on ühendatud nende kestvusetus ja katkeline esitus. Koondusevõime lühikese püsivuse tõttu saavad Liivi luuletööd kõik lühikesed, fragmentaarsed, kujunevad tihti mõnerealisteks mõttekillukesteks. Tal ei ole jõudu kõlama pandud helisid välja pidada, vilksatavaid mõtteid korraldada ja edasi arendada, nende väljendusele valminenud kuju anda. Liiv seab teoriis end otse opositsiooni senise värsitehnika nõudmistega, eitab vanu kivilinenud vorme, nagu lõpuriimi, kindlaks määratud korralikku salmiehitust ja laulu ideelist sisu. Ehk küll Lääne-Euroopa modernismi mõjukonnast väljas, elas ta imelikul viisil kaasa kogu meie kirjanduslise arenemise, ruttas koguni kõikidele ette, aimas nägija pilgul uusi elukäsitusi, uusi luulevoole ja uute vormide tarvet. Teoreetiliselt moodsaid vaateid avaldades, sisuliselt sagedasti uus ja sügav olles, näitab Liiv siiski, et ta tegelikus loometöös enesest mööda ei pääse. Täiesti meeoleulist, puhtmuusikalist luulet ei suutnud ta endale kujutella,

tal pidi ikka, nagu senini, mingisugune mõistuslik idee või konkreetne aine olema, mille käsitusel ta võis meeoleolu luua; kujuliselt jääb ta enamasti endisele ühetoonilisele lautehnikale ja kulunud luulekujudele ustavaks.

„Mind ärge austage — ei iial iganes!“ hüüab luuletaja austajaid tõrjudes. Liivil oli selge, et kõike ei ole andnud, mis ta teistsugustel oludel oleks võinud anda. Kui luuletaja on ta enesest ainult sädemeid saanud heita; ta hakkas enne kustuma, kui leegina loitma sai lüüa. See on ajutiselt vilkuv tuli, mis välguna sähvatab ja meile luuletaja hinge kuristikku ning tükkideks käristatud südant valgustab. Liiv on teetegija puhtale subjektivismile meie lüürikas, sellepärast sisaldavad tema laulud peaaegu üksnes isiklikke tundeid. Ta karakteriseerib ennast ja oma laule:

Peamotiivid
Juhan Liivi luules.

Nad hirmsad on, mu laulud,
Ja hirmus mu süda sees,
Nii hirmus, nagu mu saatus —

Liivi luuletused on ta hingeliste üleelamiste ajalugu sellest elujärgust, kus mõtted teda nagu purejad koerad kiskusid ja ta neid asjata katsus eemale tõrjuda. Meelde tuleb lapsepõlv, ema ja noorpõlv ilma nooruseta. See on kõik rida kurbi mälestusi:

Vaene oli meie talu,
Vaene ilma otsata.
Pilgata sai palju, palju...
...Unistasin, muud
Karjased kõik teevad nii,
Karjas oli palju aega,
Aega üleliigagi...

Kuid unistajast ei võinud eluski rehkendajat saada. Elu paneb oma seadused ka luuletajate kohta maksma; ümber ringi inimesi nähes, kelle käsi hästi käib, hakkab ta juurdlema, kelle järele ta käinud, et mitte siledale teele ei juhtunud:

Kelle jälgil olen käinud,	...Neiu jälgil mina käisin,
Oh ei seda tea ma,	Luule jälgil mina käisin,
Emakene, enda jälgil,	Tuule jälgil käisin ma...
Vahest võiksin ütelda...	

Et noores eas midagi heledat ei ole, peale ema lohutava kuju, siis hüüab ta: „Mine ära, mu noorus, sa, siind näha ma ei kannata!“ On olnud kord au-kõrguste unistus,

tegude himu, lootus kullane, kuid neid katsub luuletaja enesest ära peletada nagu halba südametunnistust. Päiksepaistelisi silmapilke on tal veel olemas, mil elu ikka veel meelitavana esineb, mil ta kodumaa noorsoo ja looduse esteetilisesse vaatlusse vajub, nagu näit:

Ju karjane läeb karjaga:
Till, tall! must kirjak kõige ees,
Toll, tall! ka kostab metsa sees
Ja vastab niit ja karjamaa...

Kuid seesugused heledad silmapilgud on harvad ja lauludest kostab jälle surmaootav vaikne resignatsioon, ehk vaheldab surmamõtetega lootusetu igatsus, mis kõige muusikalisemas cestikeelses eleegias avaldub ja mille rütm talle endale kõige rohkem meeldinud:

Üks laevuke läeb üle vee,
Läeb üle vee,
Läeb üle vee
Ja lainete
Kui valge luik
Kaob üle vee,
Kaob üle vee
Ja lainete.

See, kelle peale isamaa kõige vähem mõelnud, keda isamaa mõnikord näljas ja katmata pidanud, mõtleb isamaa peale ainult armastusega. Ta on katmata, aga teda soojendab kodumaa päike, ta on peavarjuta, aga ta on õnnelik kodumaa taeva all. Ise kõige vaesem ja viletsam, toitib ta rikkaid ja vaeseid oma nägemustega. Südamevalu teeb tõsi-sele patrioodile see, et sugurahva keskel üksmeel puudub; venna südamega, armastuse, truuduse ja aususe sidemega tahaks ta tülitsejaid ühte liita. Liivi isamaalaulud ei ole paljas sõnahelin, Liivi tundmus on sügavam ja loob kujukaid võrdlusi, mõttepilte isamaaarmastusest, mis tegudega esineb:

Ta lendab lillest lillesse
Ja lendab mesipuu poole;
Ja tõuseb kõuepilv ülesse—
Ta lendab mesipuu poole.
Ja langevad teele ka tuhanded,
Veel koju jõuavad tuhanded:
Ja viivad vaeva ja hoole
Ja lendavad mesipuu poole.

Kaasakiskuvad on Liivi mõttemõlgutused Eesti mineviku, oleviku ja tuleviku kohta. Kui väli must ja murelik on esivanemate minevik, on öö, mida ainuski täht ei helenda. Kõik Liivi rahvuslikud mineviku-laulud on valushaledad, täis kurba armastust ja lootusetut leina. Samati valitseb ülinukrus Liivi vaadetes selleaegse Eesti rahva kohta. Liivi kirjandusline toodang langeb Eesti kõige kurvemasse ajajärku, mil meeoleu venestuse surve all alla nulli langes. Läänud aastasaja 90. aastad olid meelsuse ja üleüldise ilme poolest kõige segasem ja kindlusetum järk Eesti avalikus elus. Teda iseloomustavad kahtlemine ja lootusetus. Ka Liivist ei võinud raske aeg jäljetult mööda minna. Isamaa kurb minevik ja olevik äratav Liivis valulist resignatsiooni seda suurema rõhuga, et Liiv kergesti enda kurba saatust Eesti rahva omaga samastas ja rahval samase tuleviku nägi olevat, nagu tal enesel. Ta ilmamure tõuseb osalt ta haigest hingest, kuid osa selles on ka üleüldisel pessimismivoolul, mis tol ajal valitses, iseäranis aga Grenzsteini ideedel, mille mõju alla Liiv sattus. Grenzstein oli poliitiline fatalist, kes iseenese ja oma rahva saatuse hoole alla andis, mis midagi head ei töotanud. Kui enesesse tõmbunud kahtlejal polnud tal lootusi tuleviku kohta; täis umbusaldust nägi ta enese ümber tagakiusamist. Grenzsteini ideed leidsid Liivi vastuvõtlikus hinges vastuheliseva kumupõhja. Ta saab Grenzsteini viisil fatalistik, alistub saatusele ja filosoferib Grenzsteini viisil selle üle, „kas rahvas kaob, kas teda hoida saab.“ Teha midagi selle rahva päästmiseks pole ta võimuses. Kui pärast Vene-Jaapani sõda ärevad ajad tulid ja olud Eestis siiski vabamaks muutusid, näeb Liiv Eestit vabana, iseseisvana. Prohvetlikult kõneleb ta oma hilisemates lauludes Eesti polkudest, talle selgub hiljem veel Eesti täieliku iseseisvuse ideaal, ja päris õudselt tundub salm, mis just nagu enamluse valitsuse kohta käib:

Emajõgi, mine lahti,
 Neela jändajate jahti,
 Vii nad ära Vene randa,
 Kus neid võidaks mulda panda.

Rohkem tasakaalu näeme Juhan Liivi kunstikäsituse arenemises. Geniaalseid kirjanikke on alati see nähtus ise-

Juhan Liivi
 vaated Eesti
 olude kohta.

Juhan Liivi
 kunstikäsitus.

loomustanud, et nad oma teostes mingi kirjanduskooli äärmistele liialdustele ei kaldu, ühekülgselt ei lähe, vaid et nad iseeneses keskkoha loovad, luulestiilid ühendavad, harmoniseerivad ja selles suhtes universaalsuse ning klassitsismi poole hoiavad. Kõikkülgust taotades on nende kunst kõrge, tõsine, iseseisev, sest et nad kunstis päevaküsimuste teenistusse ei astu, endid mõne kirjandusliku ega poliitilise voolu agitaatoriteks ei alanda. Väljaspool oma aega ega selle mõjusid ei seisa nemadki, nendegi teostes kajastub ajavaim, kuid valitsevad ajastiilid loovad nad geniaalsuse nõuetel isiklikuks stiiliks ümber. See maksab teataval määral ka Juhan Liivi kohta, muidugi selle kitsendusega, et tema virilates oludes elades oma annete arendamiseks küllalt mahti ei leidnud, ta looming juhuslikuks ja katkeliseks pidi jääma. Aga ka niisugusena nagu ta on, seisab ta meil luuletajate hulgas esimeses reas. Tõsise luuletajana, kel omane suur hingeline õrnus ja peensus, selle juures aga ühtlasi tuli ja jõud, võib ta ilusat vormi kauni sisuga harmoonilisse kokkukõllasse sulatada. Sealjuures on ta kunstnik kõigile. Nagu päike kiiri puistab, esinevad tema tööd sügavamast, omapärasemast hingepõhjast, ei ole neis midagi tehtut, otsitut ega väljamõeldut. On öeldud ja kuulutatud, mis vaimus nähtud, olgu armsat või südantlõhestavat kurba, nii lihtsalt, nii puhtalt ja suure soojusega, et see tingimata sütitab. Ta teoseid loed iseäraliku sügava hingehärdusega, neis avaldub klaasselge, karge hing, millele võõras ja tundmatu iga ebakõla.

August Kitzberg.

Väline elukäik ja esimesed kirjatööd.

Kui küsitakse, kes Eesti realistlike jutukirjanikkude seast oma kunstikäsituse, mõtte- ja tundeviisi poolest Juhan Liivile kõige lähemal seisab, siis tuleb vistist Kitzbergi nimetada. Kujutleme enestele ta aeglast üleminekut ilutsemisest tõele naiivsele vaatlemisele, ta mõõdukat ja heasoovlikku ühiskonna-arvustust, ta värsket ja sunduseta vesteviisi ning head maitset, võtame siia lisaks ta elevilpüsiva idealismi,

siis tunneme sedamaid tarvidust teda Juhan Liivi kõrva paigutada. Külajuttude kirjutajatena lähevad nende ilumõisted ja kunstiaated täiesti ühte, nende kujutusained on ühiselt alalt pärit ja ühtlust on ka nende lihtsas käsitlusviisis. Kuid pikemaks ei saa nende vahel rööbasjooni ometi tõmmata, sest et erine mine juba möödapääsmatuks osutub.

Rääkimata sellest, et nad, olnud kord omal ajal meie paremad novellistid, igaüks otse vastupidisele kirjandusalale siirdusid, ühest õrnatundeline lüürik, teisest suurejõuline dramaatik välja arenes, ka nende kummagi elujooks käis nii iserada ja nende sisemine hingelaad kujunes nii iseviisil, et meile neis teatavas mõttes ometi vastandid esinevad. Juhan Liivi nooreea aastad kulusid ümbruses, mis hõõgus pea äärmisest sektantismist, pea jakobsonilisest vabameelsusest, kuni viimane neist nooremehe lõpulikult kaasa kiskus. Liiv jagas Lermontoviga ääretut ilmamuret, Grenzsteiniga fatalismi, oli iseloomult tusane ja kiusakas, kes sagedasti põhjuse ta teisi pahandas,¹⁾ vajas hingelise toe puudusel nukrasse lootusetusse. Kitzbergi sellevastu ümbritses lapseeas peale alaliselt tasakaalus seisev jannseniline vaimukliima, milles sügavat religioositeeti, heledaid ja rõõmsaid eluvaateid ravitseti ja valmis oldi kõiki eluraskusi vahvasti ära kannatama. Idast tulevatest eitavatest ja masendavatest mõjudest eraldatud, sest et lapsepõlves tegelikult õpitud vähese Vene keele tundmisegi unustas, on Kitzbergi silmnägu alati olnud läände pöördud, kust ta kirjanduse lugemise teel hariduslemmed omandas ja eneses sakslase hubasuse ühendas prantslase kerge muretusega ning meelikusega. Ja kuna Liiv usulisi ühendusi ning kombeid alpuseks nimetab ning see talle haiget teeb, kui näeb rahvast kirikuteel sõitvat,²⁾ jälgib Kitzberg palvetajaile, kirjeldab talle omase händusega surnuaia-püha ja leeripäeva ülevat meeolu ja jõulurõõmu-õnne sügavmesemalt kui ükski teine ilukirjanik Eestis. Seda ei tee ta kiriku ülistuseks, vaid usutung on tal loomusunniline, nagu nälg ja janu. Kitzberg on pühapäevalaps, kes iial pead norgu ei lase, isegi mitte kõige kurvematel aegadel. Nagu

¹⁾ Kiri Liisa Goldingile 8. aprillil 1888.

²⁾ Luuletuses: Ma kõndisin metsa poole.

päikse paiste sojendab ta südamlilik humoor, nagu kevadine õhk mõjub elustavalt ta murdumatu ja närtsimatu usk kõigesse, mis ilus ja hea.

Kitzbergi
esivanemad.

August Kitzberg põlvneb esivanematest, kes mitu sugupõlve Laatre mõisas ja vallas käsitööd tegid, kel ka pärisorjuse ajal mahti oli paigast teise liikuda, teadmisi ja oskusi omandada, ilutundmusele, heale maitsele ja kõrgematele püüetele anduda. Läbi kolme elupõlve siirdus nende keskel isalt pojale rätsepa-amet, kuni kirjaniku isa Peeter, sündinud 1806, noores eas nõelatöö maha jättis, mõisas aedniku poisiks, kirjakandjaks ja käskjalaks hakates, mis talle võimaldas silmaringi laiendada, tegelikult Saksa ja Läti keelt õppida ja kirjaoskajaks saada. Perekonna asutamist eesmärgiks seades, hakkas ta Laatre valla Puldre talu ääremail põllumeheks, käis oma väikese kandikoha eest kaks päeva mõisas teol. Puldre Alatare, nagu talu vanema sulase elukohta nimetati, seisis ilusal kohal, kena kopli kõrval, kus suured kased kasvasid. Elumaja ette istutas mõisast tulnud aedniku-poiss ilusa õunapuu aia. Selles linnupesakeses, kus tare, kamber, lehmalaud ja hobusekuur kõik ühe katuse all seisis, sirgusid kaks vanemat poega, Aadu ja Jaan, mees-teks. Aadust sai peenike tislere, kes ilu taga ajas, ilusaid puutöid, mis kuski nägi, järele tegi ja osav nikerdaja oli. Järgmine poeg Jaan, kel meie kirjaniku elukäigu ja arenemise kohta iseäraline tähendus, oli kirjandusesõber ja joonistaja, sai Jakob Tülgilt, pärastiselt Eesti tegelaselt, kooliõpetust, käis Abjas J. Jungi koolitööd vaatamas ja asus siis 1857 Niitsaadu koolikohale Penuja valla noortsugu õpetama, mis tarvis ta maakonna koolikomisjoni ees kutseeksami tegi. Õpevahendite puudusel valmistas noor koolitegelane enese ja ametivendade jaoks papist gloobusi ja sai nende eest Tartu Saksa näitusel auhinna. Temap see J. Kitzberg ongi, kes hiljem ilusa lastenäidendi „Kuulp-Hans“ kirjutas.

Kitzbergi
lapsepõlv.

Kui ju Aadu ja Jaan täismehed olid ja omal käel elasid, sündis Puldre Alatares vanemate viimse lapsena — äbarikuna, nagu isa vahest naljatas — noorem venda vennikene, meie kirjanik. Oma Saksa värki nime August pärinud ta mõisa selleaegselt valitsejalt Lavverenzilt, kes ristilapse vanemate vendade sõber olnud. August Kitzbergi sünnipäeva kohta püsivad vasturääkimised. Isa selge mälestuse järele on noorem poeg ilmale tulnud mardipäeval 10. novembril 1855, kuid kirikuraamatus, mille järele praegugi kirjaniku sünnipäeva mälestatakse, seisab 27. detsember, uue kalendri järele 9. jaanuar. Segadus on nähtavasti sellest tulnud, et ristija koolmeister, kes kirikumõisast kaugel elas, ristimise

ülesandmisega kaua viivitas ja siis, et oma nahka päästa, sünnipäeva 7 nädalat edasi lükkas. Kirjanik loeb end püha-päevalapseks, sest et tal elukeerus kannatatud kibeduste kõrval õnne enam olnud kui ära teenitud. Isa oleks võinud, kui kohtade rentimine ja müümine algas, ainult sajarublalise sissemaksuga Alatare omandada, aga tema oli—ja see on August Kitzbergi saatus—„kirjamees“, ajas ilu taga, lootis Jumala peale, oli unistaja ning leppis piskuga. Ta jättis, juba ise üle 50 aasta vana, Alatare maha ja asus poja Jaani juure Penuja Niitsaadu koolimajasse elama. Poeg August oli siis paras sülelaps, kui ta Niitsaadule viidi, kus ta lapsepõlve päevad mööda saatis. Kuna poja Jaani huvid laialt käisid, hakkas isa siin koolimaid pidama. Niitsaadu koolimaja oli täpselt niisugune, nagu Kitzberg seda hiljem oma viimses pikemas novellis „Hennu veli“ kirjeldab—väike ja vilets. Kuid ilus oli Niitsaadu oma ümbruse poolest. Lilleline heinamaa-lapike sügava tiigiga, kus mustad kaanid elutsesid, otse läve ees, maja ja õue ümber suured vanad mahlakased, otse maja kõrval kena noor kaasikutukk, väike küll, ent lapse silmis täis suuri saladusi. Seal võisid need haldjad, head ja pahad vaimud, elutseda, kellest talvel koolilaste suust nii palju kuuldi. Ja väikeseks paradiisiks muutis ilumeelne noor koolmeister Niitsaadu. Istutas õunaaia, palju ilupuid, põõsaid, roose, lilli, mille vahelt läve eest murule ja kaasikusse kruusatud iluteed viisid. Kevadel tuli Niitsaadu toomingatesse ööpik laulma, naabri kuusikus kukkus kägu, vaarikus vilistas peoleo. Jaan Kitzberg oli väga armastatud ja lugupeetud koolmeister. Kui ta pühapäiviti palvetundi pidas, tuli inimesi niipalju kokku, et koolituppa ei mahtunud ja muist lahtiste akande taha jäid kuulama. Ja kui mõni edev tüdruk lugemise ajal sõrmi vaheldi ei hoidnud, läinud väike August ja pannud niisugusel käed kokku. Sellel koolmeistril oli ümbruse kohta suur mõju, ta oli vallarahvale isaks. Kitzberg arvas võimaliku olevat maailma heaks muuta heaga. Ta lepitaski tülitsejaid, põetas ja ravitses haigeid, kergitas vaeste viletsust, kus jõudis. Raha oli tema meelest asi, mis käest kätte veeremiseks tehtud, sellepärast puudus see tal alati. Aga ta oli ise kindel selle peale, et rikkus kedagi õnnelikuks ei tee. See kallimeelne mees sai, kui ema varakult surnud ja isa kõrgesse raugaeasse jõudnud, meie kirjaniku kasvatajaks, õpetajaks ja juhatajaks eluteel, ühtlasi ta paremaks sõbraks, kellesse ta surmani kiindus. Selle „veli Hennu“ mõju läbi ongi seletatav Kitzbergi sügav religioositeet, optimistlik ilmavaade, sentimentaalne tundelaad ja grotesk mõttekujutus.

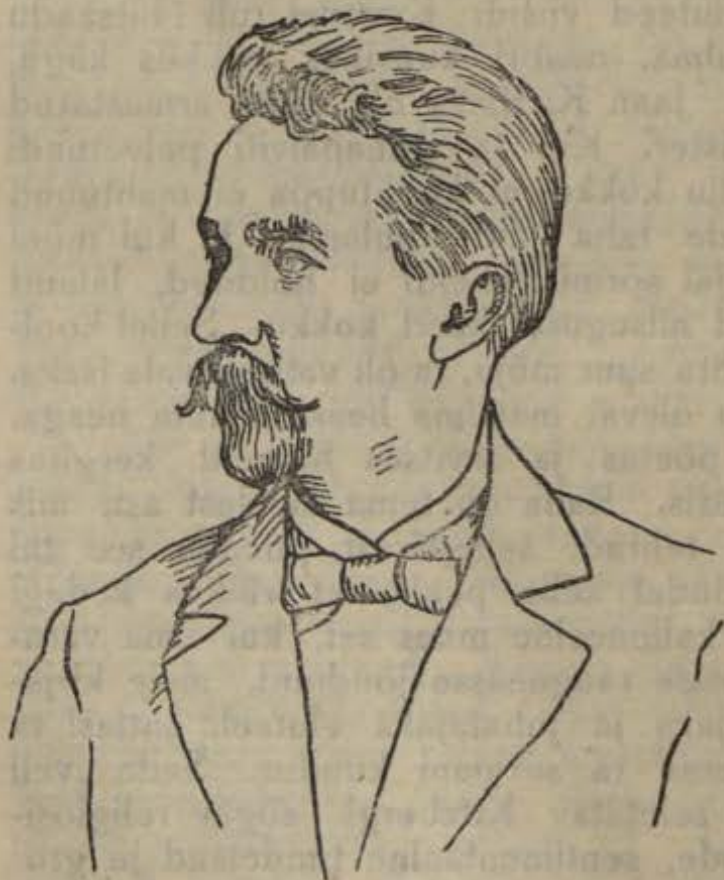
Päevad andsid päevadele kätt, poiss kasvas kooliealiseks,

läks varakult koolituppa venna Jaani õppetunde pealt kuulama. See tegi laste hulgas imet, oli lastega ühes laps, nii et need mujal ei tahtnud ollagi kui koolis. Õpiti emakeelt lugema, ilusasti ja õieti kirjutama, rehkendama, piiblitugu ja peastlugemisi — ka Saksa keelt, sest et seda tol ajal ühtelugu tarvis läks. Vanematest koolilastest ja valla noorsoost seati laulukoor kokku, neljahäälega lauldi talvel koolitoas, suvel väljas kaasikus. Pidudel ja pulmadel lauldi, kirikus käidi jumalateenistust koorilauluga ülenemas. Penuja koolimajas tehti esimest korda Eestis koolijõulupuud, siit tuleb ka laste- ja rahvapidude algust otsida. Seda kõik sai meie August Kitzberg oma koolipõlves näha ja üle elada. Oma heade annete tõttu polnud tal õppida tarviski; ta oli alati koolilaste keskel, koolitarkus tuli nagu iseenesest. Ja Kitzberg polegi rohkem koolis tarkust kogunud kui mõned talved Niitsaadul. Ta õppis elukoolis ja omal käel edasi, ja nagu teada, pole autodidaktide õppeajal üleüldse lõppu. Lähemad abinõud vaimuteritusel olid tal sel ajal Kreutzvaldi „Maa- ja merepildid,“ Jannseni „Sõnumetoojad,“ „Pärnu Postimehe“ kokkukõidetud aastakäigud — kõik, mis vennal eestikeelsetest raamatutest saadaval ja saksakeelsed raamatud veel peale selle.

Kitzbergi amet-
niku-aastad.

Kuna Jaan Kitzbergi perekond kasvas, läksid Niitsaadu olud talle kitsaks, sellepärast võttis ta Pöögle meeste lahke

August Kitzberg 40. eluaasta ümber.

kutse vastu ja asus 1871 sinna Maie koolikohale, kus kõrval ta varsti ka Pöögle vallakirjutajaks sai. Koolimaja — kohtumajaga ühe katuse all — oli ilma ajakeseta, ilma ühegi puu ja põõsata, nagu kummuli lükatud kast lagedal väljal. Oli vaja maja ümbrust vähegi meeldivamaks muuta, puid istutada, mis tööst vend August südisti osa võttis. Siin sai karjapoisist juba tööpoiss ja varsti ka venna abiline niihästi koolitöös kui vallakantseleis ametlikkude paberite kirjutamisel. Abilise koht valla-

kantseleis määras A. Kitzbergi töö ja tegevusala hulgaks ajaks, valmistas teda ette kirjutajakutsele. Oma teadmisi ja oskust kohtuprotokollide kirjutamises täiendas ta 1873—1874 Pornuses kihelkonnakohtu notaari Jermakoffi juures, ja siit peale algab tal kohtukirjutaja elujärk. Siin nõuti head saksakeele tundmist, sest kohtu asjaajamine ja protokollid kirjutati saksakeeles. Kitzberg oli ta sedavõrd ära õppinud, et mitte üksnes ametikohuste täitmisega toime ei saanud, vaid ka omale Saksa kirjanduse suured varaaidad suutis avada. Ta töötab Aliste kihelkonnakohtu notaarina Pornuses, Mornas ja Abjas, sedamööda kust vahelduvad kihelkonnakohtunikud pärit olid ja kohtu asupaiku vahetati. Kuid päriskoduks jääb Kitzbergile ikkagi Pöögles koolimaja, kus teda venna poolt nagu perekonnaliiget vastu võetakse ja kuhu ta lõpuks, kui vallale uus ruumikas koolimaja ehitatakse ja senine üksnes vallamaja kohuseid hakkab täitma, vallakirjutajaks läheb. Kui venestusehoog sedavõrd kasvas, et vallavalituse ametlikud kirjad tulid riigikeeles kirjutada, ei saanud Kitzberg oma kohta Pöögles enam kauemini kinni pidada. Ta lahkus siit 1893, katsus aasta Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi ökonoomi ametit, mis aga teda sugugi ei rahuldanud, lahkus 1894 kodumaalt, oli Kalkuni mõisas Kuramaal vabriku kassahoidja ja pearaamatupidaja. Kui vabrik ära müüdi, tuli Kitzberg Riiga Phönixi vabriku metalltööde vastuvõtmise juhatajaks. Ehk küll Kitzberg vaimlisi sidemeid kodumaaga alal hoidis, leidis ta koduigatsus vaigistust alles sel teel, et 1900 Tartusse asus, kus ta „Postimehe“ ärijuhi ja raamatupidaja ameti enda peale võttis. Selle vahetas ta juba 1903, kui Liivimaa hüpoteegi selts eestlaste kätte läks, tähendatud seltsi arhivaariuse ametiga, mida ta kuni 1920 aastani pidas. Siit peale hakkas Eesti vabariik talle kirjaniku-paiukit maksma.

Kitzbergi elukutse ei soodustanud kirjanduslikku tegevust, sest protokollide kirjutamine ja äriaraamatute pidamine ei anna loometööle hoogu. Protokollide kirjutaja sulg ei või terav olla, et ilukirjanduses peenejoonelisi kujusid luua. Muusad ei elutse kantseleides ja ärikontorites, nad ilmuvad äravalitutele siis, kui need rahus anduda saavad meelegujutustele. Ent Kitzbergil istus kord kunstnik veres, ja teda ei jõudnud sealt isegi kuivad protokollid ja abstraktsed äriarvud välja peletada. Ta tähendab oma kirjanikukalduvuste kohta tabavalt, et eraelus alati tühja tuult taga ajanud. Ilumeele ravitsust tühja tuule tagaajamiseks nimetamine on muidugi ärimeeste seisukohalt mõeldud. Ta enese kohta on see alati midagi suurt ja olulist olnud, osa ta paremast inimesest.

Kitzbergi välisest elukäigust on peale ilusa kasvukoha Niitsaadul kaks peajaama ta sisemise arenemise kohta tähtsad: Pöögles ja Tartu. Kuna ta Pornuses, Mornas ja

Sisemine arenemine.

Abjas notaarina mõisasakste keskel liikus, elutarkust kogus ja oma ümbrusest mõndagi tõuget enesetäienduseks sai, oli Pöögles see koht, kus ta vaimujuured sügavalt Eesti oludesse tungisid, kus ta rahvaelust osa võttis ja rahvakirjanikuks arenes. Pöögles tuksus rahvuskultuuriline elusoon võimsalt, siin õppis ta ärkavat külaelu kõige ta valguse- ja varjukülgedega tundma. Muljeid külaelust hakkas ta erk ja vastuvõttev vaim kunstitoodeteks ümber looma. Kuid alles Tartus, Eesti vaimukultuuri keskkohas, puutus Kitzberg nende teguritega kokku, mis ta arusaamist kirjanduslikust kunstist selgitasid ja aitasid ta enda toodangut seesugusele kõrgusele tõsta, et nad ka suuremate nõuetega lugejat võivad rahuldada.

Esimesed kirjan-
duslised katsed

Kirjanduses näeme A. Kitzbergi nime 1874. a. esimest korda esinevat. Sel aastal avaldas ta „Eesti Postimehes“ muinasjutu „Kuidas Öisu ja Kariste järved sündinud,“ mille ta Jaan Jungi õhutusel rahvasuust üles tähendanud. Keegi vallakirjutaja saatis toimetusele arupärimise, milleks seesuguseid jutte avaldatakse, mida karjalapsed paljajalu olles üksteisele vestavad. Kuid Jung astus vahele ja sulges kallalekippuja suu sõnadega: „Lapseks teeb ennast, kes neid jutte sõna sõnalt usub, veel lapsikumaks, kes nende üle pahan-
dab.“ Lugupidamises J. V. Jannseni vastu hakkas Kitzberg „Eesti Postimehele“ kaastööd tegema. Ained, mis ta seks valib, lubavad ta enda huvide kohta järeltõlki teha. Ta lugenud ses eas muu seas Hartmanni „Philosophie des Unbewussten,“ Straussi „Leben Jesu,“ ajakirju nagu „Bibliothek der Unterhaltung und des Wissens.“ Viimasest oli ta Sitsiilias tegutseva jutukese „Üle kivirde ja koldaste kaldale“ „Eesti Postimehe“ lisalehe jaoks tõlkinud.¹⁾ Jannsen seletab lisamärkuses, et „noore Eesti kirjaniku poolt sisse-
saadetud jutustus olevat kaugelt teisem kui mitmed toored röövlite ja mõrtsukate lood, millega raamatute valmistajad kirjavara mudastavat.“ Aga ka näitemängu kohta on Kitzbergi huvi ärganud. Ta lavastas Jannseni „Sõnumetooja“ jutu „Räägi, mis sa tahad, tondid ja kodukäijad on siiski tõsi,“ kus juures teda arvamine juhtinud, et näitemäng muud pole kui kehastatud jutustus. Teda näeme Jannseni keelt jäljendavat, kuid luulealal pidas ta Koidulat ja Kreutzvaldi oma tähtedeks, kelle loomingud ta arvab igavikumärke otsaes kandvat. Reclami biblioteegi kaudu Saksa näidenditega tutvudes, valis Kitzberg Kotzebue naljamängu „Virtarr“ tõlkimiseks, mis trükkis ilmus (1878) ja lugemata kordi üle näitelava käis. Kui Pöögles mõisas 1877 esimene Eesti lastepidu ära peeti, kirjutas Kitzberg selle sündmuse mälestuseks

¹⁾ Ilmus „Eesti Postimehes“ 1876 № 39—41.

oma esimese algupärase teose „Kodu-kurukesest“ (1878), milles ta kodukoha uurimise harrastajana Pöögle valla- ja kooli-ajaloo kirjutab, lastepühale ja Karksi ilusale loodusele peatükke pühendab ja neile salgakese kohalikke muinasjutte lisaks annab. Ilma et Kitzberg noil päevil kodukohatundmise psühholoogilist ja kunstilist tähendust täiel ulatusel oleks aimanud, süvenes ta oma vastuvõtlikkuse ja väljaarenenud ilumeele tõttu kauni Aliste-Karksi kodukurukese mineviku ja oleviku oludesse, loodusesse ja iselaadi inimestesse. Muljed ja mälestused, mis ta siit kaasa võttis, olid nii elavad ja püsivad, et kirjanikul kõrge vanaduseni ta mõttekujutust elustasid. Suurem hulk Kitzbergi algupärasest teostest juurduvad aine, kujude ja rahvaliku keele poolest ta kodukurukese vaimlisest pinnast.

A. Romantilised mineviku-jutustused.

Kitzberg andus oma loometöö algul ilutsevale mineviku-romantikale. Bornhöhe tammtugev Jaanus ja Kreutzvaldi vaimuwõimne Lembitu äratasid lausa imestust, neile seadis Kitzberg kõrva samati imestusväärilised kangelaskujud, kes suured visas vastupanekus ja kannatuses. Ainet andsid talle need kurvad muistekujud ja mälestused, milles rahvasuu kuldviired kohalikkude kirikude koobaste, orgude, allikate, rusude, riiete ja kommete ümber tõmmanud. Legendaarsed riismed palmis Kitzberg 1889 jutustuseks „Maimu“, millele Karksi lossi uuesti ülesehitamine 1357 ajalooliseks tagaseinaks seatud. Kõik jutustuses esinevad tegelased, nagu karksilaste vanem Venda, tema naine Lehte, nende tütar Maimu, noor Eesti soost munk Bernhard j.n.e. on vabad luulekujud, kuid anderikas kirjanik on nõnda osanud neid elustada ja sündmustikku nii osavalt rahvasuus liikuvate muinaslugude ning ajalooliste traditsioonidega ühte põimida, et jutustus ajaloolise tõe illusiooni äratav ja muistse aja vaimust hõõgab. Idealiseeritud Vana-Eesti tegelasi ümbritseb ilutsuse ausära; ehk küll looduselapsed, on nad kõrge omapärase kultuuri loonud, on kehaliselt tugevad, terved ja osavad, vaimliselt peenetundelised, ergud ja arukad, kombeliselt karsked ja puhtad. Kitzberg on selle jutustuse nähtavasti Kreutzvaldi Lembitu otsekoohese mõju all olles kirjutanud, sest üheksale peatükile 13 hulgast on tsitaadid Lembitust

„Maimu.“

mottoks seatud. Alga ja kirjaniku teost vaevab paiguti kahvatu iseloomude joonistus; neis näeme visandi piirjooni, mida detailid ei elusta. Vahel võtab jutustaja ajaloolase kombel arvamisi ja tõendusid jutustuse vahele, millest mulje saame, nagu hakkaks näitleja publikumiga juttu vestma.

„Libahuint.“

Laulupidude ja kirjanduse võidupidude kõrval oli venestuse päevil teiseks üldrahvusliseks ettevõtteks Hurti poolt käimapandud rahvaluule ülestähendamine. See äratas Kitzbergi huvi rahva vaimuvara ja eriti muinasusu vastu. Siit valis ta mõttekujutuse mängituseks iseäranis tänulikud soendite lood ja põimis nad 1891 teiseks mineviku-jutustuseks „Libahuint“ kokku, täis viirastavat müstikat, kohutavat õudsust ja magusat armastusvalu. Pärast ilmumist „Olevikus“ langes jutustus varsti unustushõlma, millest autor ta hiljem ise päästis, mainitud jutustusest samanimelise kaasakiskuva draama luues. Et sellele ainele draamas kaugelt väärtuslikum kuju antud, harutame teda sisuliselt hiljem draamade käsitlusel. Jutustusena on tal „Ma imuga“ mõndagi ühtepidavat joont. Mõlemad nõjatavad rahvaluule ainetele, mõlemis on sündmustik ja isikud vabalt väljamõeldud ja seks esitatud, et nende abil kohutav-ilusaid pilte Eesti minevikust lugejale silmade ette manada. Kitzbergi teostes iseloomustavad ainete käsitlusviisi sügavtõsised ja traagilised kujud, mis hästi kokkukõlas seisavad selle tumeda ja raske minevikuga, mida nad edustavad.

B. Külaelu kujutus tõeluse valgusel.

Esimesed sammud teel realismile.

Et kauget minevikku raske kunstimõõduliselt elustada, oli Kitzbergil küllalt selge. Maksnud valitsevale romantilisele voolule tribuudi, pööris ta minevikust silmad olevikku ja hakkas Eesti külaelu kujutama, mida hästi tundis. Välise tõuke sai ta vistist Grenzsteini esitatud realismi propagan-dast, milles Eesti jutukirjutajaid otse Eesti külasse juhiti ja tõeelu kästi tähele panna. Ju samal aastal kirjutas Kitzberg väikese jutupärli „Sauna-Antsu oma hobune“, mis hiljem „Ilmlikus jõuluraamat“ (1892) ilmus.¹⁾

¹⁾ „Ilmlik jõuluraamat“ oli nii ilus ja meeldiv nähtus, et temast mitmed kirjastajad eeskuju võtsid ja mitmesuguseid „pühade albumid“ hakkasid välja andma.

Jutu aine on Kitzberg võõrsilt laenanud, kuid selle käsitlusel näitab ta, kui südamlikult meie külaelu mõistab kirjeldada, kui suure armastusega ta seal ise kaasa elab ja kaasa tunneb. Vaevalt sai tähendatud Grenzsteini üleskutsest aasta mööda, kui Kitzberg 1892 oma pikema külajutuga „Rätsepp ^{„Rätsepp Õhk.“} Õhk ja tema õnneloo“ „Olevikus“ eneses esines. Sellega avab ta meeldiva rahvaelupiltide seeria, milles kodukukesest saadud muljed kunstitoodeteks ümber loob, maaelu valguse- ja varjukülgi kujutab. Nagu teada, juurdub mulkide iseteadvus ja upsakus materjalistlikus vaates, mille järele mehe väärtust ta rahapunga järele hinnatakse. Tungi mammonismile piitsutab Kitzberg mitmelt küljelt. Eestkätt suudab ta seda naljajutu kujul ainult pilgata.

Isik, kelle kulul ta meid oma esimeses Mulgimaa külajutus lõbustab, on kergemeelne, rahahimuline rätsepp Õhk. Venemaa näljahädaliste loterii õnneloose polnud Mulgimaal niipalju saada, kui neid teha otsiti ja taheti. Õhk pidas ennast juba sellepärast õnnelikuks, et ta Tõistre peretütrelt, kellele öömajal olnud poeboss jootraha asemel rublalise kupongi kinkinud, õnneloo sai osta. Kindel võidu peale, suurustas ta oma loodetava rikkusega, kavatses salesirget sinisilmalist neiut kosida, suurt talu osta, et siis, vöö ümarguse kõhu alla vajutatud ja kaks põialt vöö vahel, muretult võiks pealt vaadata, mis ilm teeb. Rätsepa ameti viskab ta siis muidugi nurka, sellepärast töötab ta sedamaid käärid, pressraua ja masina oma õpipoisile kinkida. Kui Õhu pilet tõesti 10,000 rubla võitis, läks mees õnnejoovastuses peast lagedaks, oli nagu haige. Ta laskis linna kaupmehe, kelle abi Mulgimaa rahamehed pangaoperatsioonide tegemisel tarvitasid, enesele kupongi eest sedamaid raha muretseda ja hakkas lahtisel käel raha lendu laskma. Õhk ei mõistnud vaevata saadud rahaga ümber käia, varsti oli 10,000-line võit läbi. Ei jäänud mehel muud üle, kui uuesti rätsepaks hakata. Tundmata neiu, kellele ta õmblusemasina ostmiseks raha saatnud, läkitas talle tänuks lihavõtte pühiks muna, mis tikitud voodivaiba sisse mähitud. Õhk otsis kingituse saatja üles ja võeti seal suure lahkusega vastu. Neiust, kellele Õhk õmblusemasina muretsenud, sai talle hea ja tubli naine. Nii tõi õnneloo talle lõpuks veel ometi õnne.

Kahtlemata on siin Kitzbergil J. V. Jannseni külajutud eeskujuks olnud. Siin nagu seal näeme kerge käega ja lihtsalt ülesehitatud sündmustikku, milles ei olude ega ümbruse kirjeldusele maad ei anta, hingelist analüüsi ei tarvitata, vaid milles paljugi põhjendamatult, kogemata, juhuslikult sünnib ning sellepärast ainult uskumise varal tuleb vastu võtta; siin nagu seal lõbustab meid südamlilik ja heatahtlik nali, kerge pilge, mis kellelegi ei tee haiget, optimistlik eluvaade, rikas rahvalik keel ja intiimne toon. Kitzberg tundis hästi külarahva maitset ja pidas külarahva nõudmisi kirjanduse kohta silmas, kuid suutis siiski kerge naljajutu kunstilisele kõrgusele tõsta. Moraalne siht on osavamini varjatud kui Jannsenil, ja selle leidmine jäetakse lugeja enese hoolde. Õhu kuju on hästi tabatud, elav, liikuv ja nii rahvalik, et lugejad eneste keskel hakkasid Õhkusid otsima.

Esimesed näidendid.

Kolmas suurem vaimline liikumine venestuse päevil, karskuse propaganda, andis Kitzbergile loometööks uut tõugget, kutsus Karksiski seesuguse seltsi ellu. Karskusseltside näitelavadele kulus sihikohane tükk ära, mis terve õhtu oleks täitnud. Kitzberg, kes juba nagu katseks paar väikest lustmängu „Pila-Peetri testament“ ja „Vana vanaga, noor noorega“ laenatud ainetel kirjutanud ja neid käsikirjana suhvlis hoidnud,¹⁾ asus nüüd esimeses algupärases draamas rahvaelu kujutama ja pani 1892 umbes kahe nädala jooksul viiejärgulise näidendi „Punga-Märt“ ja „Uba-Kaarel“ kirja. Siin juures võttis ta karskuse tendentsi ja maanäitelavade lihtsad olud arvesse, seadis karsklased kõrgele kohale, andis joomisele vitsu. Tegelastest on ühed valged kui inglid, teised mustad kui tondid. Nende tingimiste täitmine ei tulnud uuele draamale kasuks, kuid Kitzbergi instinktiivsete kunstnikukalduvuste tõttu sündis siiski parem kirjanduslik teos, mis karskuse liikumine Eestis üleüldse suutnud esile tuua.

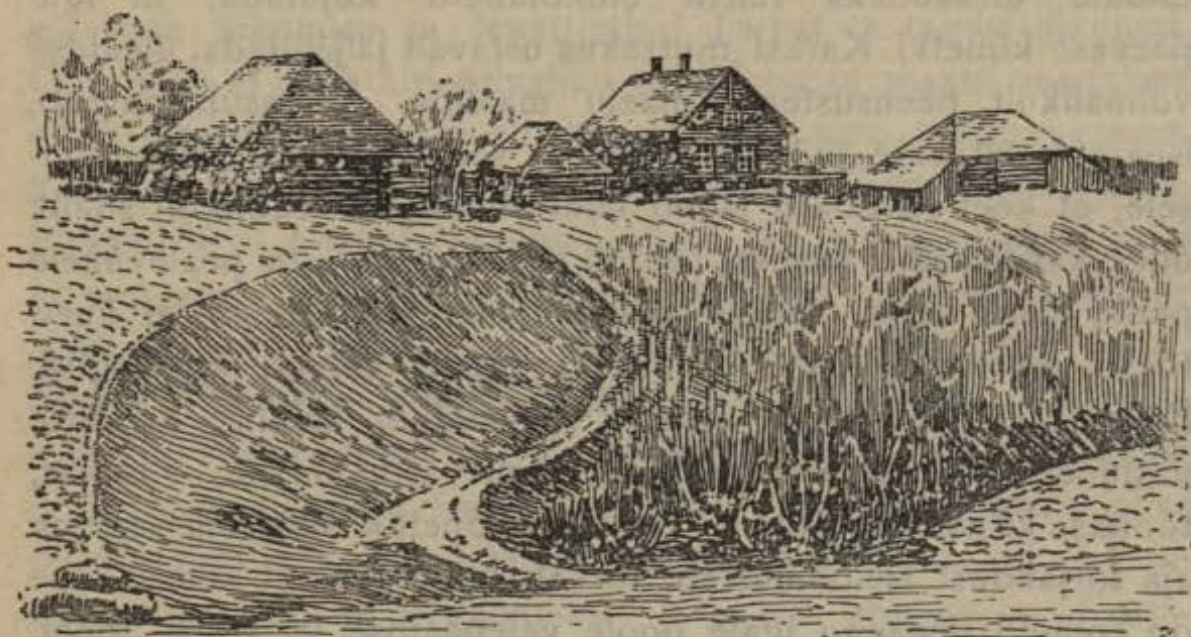
„Punga-Märt ja Uba-Kaarel“.

Punga-Märt, draama peategelane, on rikas ja ülbe, kuid ühtlasi harimata ning toores pärisloha omanik. Iseäranis uhke on ta oma peakohtumehe ameti peale. Ehk küll kirjaoskamatu, mõistab ta siiski hoobelda, et kõik ta võimuses

1) Mõlemad ilmusid trükis 1897 a.

seisab. Kõrkus muudab iga rumala inimese narriks, Punga-Märdi teeb ta pealegi joodikuks, sest kõrtsis on uhkel peakohtumehel see koht, kus teda viinaga austatakse. Ülbe Punga-Märt ei pea Uba-Kaarlist, oma ääremaade rentnikust, teenritest ja üleüldse kellestki vaesest inimesest lugu. Haridusest ta ei hooli, sest et ilma selleta võib raha kokku võtta. Südameharidusest ja kasvatuse väärtusest pole tal aimugi, sellepärast ta oma lapsigi ei koolita. Nad peavad elukoolis käima, mille all ta tubakasuitsetamist, viinajoomist, kaardimängu ja hooplemist mõistab. Isal on tuline hea meel, kui ta kooliealine poeg Hans piipu tõmbab, poistega kaarte lööb ja seal juures teisi mõistab petta. Ka vanem poeg Hints teeb vanamehele head meelt, sest kui ta kõrtsis teistega riidu

Pöögile koolimaja, Kitzbergi kauaaegne kodu.

läheb, siis aina puru taga. Noorem tütar Maali ülendab isa meelt seega, et kõiki vanamehe ja poegade rumalusi heaks kiidab ja oma ehetega uhkeldab. Ainult vanem tütar Eeva pole vanamehele meelt mööda, manitseb teda viina maha jätma, peab kogu majatalituse oma õlgadel ja, mis veel kõige hullem, armastab Uba-Kaarli poega Peetrit, keda Märt näljavareseks sõimab. Peeter olevat ilmaaegu kihelkonnakoolis käinud, lugevat ajalehti, kuid ei mõistvat raha kokku võtta. Sellevastu rõõmustab Maali isa südant seega, et viie valla kirjutaja isand Maller temaga sehtib. Õnnetustel ja pahanlustel on seesugustes oludes iseenesest mõista kiire jalg. Vallakohtu revideerimisel selgub, et sealt hulk raha puudub. Märt antakse kohtu kätte, poisid Hints ja Hants hakkavad isa tagant raha varastama. Hints annab kõrtsivõla tasumiseks

Punga talu peale 3000-rublalise obligatsiooni välja, mille tagajärjel oksjon tuleb ja talu haamri alla läheb. Hints ise lüüakse kõrtsis kakeluse puhul surnuks. Punga-Märt päästab üleüldisest hukkumisest kuidagi veel tuhat rubla. Alandlik Uba-Kaarel elab oma naise ja pojaga vagat ja viisakat elu. Et ta kokkuhoidlik olnud ja raha mitte kõrtsi vedanud, läheb ta jõukaks, ostab Peetrile kena Kasemäe talu. Peeter kosib ausa Eeva naiseks ja elab õnneliku elu. Ka Hansu, Eeva venna, kasvatab ta tubliks meheks. Punga-Märt, kelle uhkus nüüd murtud, asub ka oma rahanatukesega väimehe juurde elama. Tuhat rubla, mida ta Peetrile pakub, annab Peeter edasi Hansule ta tulevase õnne aluseks.

Näidendi ten-
dentsid.

Näidendis „Punga-Märt ja Uba-Kaarel“ seab Kitzberg endale ülesandeks rahva elukombeid kujutada, ta igapäevast kõnetki Karksi murrakus ustavalt jäljendada, üleüldse võimalikult peensusteni külaelu maalida. Ta asub paiguti, iseäranis eitavate tüüpide esitusel, sedavõrd elu kopeerimisele, et keel rõvedaks läheb kuni söimuni. Teadlikult sihilik olles karskusaate kasuks, heidab ta oma tegelaste peale ühele poole liiaks varju, teisele poole liiaks valgust, nii et ühed tõesti mustad on kui tondid ja teised valged kui inglid. Punga-Märt on joodik, ülbe ja vägivaldne, kelkija, hariduse vastane, Uba-Kaarli poeg Peeter sellevastu karske, viisakas, töökas, kirjanduse sõber. Näidendi õpetlik siht, mis vanema aja kirjandust iseloomustab, torkab kogu teosest silma: see on toonud peaaegu igale poole valepaatose ja võltsi tooni. Olud ja kujud on sihilikult õige omavoliliselt stiliseeritud, reaalelu peensused sellepärast erapoolikult valitud. Ebaloomulik tõeelu kujutus äratab pealtvaatajas tuska. Sündmused ei kasva igalpool tegelaste iseloomust välja, vaid arenevad, kuidas juhtub; näidend on kokku pandud piltide reast, mis enam jutustavad kui näitelavalised. Kirjanik ei olnud veel uuema aja draama ja edenenud näitelava tehnikaga tutvunud. Kellele oleks võidudki tol ajal väärtuslikumaid näidendid kirjutada? Maal ei suutnud vähearenenud asjaarmastajad seesuguseid näidendid etendada, mis kõrgemaid kunstinõudeid oleks täitnud, ja linnades valitses võõras jant, kerge laulumäng, mis tõsisemate, sisukamate näitepalade peale kõrgilt alla vaatas. Kuid Kitzberg äratas nendeski rasketes oludes meie teatri alal uut elu. Näitelaval lõi uus draama täi-

esti läbi, Kitzberg jaksas inimestele südamesse tungida ja selgemini ning mõjuvamini kui karskuse kõnemehed ära seletada, mis kahju joomine toob. Ehk küll lavatehniliselt vana-nenud, pole see draama kunstiliselt praegugi väärtuseta. Ta sisaldab hästi tabatud kujusid, näituseks Hints, Hans ja Pibu-Kadri, häid kunsti päraseid stseene, nagu näituseks Pibu-Kadri poja karjaseks kauplemine ja värsket, rahvalikku keelt. Juba selle tükiga põhjendas Kitzberg oma näitekirjaniku rahvakuulsuse.

„Punga-Märt“ on Kitzbergi viimne tähtsam teos, mis Pöögles valminud. Viljandisse asudes läks tal 1894 korda teda siin „Sakala“ lisas trükis avaldada, pärast seda kui karskuse liikumise ja teatrijuhid Tartus ta tagasi lükanud. On selge, et meie kirjandusliku tasapinna ja teatri madaluse vastu näidend liig vara oli tulnud, liig hea tundus olevat. Rahvas tahtis ainult naljamängusid, lõbusat, kerget janti näha. Punga-Märdi esemel soovitud Viera algupärast posset laulu ja tantsuga. Seesuguse maitse rahulduseks kirjutas Kitzberg jandi „Kosjasõit“, mis nüüd 1915 aastast peale Juhan Simmi muusika saatel naljajänust publikumi lõbustab, mingi tänavalehe toimetuse pealiskaudset kääritööd, tülinorimist ja äritegemist naeruvääriliseks tehes. Viljandis ökonoom olles puutus Kitzberg õige lähedalt näitelavaga kokku, oli näitlejatele arvustajaks ja nõuandjaks. Juba siin proovis ta „Kosjasõidu“ ning „Pila-Petri“ ja „Vana vanaga“ tõmbejõudu näitelaval. Mäletame, et need uudised, iseäranis esimene, seal suure hallooga vastu võeti.

Kitzbergi realistlik jutustav toodang.

Vabrikuametnikuna Kuramaal ja Riias avaldas Kitzberg vähe loomeviljakust. Kodumaast ja kirjanduslikkudest mõju-dest eraldatud, andus ta vabail tundidel seltskondlikule läbi-käimisele. Kirjanikuna elas ta siin endistest mälestustest, jatkas rahvaelupiltide maalimist pikemas novellis „Püve-Petri riukad“, mis 1898 „Postimehes“ ilmus. Külajutt hõõgub tõsisest Mulgi ärivaimust, kes ettevõtteid kasulikkuse suhtes täpipealselt mõistab ära kaaluda ehk hästi „kavatseda.“ Siit

„Püve-Petri
riukad.“

nurga murrakust ongi see tarvilik sõna meie kirjakeelde tulnud. Kui hästi ja õieti kavatsejad on mulgid nutikad mehed, kes oma asjad igal pool joonde seavad. Tütarde mehelepanemine ja koduväi kohtade leidmine on Mulgimaal, kus kõik mõtted ainelise kasu ümber keerlevad, suur eluküsimus, mille lahendusest korralik talupidamine ja mõnda muudki veel oleneb. Seda õrna ja põlevat küsimust käsitlebki Kitzberg tähendatud külajutus ja näitab, missugust rolli südameasjade õiendusel siin mammon mängib, kuidas kosimine ja tütarde mehelepanek päris äriks muutub.

Peeter Püvi, aeglase loomuga, aga kaval ja visa mees, pole oma vanematelt midagi pärinud, vaid puusepa ametiga raha korjanud ja siis talu ostnud. Tal on kolm tütart — Tiina, Miina ja Liina — ühesugused ilusad kõik, viksivad virgad ja viisakad. Ilusate, lahkete tütarde tõttu sai Peeter noortemeeste ja oma toreda habeme pärast vanade keskel lugupeetuks, sellepärast valiti ta suure hääleenamusega vallavanemaks. Peetri au ja amet ei tõmmanud kosilasi majasse. Mulgi noormees tarvitab alati kaasaraha, vendadele ja õdedele pärandusosade väljamaksmiseks. Ent raha Püve-Peetril ei olnud, sest aumehena polnud ta vallakassa abil oma taskuid täitnud. Talu eest oli küll 3000 rubla ära makstud, kuid krediitkassale võlgnes Peeter 1500 rubla ja mõisnikule just niisama palju. Mure talu võla ja tütarde tuleviku pärast viis Peetril nii mõnelgi ööl une silmist. Kuid pikal eluajal oli mees inimestega kokkupuutumisel palju elutarkust kogunud, oli tükke täis nagu viljapea teri. Ta sai oma riugaste abil sellega toime, et kõik kolm tütart aasta jooksul mehele pani, ilma et punast krossi kaasaraha valmis oleks seisnud ja et väimees ta eest koguni veel mõisavõla ära maksis.

Peeter jagas Püve talu krundi pooleks, asutas kandikoha ja ehitas sinna uued hooned peale. Talu poolitamise järele tuli Peetri tütardele kosilasi igalt poolt. Peeter tegi tingimiseks: väimees, kes Tiina kosib, saab Püve talu omale, kuid võtku mõisa- ja krediit-kassa-võlg oma peale, maksku Miinale ja Liinale, kui need mehele lähevad, kummalegi 1000 rubla välja, andku äiale surmani uue kandikoha maad pidada. Teiste koduväi koha otsijate hulgas seisab ka oma valla mees Jaan Jalakas, kes kümme aastat talusulaseks olnud ja suutnud 1800 rubla raha koguda. Kosilane võeti vastu, Jaan oli tingimistega nõus, maksis talu eest mõisavõla ära. Pärast pulmi asutas Peeter Jaani ja Tiina tasahiljukesi kandikohale elama. Ise laskis ta linnas salaja Püve talu peale kaks tuhande rublalist obligatsiooni teha, ühe Miina ja teise Liina jaoks,

jäi ise, nagu ennegi, Püvele peremeheks ja otsis ajalehe kaudu poissmehest möldrit, kel rahalist jõudu ta talukrundile tuuleveskit ehitada. Jaan läks ärevaks, kui uuest talujagamisest kuulda sai, sest siis oli ta kohustatud Miinale 1000 rubla välja maksma. Kuulutuse peale ilmus aidamehe poeg Andres Ahvenas, poissmees ja õppinud mölder, kellele isa pisut raha pärandanud. Püve-Peeter seletas, ta tahtvat talumaa peale tuuleveskit ehitada, kuid puuduvat oskus ja sularaha. Kui ta asjatundja väimehe leiaks, annaks tütrele Miinale 1000 rubla kaasaraha ja näitas seal juures obligatsioon, mille põhjal Miinal ja Tiinal kummalgi õigus oli oma osa välja nõuda. Miinal oli nüüd kosilane kindel. Jaani aga rahustas Peeter seega, et teisele koduväile vaja ainult 2 vakamaad maad anda veski alla, mis eest see head renti maksab ja talu jahvatuše maksuta jahvatab. Nüüd sai Jaan aru, et äial tõesti ilusad ja õiglased plaanid on, mis ta usalduse täiesti võitsid. Varsti ilmus Andres Ahven Püvele ja tõi oma noorema venna Hansu, kes kaupmeheks õppinud, ka kaasa. Et veskiehituseks neil sularaha sedamaid käe pärast ei olnud, pakkus Jaan ootamatult 500 rubla laenuks, kui veski ehitatakse ja uus väimees pulmad ära teeb. Kui noorepaari elukorter kõne alla tuli, teadis kaupmehest vend Hans, kellele noorem tütar Liina hästi meeldis, head nõu: esiotsa elagu noorpaar talukambris, kuni veski midagi sisse toob. Uus maja tehtagu kahe poolega, nõnda et ka kauplust temas võib avada. „See oligi minu plaanide tipp!“ hüüdis Peeter, kes märkas, kuhu Hansu mõtted välja tüürisid. Pood pandi veski all uues kahepoolega majas tõesti käima ja sees hakkas Hans Ahvenas oma noore naise Liinaga kauplema. Püvele jäi Jaan täisperemeheks, kelle juures Peeter omad vanadusepäevad mööda saatis. Külarahvas ei kõnele enam Püve-Peetri riugastest, vaid ütleb, et Peetril olevat enam õnne olnud kui mõistust.

Elu vaatlemisviis on siin realistlik, sest tegelaste samme juhib ärimehelik vaim, mis õrnad südameasjadki eestkätt praktilist kasu silmas pidades ära õiendab ja paariminejate hingelised omadused teisele kohale jätab. Niisugune on Eesti külarahva elu. Kirjanik ei esine siin kohtumõistjana, ei tee tegelaste pilkamisekski katset, see oleks võinud jutustusele kergesti õpetliku sihi anda ja ta mõnu rikkuda. Kui ta need südametega kauplejad siiski laseb õnnelikuks saada ja seega meid püüab nendega lepitada, siis on see jutustuses kunstilise tõe varal põhjendatud, sest tütarlapsed, kes ise töökad, lahked ja leplikud, said juhuslikult ka head ja rahuarmastajad mehed.

Esteetiliselt küljelt vaadatuna on „Püve-Peetri riukad“ Kitzbergil väga hästi õnnestanud külajutt. Sündmustiku Kitzbergi parem külajutt.

kokkusead on järjekindel, läbipaistev ja ta üksikud osad hästi põhjendatud. Ainult paaris kohas leidub Kitzbergile omaseid kõrvalekaldumisi, kus üleasureid vesteloolisi lisandusi vahele põimitakse. Iseloomudel on suurejoonelised, teravad kontuurid, neis esinevad elavad inimesed. Peetrit ei tee au ja amet uhkeks ega rikkaks, tal on vaja veel aukusid täita, mis valaametis kukrusse tekkinud. Ta hoolitseb oma laste eest, kuid ei tee seal juures kellegile ülekohut. Jaan on aeglaselt mõtleja, kuid õige ja otsekohene mees, kes kõrget palka nõuab, aga kahe eest orjab. Oma viis meelt olid tal kõik koos, aga iseäralist imet ta nendega ei teinud. Tüli ta ei otsinud iialgi, ja kui talle väike ülekohus tehti, lõi ta käega. Mõned järgud, nagu näituseks Jaani kosjakäik, on päris liigutavalt üles tähendatud. Kujuka stiili ja keelerikkuse poolest võib jutustus Eesti külajuttude seas teist omasarnast otsida.

„Veli Henn“ ja
„Hennu veli.“

Aateliste vaadetega ja rahvuslise sihiga nooresse Tõnissonisse, kelle ennastalgav töö rahvasõprade seas laialdast lugupidamist võitis, kiindus Kitzberg kõigest hingest, saatis Riia-Priidu nime all „Postimehele“ reisikirju, kuni Tõnisson ta viimaks Tartusse „Postimehe“ raamatupidajaks ja ärijuhiks kutsus. Kitzberg rahuldus siingi oma kirjanduslikke huvisid, sai head kirjandust lugeda, valis ja tõlkis jutte, kirjutas päevakajasid, milles „Teatajas“ esinenud majanduslise materjalismi propageerijatele Pipramäe-Tõnu nime all pilkerahet siputas. Sel ajal kirjutas ta oma kaks viimast pikemat vesteloolist külajuttu: „Veli Henn“ ja „Hennu veli,“ millest esimene 1901 ja teine 1903 „Postimehes“ ilmus. Ilma et mõlemad jutud algusest peale ühekorraga oleksid kavatsetud, moodustavad nad siiski teatavas mõttes kokkukäiva terviku, kahejaolise külaromaani, mille pooli mitte üksnes ühtlane väline näitelava ei ühenda, vaid milles mitugi ühist tegelast esineb. Need tegutsevad mõlemis ühiste ideede sihil, kas on albi saksikuse kandjad või selle haiguse arstijad. See on mõlemile köitvaks põhimotiiviks, realistlikuks tagaseinaks. Sisuliselt lähevad need külajutud sellepoolest lahku, et esimeses noorema perepoja Henn Kaasiku ja teises temaga üheskoos elava vanema venna Jaani kaunis hiliseks jäänud kosimislugu nende tegelaste eneste poolt ära jutustatakse, Henn kalli-

meelse ja hoolitseva venna Jaani kaasabil ise naise võtab, kuna Jaani ennast vennanaise sobitamise varal võtta tuleb. Ühte käivad need külajutud oma tõsisema külje poolest, nimelt et mõlemad tublid Eesti mehed kadakusega võitlevad, mõlemad naised saavad, kes linnas kergema elu peale koolitatud ja saksikuteks muutunud, kes aga, nagu ka nende sugulased ja sõbrad, selle tüseda mõju all, mis iseteadlikust Eesti seltskonnast maa paigus välja läks, õige ruttu oma vaated ja albid kombes jätaavad, mis tagajärjel siis saksikutest preilidest tublid Eesti perenaised saavad. Kuju ja stiili poolest on nad kerged vestelood, ajalehe följetooniks kirjutatud. „Veli Henn“ kui eelkäija on kompositsiooni poolest iseseisvam ja üksikutes osades proportsionaalsem, „Hennu veli,“ ta järelkäija, mis õiendavaks vastuseks esimese peale tahab olla, on juba väljaarendamisel eelmisest tingitud, peab nagu maja ülakord alumisega kuidagi kokku kõlama, mispärast ta tegevustiku ülesehitus nagu sunnitud tundub olevat. Kuid mis orgaanilise terviku ilust puudu jääb, seda tasuvad mõned üksikud ilusad episoodid ja kirjeldused, mis kirjanik, kasutades vesteloo vaba kuju, jutustusele vahele põiminud. Mõnda neist, nagu tore kalapüügistseen Nõunijärvel, Murude elutoa, jaanipäevase jumalateenistuse ja jõulupidu kirjeldus, võib väikese iseseisva tervikuna maitsta, mis tabavalt tõeelu kujutavad. Koolimaja ja koolielu kirjelduses esitab kirjanik tõetruult oma koolipõlve mälestusi. Üleüldse kohtame Hennu ja tema velle lugudes rohkem kirjaniku isikut kui muudes teostes. Siin annab end Kitzberg südamlilikult, intiimselt, nagu ta on, puistab kuldset humoori, kõneleb tujukalt, vaimukalt. Veli Henn oma vaikse hea äraoleku tegemisega, meelerahu maitsemisega ja vaheldavate tujudega on autor ise, hellasti hoolitsevas ja omakasu püüdmata Hennu velles Jaanis tunneme kirjaniku samanimelise venna ära, kelle mälestusele see kuju näib pühendatud olevat. Kitzberg oletab nähtavasti, et inimene seda võib, mida ta tahab, sellepärast ei pea ta tarvilikuks suuri muudatusi naistegelaste Marie ja Matilde hingeelus ja iseloomus lähemalt põhjendada. Neid nähtusi tuleb meil usu peale vastu võtta. Selle kõrval toob ta mõnikord ülearuseid tõendusid, näit. kui lõbus on kalapüük, kui ilus on

jaaniöö, mis tõde palju paremini kaasasoleva objektiivse kirjelduse kaudu vahenditult seletub.

Kitzbergi jutustav toodang, millest siin ainult suuremad ja tähtsamad teosed käsitletud, on viieköitelises kogus „Külajuttude“ nime all (1919-1921) uuesti ilmunud. See pealkiri määrab nende hindamise seisukoha. Kirjanik tahtis ajalehe lugejatele vestete kujul lõbusat ajaviidet soetada, seks maalis ta kodunurga rahvaelust hulga pilte, ilma et tõsisemaid küsimusi oleks osatanud ehk suuri probleeme asetanud, mille lahendamine mõtteid pingutab. Ta jutustas külaelu nähtusi ja sündmusi kergelt, huvitavalt, kuid kirjaniku sünnipärase ande tõttu said lihtsatest vestelugudest väärtuslikud kunstitööd, mis meie ilukirjandusele raudvaraks. Mis ainet Kitzberg puudutab, omandab ilukuju, muutub ta käes luuleks. Kitzberg vaatab elu ikka teatud vahemaa tagant, oma tööde ained ja kujud on ta mingisuguse kiretu ning pehme tähe juhil leidnud. Ta jutustusi valdab ülev meeleolu, nagu oleksid nad kõik — ja mitmete kohta on see tõesti sattuv — ilusal suvisel pühapäeval kirjutatud, neil kuldsetel tundidel, mille toodud meelerahu Kitzberg mitmel kohal suure andumusega kujutab.

Rahvaelu piltidesse tõmbab ta heal meelel realistlikke jooni, kuid need on enamasti õrna romantikaga looritud. Kitzberg pole maailma olude vägivaldne parandaja ja uuendaja, ta on terane vaatleja, heatahtlik ja inimlik kohtunik, kes ka elu varjukülgede üle naerab, rumalust ja alpust pilkab, kuid ühtlasi sellest lohutust leiab, et alpus igavene pole ja inimestel hea süda on. Ent seda rohkem mõjub Kitzberg hingeliselt, suudab oma võimsa sõnakunstiga inimesi sisemiselt ümber luua. Ladusa rahvakeele tarvituse, optimistliku eluvaate ja naljarikka vestetooni on ta J. V. Jannsenilt pärinud, kelle mõju all seistes ta vaated ja maitse noores eas arenes, kuid Kitzbergil on võrratult rohkem loomevõimu, vaatlemisandi ja püüet üksikute kujude hingelisse sügavusse tungida, tal on rohkem hingelist soojust, õrnust ja peensust, hoiab end seal sündsuse piirides, kus Jannsen oleks karedaks ja suure-suuliseks läinud. Kitzbergi tüübid on ehtsad, nende esitusel keeldub ta poseerivast tõsidusest. Ta on oma tegelaste

juttu tõesti kuulnud, teravasti tähele pannud, meele jätnud, jätab neile isikliku avaldusvabaduse, koguni iseloomuliku keele. Stiilis taotleb Kitzberg lühedust ja prägnantsi, kõige pealt aga tungivust ja hingelist soojust. Stiiligi ilu pole siin tehtud, vaid loomulik. Ta jutustab, kirjeldab väheste sõnadega, kuid koondab neisse määratu sisu ja jõu, ta ridadest tunned nagu autori tulist hingeõhku. Sellepärast pöördi alati, kui oli vaja hulki soojendada ja liigutada, teatavale asjale poolehoidjaid võita, Kitzbergi poole, ja tema tulihing tõi vahel ka toorest puust leegi välja.

„Punga-Märdi ja Uba-Kaarli“ headest näitelavalistest tagajärgedest ergutatud, asus Kitzberg varsti Eesti teatri repertuaari täiendama. Pärast „Hennu velle“ kirjutamist pühendas ta oma ande täiesti näitekirjandusele: 1903 ilmus viiejärguline näidend „Rätsepp Õhk“, autori enese samanimelise külajutu lavastus. Selle kõrva seaksime sedamaid ka teise näitelavale asetatud külajutu „Püve talus“, külapilt viies vaatuses, mis küll 1910 trükitud, kuid vanemal ajal valminud ja, nagu eelminejagi, naljamänguks stiliseeritud. Miks siin see kirjanduslikult huvituseta ja ebakunstiline enese-kordamine? Tuleb kõige pealt arvesse võtta, et Kitzbergi fantaasia mitte kergesti ei tööta, et talle uue aine ja nimelt keerulise sündmustiku leidmine suurt vaeva teeb. Eelmistes külajuttudes olid ained olemas, sündmustik ja karakterid valmis, kuid jutustuste kujul ajalehe veergudel unustusele pühendatud. Edasi oli Kitzberg hüpoteegiseltsi arhivaari ametis, kuhu ta olude sunnil „Postimehe“ juurest tulnud, nii halvale palgale seatud — Eesti asju juhtiva külaskasvanud intelligentsi korraldusi juhtis nähtavasti see külamehe tarkus, et rasvaläinud kanad ei mune — ja pealegi 80 rubla-lise kuupalga eest teisi sellele kohale küllalt oleks leitud — et tingimatult jõudu tuli säästa ja aega võita, kui perekonna isa kõrvalise teenistuse varal ennast tahtis vee peal hoida, pealegi veel kultuurinimesena ülikoolilinnas esineda ja kirjanikuna ennast edasi harida. Need motiivid sundisid Kitzbergi oma külajutte kerge käega näidenditeks ümber tegema, mis vähenõudliku rahvateatri sõprade poolt suure kiitusega vastu võeti. Küla näitelava nõudmisi on Kitzberg

Külajuttude
lavastus.

küll rahuldanud, lihtsaid olusid silmas pidanud, värve paksult ja laialt tõmmanud, ja ajaloolise vaatlemise raamides liikuv arvustus võiks endiste näidenditega võrreldes niihästi tehniliselt küljelt, kui ka sündmuste põhjendamises mõndagi edusammu leida, kuid päris kunstimõõdulisi komöödiaid, milles aine psühholoogiliselt käsitletud, pole Kitzberg neist veel suutnud luua. Siin hoiab kirjanikku kammitsas nende esialgne kuju: nad jäävad näidenditena dramatiseeritud juttudeks, mille ainukesed kandjad on elav dialoog, tüübilised kujud ja nali. Nad on head rahvaelupildid, neis kõneldakse tihti harukordselt õnnestanud rahvakeelt, kuid ometi on nende dramaatiline ehitus liig loid, nende kompositsioonis pole tihedust ega intriigis hoogu. Nad on kunstlikult kokkupalmitud, kuivalt teadlikult kavatsetud näitelavajised pildid, mis näidenditena esteetiliselt palju vähem rahuldavad, kui naiivselt ängatud värskete ja ladusate külajuttudena.

Kitzbergi kunstidraamad.

Tee Eesti kunstidraama juurde seisis Kitzbergil juba lahti ja olud tõukasid teda selle peal edasi. Aineliselt kindlustatud Eesti kodanlus suutis XX. aastasaja algul enesele suurte teatrite ehitamist ja elukutseliste näitlejate ülespidamist võimaldada. Ka olid kirjanduslik kultuur, maitsed ja nõuded palju kerkinud. Kui 1905 Vanemuise uue teatri uhked müürid üles kerkisid, oli kõigil selge, et toredat kunstikoda ainult algupärase Eesti draamaga võis avada, mis kuidagi keskmisigi kunstinõudeid täidaks. Kui auhinnad välja kuulutati, mis uinuvaid talente pidid loometööle ergutama, siis ei tulnud võistlusest keegi muu võitjana välja kui A. Koldekivi varjunime alla peituv August Kitzberg oma viiejärgulise draamaga „Tuulte pöörises“ (1906). Ta oli Tartus elades mahti leidnud uuemat võõrakeelset näitekirjandust lugeda, moodsa dramaturgiaga ja instruktiivsete arvustustega tutvuda. Neist sai ta arenemisvõimeline talent nagu uued tiivad, ärkas tal kirjanduslik kooliteadvus, dramaatiline temperament, tegelaste hingeline eritlemine draamas. Ühtlasi esineb uus arenemissamm Kitzbergi toodangus selles, et oma psühholoogilistes draamades problee-

„Tuulte pöörises“.

mide kallale asub, seega neile peale kunstilise väärtuse ka veel ideelise sisu annab. „Tuulte pöörises“ kujutatakse lihtsat Eesti külaelu XX. aastasaja algul, mil ühistegelisi asutusi suure hooga asutati, sotsialistlikud püüded ja klassivõitlus meie maal juurdusid, ent ärevuse aastatel tumedate jõudude poolt revolutsiooni arvel ka palju metsikuid tegusid sündis.

Mäe-Soosaare peremees Jaak on lesk, ta ainukene laps Leena, lihtne ja tüse, ent kirglike loomuga neiu, on tal perenaise asemel. Ala-Soosaare noor peremees Kaarel on juba kaks aastat Leena peigmees olnud, kuid ei tihka pulmi teha ja oma isikliku õnne eest hoolitseda, sest et aatelse edulasena ja luulelise unistajana üleüldseid asju isiklikkudest kõrgemale seab. Ta näeb rahva käekäigu paranemist kultuurilises arenemises, asutab külasse hoiukassa, ühispiimatalituse ja teeb põllumeesteseltsis agarasti tööd. Nähes, et Kaarel avalikule tegevusele andudes mõrso ja hooletusse jätab ja see võiks ootamisest tüdides mõne teise mehe peale hakata mõtlema, kiirustab Jaak Kaarlit pulmade tegemisega. Iseäralist põhjust talle selleks annab veel asjaolu, et Mäe-Soosaare sulane Jaan, kes talus Leenaga koos üles kasvanud, ei ole igapäine inimene ega harilik sulane. Ta omab ülimalt temperamendi tuld, meelega dust ja energiat, on uhke ja taltsutamatu, kuid töötab mitme eest. Seesugune mees, kes Leena armastust püüab, ei ei või neiu üksoikne olla. Tungiva järelepärimise peale, miks Jaan talusse sulaseks tulnud, kuna ta mujal oleks kergemini võinud leiba teenida, avab Jaan Leenale oma elusaduse. Jaani vanaisa saanud mõisahärralt luba harimata saarekese peale, mis keset sood metsa all seisis, elumaja ehitada ja maad põlluks muuta. Samasuguse luba muretses ta oma vennale, kes ta kõrva elama asus. Nii tekkisid saarele Ala- ja Mäe-Soosaare talud. Oli vanaisa surnud ja vald uue mõisniku omaks saanud, pani see Jaani isa raharenti maksuma, mis nii kõrge oli, et põllusaak hoolsast töötamisest hoolimata suutnud tasuda. Talud läksid oksjoni alla. Tulid mehed Viljandimaalt, kes mõlemad talud ära ostsid. Jaani isa jäi veel uuele peremehele sulaseks ja ta poeg kasvas talus üles. Hingeliselt on ta selle maalapikese külge kiindunud, mis isade higi joonud, ent ka lapsepõlve mängusõber Lecna mõlgub tal meeles. Et neid omale võita, lahkub ta pärast isa surma Mäe-Soosaarelt ja läheb laia maailma selle mõttega, et raha teenida ja oma isakoha tagasi osta, tahab ühes sellega aga ka peremehe tüdart

Sündmustik.

S. Kipberg

Leenat endale võita. Seda kuulab Leena kõik sügava liigutusega ja kaastundmusega. Laeval madruseks ja linnas tööline olles on Jaan mõndagi sellest kuulnud, et senine ilmakord ülekohtune ning parandust nõuab ja usub selle ilma-

korra ümberlökkamisse võitluse teel. Ent kõike seda uut õpetust pole ta jõudnud ära seedida. Esiotsa püüab ta au- saks jääda, aga kui ema Anu õpetab vägivalda tarvitama, kaotab ta kirgede tule tõttu enesevalitsuse, kukutab end ihade keerusse, kuhu ta ka Leena kaasa kisub. Leena tun- neb varsti ära, et see tõsine armastus ei olnud, mis teda ajanud Jaanile anduma, vaid ainult kaastundmus, sellepärast tõukab ta autu ja hoolimatu võrgutaja enesest eemale. Tekkib raske kokkupõrkamine kahe peigmehe, tütre ja isa vahele. Ent konflikti lahendamist jõutab tähtsal mõõdul Leena õiglane iseloom ja vaimusuurus. Nagu ärakadunud poeg, mõistab ta enda peale valju kohut, tahab oma süü tagajärgi rahulikult üksinda kanda. Leena pihtimine on nii otsekohene, süütunne nii sügav, et langenuilt võitjana esineb, suurmeelt ja osavõtmist äratav, nii et Kaarel veel kord oma armastust Leena vastu kinnitab. Jaan vaid ei suuda veelgi oma kirgi valitseda. Need kisuvad ta edasi veel suuremasse kuristikku, punasesse tule ja vere lõõma. Ta neab teisi ja ennast, vägivallaga tahab ta Leena omandada ja punaseid pulmi pidada. Meeletus vihas kaotab ta viimse inimsuse kübeme, ühineb metsavendadega ja tuleb nende seltsis oma vastase üle verist kohut mõistma ning naist ära viima. On Ala-Soosaare maha põletatud, lähevad rüüstajad ka Mäe-Soosaarele, kuhu Kaarel koduväiks tulnud. Aknast sisse lastes ei taba Jaan Kaarlit, vaid kogemata Leena; toas laseb ta Kaarli surnuks. Sellega hävitab ta kõik ja jääb ise viletsaks võitjaks.

Kitzbergi esimene psühholoogiline draama mõjus masen- davalt. Nii julgelt ja vaimukalt ülesehitatud näidendit, milles ainult viie tegelasega nii kaasakiskuv draama luuakse, ei olnud oodatud. Seesuguseid sündmusi ja isikuid ning säärast dramaatilist temperamenti ei olnud meil enne nähtud, ei olnud talle midagi sarnast võrdluseks kõrva panna. Kir- janik teeb siin mitme aine ja probleemiga tegemist. Teda huvitavad ühistegevuse liikumine, meie punased päevad, kodupinna külge kasvanud inimese hing, hooletusse jäetud mõrsja tundmused, milles naisterahva psühe füüsisega kokku põrkab ja nii armastuse psühholoogia uurimisele viib. Draa- ma konflikti sünnitavad vastastikku käivad võimsad huvid, mis kolmekordselt kahe noormehe hinge koondatud, kuid mille rahuldamise püüe ka teisi tegelasi mõlemilt poolt kaasa kisub: kelle päralt nende hulgast peab kalliks peetud

Draama pro-
bleemid.

maalapike olema, kes neist armastatud neiu omaks võitma ja kumma poliitiline eluvaade valitsema. Kirgede tuld puhuvad leেকে seega kolmekordsed tuuled. Keskkohas seisab muidugi armastuse hingeelu konflikt, sest et see draamas kirjaniku poolt lahendusele tuleb, moraalne õigus maalapikese peale koha asutaja ja ta ostja järeltulejate vahel, niisama ka sotsiaalne küsimus jäävad siin kirjaniku poolt lahendamata. Neid tarvitab ta tegelaste kirgede paisutuseks ja ka probleemide esitamiseks, mis mõtlema äratavad, mis alles eluski otsustamata. Meeletus vihakires otsustab Jaan need küsimused vägivalla teel enda kasuks, kuid nüüd pole tal enam inimsust. Draama peamõte, mis üleüldiselt läbi viidud, on Kaarlile suhu pandud ja sõredalt trükitud: „Kes oma kirgede ori on, see ei ole vaba.“

Draama kompositsioon.

Võitluse keskkohal seisab nähtaval paigal Leena kuju, kelles draama hingeline konflikt kehastub. Tema karakter on peenikeselt ja osavalt joonistatud. Tas esineb kirk, vaikne armastus, kartus saatuse ees. Kuum veri ja Jaani võrgutuse kunst viivad ta niikaugemale, et iseene unustab. Ent kire võit tema üle on ainult silmapilkne. Oleks Jaan armastuse võitluses ausaks jäänud, ta oleks Leena poolt lugupidamist leidnud ja ta vist ka võitnud, kirglist silmapilku aga võrgutuseks tarvitades, nimelt käies ema Anu nõu järele, et eksitatud tüdruk enam käest ei pääsevat, tõmbab ta põlguse enese peale. Julgel käel seab valvamatul minutil komistanud Leena naisterahva iseseisvuse ja au sellega jalule, et oma häbi autu mehega kinni ei kata, vaid oma inimlikku väärtust ja naisterahvalikku kõrgust ülemaks peab kui seltskonna kulunud eelarvamisi. See vaimusuurus leiab tasu, sest ka Kaarel võidab harilikud eelarvamised ja saab aru, et see palju puhtam on, kes eksisammu järele õigele teele tagasi pöörab, kui see, kes valmis on parema tundmise vastu ennast seltskonna otsuse kartuse pärast võrgutajaga eluajaks ühendama. Nii on siin sügav ja tõsine hingeeluline küsimus lahenduse leidnud, mis draama huvitavaks ja väärtuslikuks teeb, ühtlasi seltskondlist moraali puhastab ja süvendab. Draama kompositsioon oleks ümmargusem ja harmoonilisem saanud, kui kolme iseloomu konflikti pikemalt ja paiguti ka veel põhja-

likumalt oleks käsitletud ja sotsiaalne küsimus, mis nüüd segavalt vahele tungib, rohkem tahaseina paigutatud. Iseäranis tarvis oleks olnud Kaarli ja Jaani vahekorras seda enam nähtavale tuua, et mitte üksnes poliitilised vaated neid vastasteks ei tee. Draama oleks eeskujuliseks muutunud, kui Leena mure Kaarli kõhklemise pärast juba esimesest järgust silma oleks paistnud ja nende vahele tekkinud konflikti põnevust alles viimses järgus loiutatud. Siis ei oleks vaja olnud viienda järgu täitmiseks kahte sulast esitada, keda eespool pole üleüldse tutvustatud ja kelle abil peategelasi enam ei karakteriseerita, ega ka filosoferiva Jaagu pikka dialoogi Jaaniga manitsuse otstarbeks, mis lõpueffekti halvab.

Kuid praeguselgi kujul on draamal palju esteetilist väärtust. Sündmustiku arendus on tõsidraamaline, põnev, paiguti hiilgavgi, see kõik oleneb põhjendatult tegelaste vahekorrast ja karakteritest. Üksikud iseloomulised ja hingeelulised peensused, mis kokku kõlavad rahva eluga ja mõtteviisiga, on osavasti leitud ja läbi töötatud. Etteaste järgneb etteastele loomulikus järjekorras, nagu näeksime tõsist elu, tegelaste sõnad ja tegevus kasvavad nende iseloomust välja, hingelised võitlused on kaasakiskuvalt, peenelt ja põnevalt kujutatud. Tüki üle lehvib sügav traagika, sest tegelaste eneste süü on, et nad raskesti kannatavad. Nagu tuulispea mässavad neis mõtted ja tunded ja sellest tuulepöörise peavad ka kõrvalised tegelased nagu Jaak ja Anu omaviisil osa võtma. Peategelased kehastavad enestes selleaegse Eesti intelligentsi vaateid ja püüdeid. Nad on Eesti uue aja inimesed. Mõned laused ja mõttekäigud tuletavad otse selleaegsete avalikkude tegelaste kõnesid meelde. Iseloomud pole positiivsed ega negatiivsed, neid ei või ühegi kindla voolu kandjateks pidada. Nad on inimesed, kel häid ja halbu omadusi, kes oma püüetele ja ihaldustele elavad ja just sellega huvitust äratavad. Jaanis on mõndagi joont sellest hoolimatuses ja jõhkrukses, millega käremeelsed moraali ja kõlbluse mõisteid eitasid, paendluse ja vajaduse elu juhtnööriks seadsid. Ta on egoist kõrgemal astmel, mis ta lõpuks „halastamatuks kuradiks“ teeb, kuid ta hingel on ka õrnu ning sümpaatlikke külgi: kiindumuse vanematesse ja nende asuta-

Tegelaste
karakterid.

tud kodusse ning vanemate viisidesse, visadus, tööarmastus, hoolitsemine teiste eest, julge ja iseseisev seisukoha võtmine oma vaadete avaldamises. Õiguse ja aususe tunnet jätkub tal niikauaks, kui ta oma kirgede üle valitseb. Teisi ässitab ta järjekindlalt ilmakorra ümbertõukamisele, kuid tal endal kindlat seisukohta ei ole, vaid seisukoht oleneb silmapilklistest kasudest. Kõige paremini on Leena Jaani iseloomu ära tundnud: „Temas on kaks olemist, kes teineteisega võitlevad.“ Kaarel sellevastu on heasüdamlik, põhjani aus mees, ettevõtlik, edumeelne rahvuslane, ent viibib mõtetes enam pilvede all kui tegelikus elus. Isegi see arusaamine puudub tal, et majasse toodud tubli naine üleüldiste asjade edendamist ei takista, vaid otse abiks on, sest et mehe käed kodustest asjadest vabastab. Kuni enesesalgamiseni avalikus elus töötamas, jääb ta ikkagi saamatuks teoreetikuks, kelle käes kõik äpardab ja kes siiski oma vastaseid siunab. Tööliste kasu seisab tal meeles, kuid tegelikult ei sünni tema poolt nende heaks midagi. Kaarel on suur sõnamees. Leena peab ütleva, et ta süda salakesi Kaarli murede üle avalikkude asjade pärast naerab. Sealjuures on Kaarel vabamõtleva. Uus aeg oma vooludega on Kaarli vaateid moraali ja kirikukommete küsimuses kõvasti revideerinud. Ainult sellepärast, et ta kirglik pole, on tal peigmehena eluime alles nägemata. Leena on küll lihtne peretütar, lehmälüpsjaks ja lastekasvatatajaks loodud, kuid ajavaimu õhk on tedagi külas ümbritsenud. Ta teostab moodsaid nõudeid naisterahva iseseisvusest, loomulikust aust, julgeb nende pärast seltskonna kulunud eelarvamisi ignoreerida. Kui lapsega tüdruk loodab ta siiski aus olla. Peremees Jaak on õrn, armastav perekonna pea, kellele ka uus aeg oma märgi peale vajutanud. Harilikust kurjast vanematüübist läheb ta täiesti lahku. Täieliku arusaamisega võtab ta tütre muredest ja saatusest osa, pole talle kare kohtumõistja, vaid sõbralik nõuandja. Südameküsimumes on ta tütrele täieliku vabaduse jätnud ja ainult ettevaatlikult katsub ta seda läbi viia, mis ta parema teab olevat. Jaak on valmis ka Jaani omaks pojaks võtma kui Leena seda soovib. Lapse isiklik õnn seisab tal kõrgemal kui enese tahtmine ja traditsioonid.

Sihilik ja jöhker arvustus, mis draamale „Tuulte pöörises“ osaks sai ja temas ainult vigu nägi, kuna ta väärtust tähele ei pandud ega harutusele ei võetud, halvas kirjaniku loomingut mitmeks aastaks. Nagu ta hiljem kirjutas,¹⁾ ei usaldanud ta kordagi enam oma teosesse vaadata, mis suure tormi esile kutsunud. Natuke vahetust tulnud meeleolule, kui „Tuulte pöörises“ Soome keelde tõlgiti ja seal läbi löi, autori jõurikast sulge lausa imestati.²⁾ Võib kirjaniku meeleolust aru saada ja seda vabandada, miks ta K. Menningile luba andis Klara Viebigi järele eestistatud draamat „Made Puju“ Vanemuise näitelaval 1910 enda teosena lasta ette kanda, et arvustuse tõntsust teatriküsimustes ja kirjaniku stiili äratundmises pihu peal selgeks teha. Nüüd annab Kitzberg aralt loometungile järele ja otsib uueks algupäraseks draamaks ainet. Et vaja ei oleks käesolevat aega ja selle tulekardetavaid küsimusi puudutada, pööris ta silmad minevikku ja leidis oma jutustuses „Libahunt“ tänuliku sujet, mille ta 1911 samanimeliseks viiejärguliseks draamaks ümber töötas. Kuid jutustuse lavastust ei toimetanud ta mitte endisel viisil. Ta laenas siit ainult kondikava, sulatas aine ümber, valas ta draamale vastavasse uude raami, nõnda et memuaarilisest ja kirjanduslikult vähe kaaluvast jutustusest ainult paar nime ja aine kõige üleüldisemates joontes järele jäi. „Libahunt“ on ajalooline draama, mille tegevuseajaks XIX. aastasaja algus valitud ja mis Eesti rahva kodust elu orjaajal, iseäranis tema vaimlist külge, usulisi vaateid, kombeid kujutab. Ajaloolisse romantilisse raami täis müstilist ilu ja õudsust paigutas ta tänapäevase reaalsuse, nimelt esitas endist aega ja inimesi, küllastatult praeguse soopõlve hingeeluliste elementidega.

„Libahunt.“

Tammaru peremees ja sulane Jaanus on mõisa käsu peale kiriku juurde aetud pealt vaatama, kuidas libahunti kirikutulbas nuheldakse. Muu pere on kodus suitsunud rehetas peerutule ümber ja tuisune talveõhtu jõuab kätte. Perenaine ketrab, Mann, kaheksaastane valgetverd tüdrukukene kükitab savikul ja veerib vanast lauluraamatust „Meie risti usso viit peatükki“ õige aeglaselt, Margus neljateist-

Sündmustik.

1) Ajakiri „Näitelava“ 1910 № 1.

2) Uusi Suometar 1908, № 282.

kümne aastane poiss, kepleb niisama ja kohendab peergu. Väljas möllab torm ja hundid uluvad. Viimaks tulevad mehed koju, tõsised ja põrutatud, seletavad, kudas nõiale raudaas ümber kaela ja teine ümber keha pandud ja timukas teda niikaua peksnud, kuni ta neile kätte ära närvetanud. Ta väike tütrekene, keda ka ema peksmist toodud vaatama, jooksnud inimeste käest ära talisesse metsa. Läbi tormi kuulduv huntide ulumine veel selgemini, tuleb lähemale. Juba kuulatakse ukse taga kraapimist. Peremees haarab püssi ja astub lävele, seal kargab ta kõrvalt väikene must kogu tupp: nõia laps Tiina. Äranälginud laps võetakse vastu ja kasvatatakse oma lapse Marguse ja kasutütre Mari kõrval üles.

Kümme aastat hiljem. Pühapäeval, täis päikese sära ja linna laulu, on suureks sirgunud noorpere metsas marjul: perepoeg Margus, valgetverd aeglase loomuga kasuõde Mari ja talukasvandik Tiina. Kevade on ka noorte südames õitsma löönud. Mõlemad neiud armastavad Margust, Margus aga mustajuukselist ja elurõõmust Tiinat. Algab raske võitlus. Margusele teeb „nõialapse“ Tiina minevik muret, Mari kannatab Marguse ükskõiksuse all, Marguse vanemad näevad Tiina elavas loomus midagi mõistatuslist, kahtlast. Kui juhus Mari teiste noorte armastusavalduse tunnistajaks teeb, paiskab ta omas meeletus armukadeduse vihas Tiinale lapsepõlve mälestustest alalejäänud kihvtise sõna „Libahunt!“ näkku. Tiina on nagu piksest tabatud. Esimest korda tõuseb kole minevik üles, puudutab surmkülma käega noort õitsvat elu ja lootust. Kihvt teeb oma pikalist hävitustööd. Jaaniõhtul, külanooruse rõõmsas mängus ja laulus tilgub ta käest kätte; suust suhu käivad jutud, silmapilgutamised ja muigamised, kannavad kurja kahtlustust edasi. Ja viimaks plahvatab Mari armukadedus haavava sõna Tiinale suu sisse, ja pilgates võtavad teised ta üles. Põlgusega ja uhkusega võtab ta libahundi nime oma peale ja kaob ähvardustega tumedasse metsa. Kodus oodetakse juba kolmat päeva Tiina kojutulekut, Margus ootab kahetseva armastusega, et Tiinat jaaniõhtul ei kaitsnud, kasuvanemad raskes meeles, sest kihvt on nende hingedesse tunginud. Vaenelaps saab tunda, et ta siin võõras, et ta armuandeid, mitte armastust siin saanud. Ta kutsub Margust kaasa laande, soode ja rabade taha elama, kust kurg ainult lennates üle pääseb ja Jumal nad paari paneb. Kui ka armastatud mehel julgust ning jõudu pole oma armastust kaitsta, siis läheb Tiina, et iialgi enam tagasi tulla.

Jällegi on viis aastat mööda läinud. Vana pererahvas on surnud, ainult vanaema elab, nagu endiste aegade kus-

tuv mälestus. Margus, nüüd peremees, ja Mari ta naine elavad nagu võõrad teineteise kõrval õnnetut elu, lapsi neil ei ole. Tume vari heljub nende vahel. Jaanus teenib ka Tammarul edasi. Jälle on tuisune talveõhtu, mil tormisel ööl hundid näljas. Mari ootab tumedas talutares Margust, kes tihti kodust ära. Viimati tuleb ta, tusane ja ärritatud, annab püssi, mis tal kaitseks huntide vastu kaasas olnud, sulase kätte. Ongi teised teel kallale tükkinud, nii et vaja lasta olnud, kuid Margusel on imelik tundmus, nagu poleks ta mitte hunti tabanud, ei tea isegi, keda. Äkki läbilõikav huntide ulumine õues ja kraapimine ukse taga. Margus haarab püssi ja kisub ukse lahti. Seal tuigerdab räbalate tomp üle läve — Tiina. Pool sonides tänab ta Margust päästekuuli eest ja sureb siis Marguse käte vahel.

„Libahundi“ kallal töötas kirjanik kaua, pani ta mitu korda kõrvale, töötas ümber, kuni ta selle kuju sai, milles ta „Endla“ teatri avamänguna esineb ja siis 1912 trükkis ilmus. Draama on huvitavalt ja osavasti komponeeritud, tal on sümmeetriline ja kindlalt kavatsetud ülesehitus, sest esimeses ja viimases järgus kujutatakse tormilist õudset talveõhtut Tammaru suitsutares, kuna kolm keskmist vaatus dramaatilise konflikti sisaldavad, mille lahendusele toredad pildid suvisest rahvaelust, nagu jaanituli, rahvamängud jne vahele põimitud. „Libahundis“ püütakse kaht ülesannet täita: ajaloolist miljööd maalida, nimelt orjapõlise Eesti talupoja elu kirjeldada ja inimese saatust ning kannatamist kujutada, kes mitte teiste sarnane pole, vaid erandinimene. „Libahunt“ on nimelt see igavesti uueks jääv draama inimeste elus, kus seda inimest, kes teistest oma iseloomu poolest märksa lahku läheb, vihatakse ja taga kiusatakse. Tagaseinaks on siin Eesti orjaaeg oma nõiausuga.

Draama kompositsioon ja ülesanded.

Tähtsam kui naturalistliku tõetruuduse otsimine miljöös ja õige kultuurilise kujutuse andmine on igatahes hingeline konflikt, millest dramaatiline tegevus oleneb. Nagu „Tuulte pöörises“ kaks noortmeest ühe neiu pärast, nii võitlevad „Libahundis“ kaks neitut ühe nooremehe pärast. Algelemendid, millest konflikt tõuseb, on armastus ja sügavad lahkuminekid vere, tõe ja temperamendi erivuse poolest, millest ebausulised eelarvamised ja ülepääsmatud lõhed tekkinud. Tiina on vabade inimeste tõust; isa uppus jõkke,

Intriigi algelemendid.

kui teda taheti kinni võtta ja hingekirja panna; isaisa suri karu käppade vahel, esivanemate põlvi arvati kuni kuninga-teni tagasi. Sellevastu polnud Tammaru tütreid ja noorikud ilusad, olid pikaldased, kõik kollaste peadega ja siniste silmadega. Helgeid aegu neil ei olnud, kirgi nad ei tundnud, lapsi oli vähe, uute orjahingekeste eest oli neil hirm. Need algelemendid segab kirjanik osaval käel ühte, sulatab nad ümber uutesse vormidesse, näitab inimese enesearmastust ja kitsarinnalsust. Ilmasüüta neiut hakkavad aeglased inimesed ainult sellepärast libahundiks nimetama, et ta ägedaloomuline on, paigal ei püsi, et neil teine vaim on. Inimene, kes ennast ainult südamest, temperamendist ja algjõududest laseb juhtida, on vastolusse sattunud igapäiste, praktiliste mõistuseinimestega, kes ainult aimuses müstiliste vägede jõudu tunnevad ja kardavad. Draama on järjekindlalt ja õigejooneliselt läbi viidud, ilma ühegi kõrvalise tegevuseta. Ses suhtes on kirjanik liialegi läinud, sisu liiga koondanud, nii et etteastete vahedki kaovad ja draama kavandina tundub, mis paiguti laiemat väljatöötamist vajab.

Vanemaid, keda esimeses vaatuses heade inimestena tundma saime, ei lasta Tiinaga kokku puutuda. Sellepärast on nende teguviis, et nad inimese, kes 10 aastat majas olnud, ilma pikema jututa majast välja ajavad, nõrgalt põhjendatud. samati jäävad Tiina etteheited kasuvanematele õhku rippuma, sest me nende vahekorrast enesest midagi ei näe. Edasi on kahtluse tõusmine jaanitule ääres liiga õhukeselt välja töötatud, nii et Tiina väljapurtskaval vihal suurt mõju ei ole.

Iseloomude kujutus.

Kitzbergil on tõesti korda läinud meid libahundi- aegsesse õhkkonda viia, mis ümbrusest ja kujudest — ja mis tähtis — ka inimeste kõnedest ja mõtlemisviisist vastu õhkub. Iseloomud on kindlate joontega kujutatud. Sügavalt huvitatud oleme Tiina kujust. Vaiksetel Eesti väljade puhkeb ta õitsele nagu punane moon. Nagu tuli, hõõgub ja kirglik, ajuti aga tasane ja unistav, nagu vaikne õhtune jõepind. Tammaru rahvas, kes kõik kollaste juuste ja siniste silmadega, kardavad teda, ta ruttu ja järsku vahelduvat loomust, ei suuda tema rahutu olemisega leppida. „Libahundis“

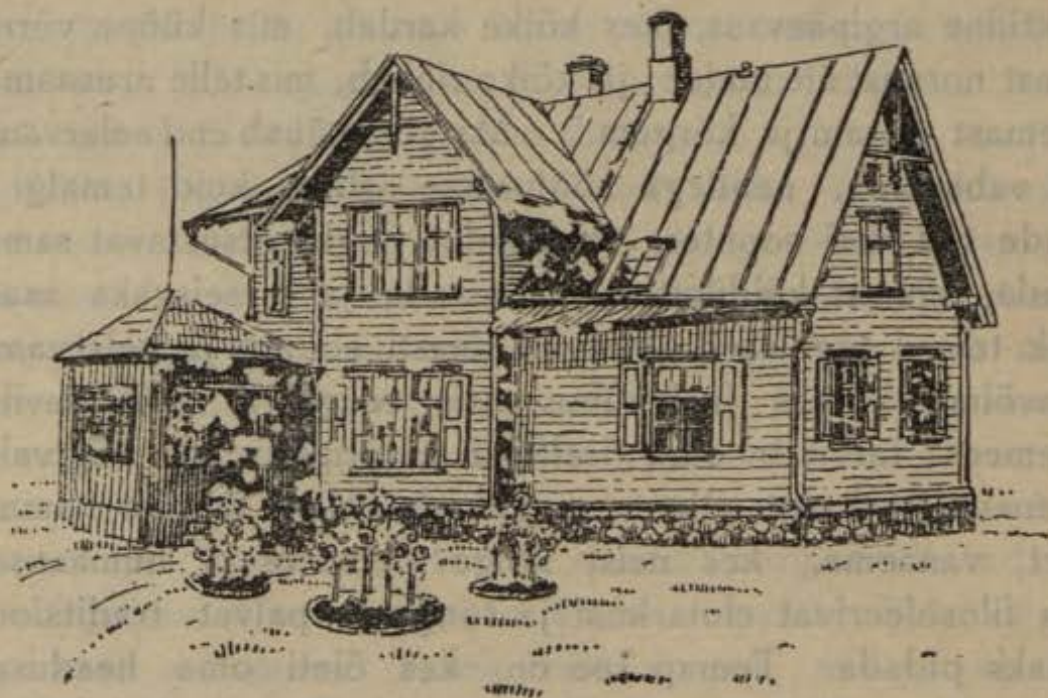
etendab tähtsat osa tagapõhi, mille peal tegevus areneb, tume rahvamass, kellesse saatuse muutmatuse aade sügavalt juurdunud. Nagu üksik valgusekiir vastu musta seina, nii paistab sellelt tagapõhjalt Tiina elu. Kuhugi ei saa ta põgeneda, iseeneses kannab ta katastroofi idusid, teissugune olles kui teised. Tammaru pererahva põlised kombes, Marguse passiivne olek ja Mari egoism on nagu raske saatuseahela lülid, millesse pime rahvahulk ta kütkestab. See hing, kes nagu mooni õis kuristiku serval lahti puhkenud, pole mitte ainult minevikust pärit. Kõigele uuele, ägedale, enne tundmatule on teele ette astunud pime arusaamatus, tuimus ja hoolimatus, fanatism ja pealiskaudsus, kitsarinnaline harjumus ja praktiline argipäevsus, kes kõike kardab, mis küüne võrragi vanast normist üle ulatab, ja kõike vihkab, mis talle arusaamatu ja temast ilusam ja kõrgem.¹⁾ Margus püüab end eelarvamistest vabastada, nendega võitlusesse astuda, kuid temalgi on orjade tõu veri soontes, tal puudub julgus otsustavat sammu astuda, ennast köidikutest vabastada ja iseseisvaks saada. Kõik teised tegelased seisavad täiesti ebausust ja eelarvamise nõia võimu kütkestes ja igaühes neis reageerib see iseviisil: peremees tarvitab oma isalikku autoriteeti ja vägivalda, perenaine torkavat pilget, armukade Mari tigidat laimu ja valet, vanaema, kes neist kõige pehmem ja humaansem, oma filosoferivat elutarkust ja tungivat palvet traditsioone pühaks pidada. Temap see on, kes õieti oma headusega kõige võimsamini sidemeid Marguse ja Tiina vahel lõdvendab, ehk küll õrn ja järelandlik, siiski hingelise võitluse Marguses viimse teravuseni viib, nõnda peategelaste saatuse ära otsustab. Huvitava vanaema kuju pärast olevatki kirjanduslik selle draama loonud. Vanaema suu kuulutab igaviku ideed, mis elutraagikat küll ei kaota, kuid siiski pehmitab: „Kõik kordub siin maa peal — midagi ei muutu.“

„Libahundi“ kõrval töötas Kitzberg veel teise draama „Kauka Jumal“ kallal, mis juba varemini oli suurest laastust puhtaks lõõdud ja laekasse pandud, sest et ta „Estonia“ võistlusest auhinda ei toonud ja ümbertöötamist nõudis. Ikka uuesti, uuesti

1) Võrdle: J. Sudrabkain, A. Kitzberga „Vilkaitis“ Skatuve un dsihve“ 1915 №1.

muutis kirjanik ülesseadet, ikka jälle kaalus ta igat kuju, igat etteastet, isegi igat sõna, kuni teos kuju sai, milles ta meile praegugi esineb: „Kauka jumal“ rahvatükk viies vaatuses. Näitelavale pääsis ta poolaastat pärast „Libahunti“, trükis ilmus ta 1915. Missugune vahe nende kahe teose vahel! „Libahundis“ esineb kõige kareda realismi peale vaatamata ka õrn tundeline külg, sest sügav tragism on lürismi raamidesse mahutatud. „Kauka jumala“ õhkkonnas pole hingelist õrnust ega soojust, etteasted on äärmiselt drastilised, püsivad alalises fortissimos kuni viimse vaatuseni, mille ootamatu rahu niisama närvide peale mõjub kui ees-

A. Kitzbergi asukoht Tartus „Libahundi“ ja „Kauka jumala“ kirjutamise ajajärgul.

pool kogu aeg ühesuguse hooga möllav torm. Näidend kujutab meieaegset talurahva elu, ta peategevus on otse tõsiste sündmuste järele joonistatud.

Sündmustik.

Mogri-Märt on rikkaks läinud hoolimatu kiskumise teel; kalgil südamel ja raudsel käel on ta võtnud, kust võtta oli. Ta teab, et raha võim on ja laseb seda ka igatühte tunda, kes ta raske käe alla on langenud. Nii sunnib ta Masa-Antsu, kes ta võlglane, et see oma tütre Leena vähese palga eest Mogri-Märdi joodiku poja juurde renditalusse peab teenima saatma. Sellejuures on Mogri-Märdil ülbe salamõte, ta loodab, et ilus tüdruk poja kergemini kodu

külge köidaks. See plaan läheb ka tõesti täide, kuid teises mõttes, kui Mogri-Märt arvas. Noore-Märdi kohta mõjub Leena vaikne, südamluk viis nõnda, et noormees neiu armastama hakkab, armastus võõrutab ta kõrtsist ja õpetab teda koduseks ja töötegitjaks. Ta saab aru, mis Leena tema kohta tähendab, tahab teda naiseks võtta. Kui isa kord rentnikust poega vaatama tuleb, siis räägib poeg omast plaanist, ent isa ei taha omas rahauhkuses sellest kuuldagi ja jätab pojale ainult valida, kas mõrsjast lahkuda või isaga tülli minna. Isa meeletust vihast hoolimata valib poeg viimase tee, ja isa ajab ta kohast välja. Noor-Märt leiab aga ootamatult abi: vana teenija tüdruk Anu on noori inimesi hoidma hakanud, aitab neid oma kopikatega uut talu rentida ja uuele elule põhja panna.

Mogri-Märdi tütar Miili kipub vanaks tüdrukuks jääma, sest et isale ükski kosilane rikas küllalt ei ole. Tüdruku rahutut meelt mõistab kergats alevikaupmees Pärn oma kasuks tarvitada ja köidab Miili nii enese külge, et selle põhjal arvab Mogri-Märdile nõudmisi ette panna. Märtn ei mõtlegi tüdruku Pärnile anda, ja nii põgeneb tütar öösel ära ja läheb isa needmisest hoolimata Pärnile mehele. Peeterburisse kolides satub Pärn petjate kätte ja kaotab viimse kopika. Raske töö, nälg ja nurgavoodi hävitavad Peeterburis Miili tervise; ta ainukene mõte on oma last päästa, seks teda kodumaale tuua, et isa teda aitaks kasvatada. Ta sõidab mehe teadmata Peeterburist, tuleb kui surija isamajasse tagasi, kui Mogri-Märt just oma uude elumajasse kolib, ja leiab sealt ka Noore-Märdi ja Leena eest, kes olid tulnud isaga lepituse katset tegema. Laste ilmumisel isamajasse on hoopis ümberpööratud mõju Mogri-Märdi peale. Kõik see, mis ta uhkus laste läbi kannatanud, murrab nüüd läbi. Tema tahtmise järele oleks pidanud poeg ta eluplaani täide saatma. Kord oli metsik parun talle ratsapiitsaga näkku löönud, ja ta oli seekord vandunud, et ta enne järele ei jäta, kui niikaugele jõuab, et paruniga näiteosasisid võib vahetada. Peaaegu oli ta eesmärgile saamas, sest parunit ähvardas pankrott. Mogri-Märt võttis viimse jõu kokku, et mõisa äraostmiseks kapitali saada, seal tuli poeg, võttis vaese naise ja tõmbas ta plaanidest kriipsu läbi. Seda ta andeks ei anna. Samuti on tütar oma öösise põgenemisega isa rahvanaeruks teinud; sellepärast ei ole tal enam lapsi, vaid ainult tema raha ta jumal. Kui ta seda oma tütre surnukeha juures naisele ja pojale näkku paiskab, käib hirmus kargatus: pikne on maja põlema löönud. Vanamees on ehmatusest halvatud, ei suuda raha kõrvalolevast toast ära tooma minna. Noor-Märt kargab tulle, kuid ei päästa enam

raha, vaid saab ise tules haledalt otsa. Vana Mogri-Märt kaotab mõistuse.

Viie aasta pärast on Mogri-Märt vaene nõdrameelne sandikene, kelle mälestuses endisest elust ainult tumedad vigased jooned säilinud. Ta istub kirikaia väraval ja mängib putukatega. Seal tuleb noor kahvatu naine kirikaiast, Leena, Miili lapsega, kelle ta endale kasvandikuks võtnud. Ta katsub Mogri-Märdi mõtetesse vähe selgust muretseda, kuid asjata, tema peas pole enam jõudu selgeks mõtlemiseks. Ta on kuulnud, et tal poeg kirikaial olevat ja tahab seda otsima minna. Vahe peal saab Leena juhtumise viisil Pärniga kokku, kes oma poega hakkab kätte nõudma. Kirikaialt tagasi tulles pahandab Mogri Märt, et oma poega Märti sealt pole leidnud, ja väikest poissi Leena kõrval nähes hakkab seda oma pojaks pidama. Leena seletab, kes poisi õige isa on ja et see praegu nende ees seisab. Pärni nähes tõuseb endine viha tumedalt nõdrameelses uuesti üles: Pärn on talt tütre võtnud, nüüd tahab ta ka poja võtta. Ei, seda ta ei luba. Ta läheb, ostab kahe rubla eest, mis talle kingitud, väikesele mõisa paruni käest ära ja ratsapiitsa kah, „siis löö aga temale näkku.“ Mogri-Märt läheb ärritatult ära, ja Pärn tunneb raske südamega, et ta enese süü läbi õiguse lapse kohta kaotanud. Ta jätab poja ka edaspidiseks Leena heade käte hoolde ja läheb üksi laia maailma, et seal oma tööga uut õnnistust poja pea peale tuua ja kaukajumala needm'ist hävitada. Ta palub ainult, leidku ta ruumi poja ja Leena vahel, kui igatsus lapse järele ta kord jälle koju saadab.

Näidendi peamõte.

Näidendi sündmustiku saatusliseks teguriks on kirklik himu raha ja selle võimu järele, mis temas peitub. Kuidas ta inimeses kõik teised tundmused ära hävitab ja jumalaks saab, kelle kummardaja kõikidest inimlistest õigustest üle astub ja ometi siis, kui see omatehtud jumalus enda jõuetust peab ära tundma, sisemiselt kokku langeb — see on näidendi sisu ja peamõte. Draama ei sea siin probleeme üles, ei katsu hingeuurimisi toime panna ega sotsiaalseid küsimusi lahendada, vaid esitab meile kaasakiskuva elupildi, milles inimesed esinevad, kes meie oludest välja kasvanud ja kelle omadused peaaegu rahvatõu omadustena silma puutuvad. Aastasadade jooksul vaesuses elades saime kokkuhoidlikuks rahvaks, harjutasime selle hea omaduse niikaugelt enestele külge, et teda siis veel edasi ravitseme, kui juba jõukaks oleme saanud ja temast ahnus välja kasvab. Rahakorjamise

edendav jõud muutub siin hävitavaks, saab näruseks kitsiduseks, ehk jälle, kui rahahimu võimuhimuga ühineb, tõuseb kohutavaks demooniliseks energiaks, mille eluavaldused hirmsad, kuid ka kaasakiskuvad ja põrutavad.

Draama seisukohast vaadates on tegevuse arenemine „Kauka jumalas“ järguline ja järgud ei kasva üksteisest välja, mispärast dramaatiline tõus puudub. „Kauka jumal“ on üksikute piltide kogu, mis sisemiselt lõdvalt ühendatud ja nii õigusega rahvatüki nime võib kanda. Mis neid pilte koos hoiab ja kannab, on peategelase Mogri-Märdi kuju. See on telg, mille ümber kõik keerleb; teised tegelased tulevad ja kaovad, kui neid Mogri-Märdi iseloomustamiseks enam vaja ei ole. Mogri-Märdi pärast on näidendisse kaks iseseisvat romaani paigutatud. Kaks esimest vaatust sisaldavad näitelavalises tegevuses realistlik-traagilise Noore-Märdi ja Leena romaani, mis kiires ja kindlas tempos kirjutatud, täpipealne, elav ja omaette ümmarik saadus, kogu teose ühtlasem ja stiilikindlam osa. Kolmas vaatust käsitleb traagikoomilise Miili romaani alevikaupmehe Pärniga, alles neljandas vaatuses on pandud mängima Mogri-Märdi enese draama, kui ju kõrvalkujude sündmustik tarviliku lõpujaamani arenenud. Kuna poja ja tütre kaotus teda ei liigutanud, ta hingeline seis sekssamaks jäi, hakkab ta neljandas oma südamest, nimelt rahakorjamise ja kättemaksmise ideest kõnelema, näidata püüdes, et oma rahakapi ori ei ole, vaid isand. See ülespoole püüdmine hammastega ja küüntega, et nende vääriliseks saada, kes peremeestena sinuga orja viisil kõnelnud, on Eesti ärkamisaja kirjanduses üks lugupeetavamatest motiividest. „Kauka jumalas“ ilmub nüüd, kuidas see ühe pulga peale saamine mõisnikkudega vastikuks muutub, kui tõusik sealjuures inimlikud tundmused kaotab, kui ta enam naisest ja lapsest, sugulasest ja sõbrast, jumalast ega kuradist ei hooli. „Kauka jumala“ ideed ei suuda miski muu väärata, kui loodusvägede kaasmäng, pikne ja tuli. Et Mogri-Märdi katastroofi saavutamiseks väline masin käima pandud, ei tundu siin nii väga juhuslik sündmus olevat, vaid koguni tarvilik, sest missugused inimlikud jõud oleksid suutnud Mogri-Märdi väljakutsuvat ülbust veel murda?

Sündmustiku
ülessead.

Temale kulus vääriline vastane ära, üliinimlik võim, mis kauka-jumala eest ära koristas ja hoopleja maha murdis. Viies vaatus on vastutulelik järelsõna neile uudishimu vaigistuseks, kes teada tahavad, mis tegelastest pärast sai.

Tüüpides loo-
mine.

Rahvatüki seestpidine lõtv ehitus päästis kirjanikul käed dramaatilise tõusu läbiviimisest, seda vabadust on ta elavate kujude loomiseks kasutanud ja värvilisemalt, paisuvamalt tüüpe loonud kui üheski teises teoses. „Tuulte pöörises“ mõjuvad ärevuse aja poliitilised vaated iseloomude loomisel sedavõrd tuntavalt, et poliitilise ideoloogia ollusi ei ole kujutamiseks suudetud ära katta, „Libahundis“ astub üksikute karakterite kujutamine teisele plaanile õhkkonna ja miljöö maalimise eest, nii et peakuju vastumängijatest keegi isiklikult ei huvita. Palju reljefsemad on „Kauka jumala“ kujud. Kitzbergi kalduvus tüüpides luua on siin kõige õnnelikuma tähe all liikunud. Siin on ta üksikute kujude jaoks igaühele omase keele leidnud, on mõistnud nende kohaseid huvisid nõnda rõhutada, et nad selgitavat valgust kujude peale heidavad ja nende ümber omapärase õhkkonna loovad. Eesotsas seisab peakuju Mogri-Märt, täielisem ja ümmargusem tüüp, mis Kitzberg loonud. See „hall parun“ võtab paiguti otse üliinimliku ulatavuse, kasvab meie silmis rahaahnuse võrdkujuks, nagu Tuglas ütleb, ja on silmapilke, mil ta otsaesisel vana mammonavürsti enese tõmbid sarved viirastuvad. Ta sajatab, et sulastele kuraditele ka kapju otsa pole kasvanud, ähvardab ristimatuid teenijaid muretseda, ütleb armastamiseks kõik ilm emaseid täis olevat ja ei häbene millestki, sest et kõik sularahaga kinni maksab. „Kauka jumalas“ valitseb realism, kinnikatmatult ja tema esiletoomiseks tarvitab Kitzberg selgeid jooni, haruldast jõupingutust, otse titaanlikke võtteid. Stiilis ilmub juba naturalistlik mahlakus ja lopsakus. Mogri-Märdil tuleb neli vaatust räusata, kord ühega, kord teisega, ikka jälle toores, ülbe, kangekaelne ja uhke olla, siiski pole ta igalpool seesama; kirjanikul on selle kinnise iseloomu elustamiseks palju värve olemas, ta on uusi hinge- liigutuse vaheldusi iga vaatuse kohta leidnud. Teine kuju, mis peale Mogri-Märdi haruldase hoo ja julgusega joonistatud, on Pärn, tore alevikaupmees oma suure suu ja pisukese

üelöömise kavalusega. Kui Mogri-Märt nagu härg on, kes sarvedega otse läbi murrab, on Pärn rebane, kes tigidusega, osavusega ja kavalusega sihile püüab. Masa-Ants ja ta tõsine ning südamliku loomuga tütar Leena tunnevad selle orjuse alandust, mis vaesus neile Mogri-Märdi läbi peale paneb, kuid mõlemaid hoiab püsti see rahuline, vaikne, kaebuseta iseteadvus ja kohusetunne, mis meie rahva ilusamatest omadustest. Eluvärske, selgesilmaline Anu on täis lustilist elutarkust, nutikas naisterahvas, kel terav keel, kuid soe süda. Nii esineb siin terve rida jumekaid kujusid, mis elusalt nähtud, ja neis seisabki selle näidendi kirjanduslik väärtus.

Kitzbergi kaks viimast näidendit, „Laurits“ ja „Enne kukke ja koitu“, seisid saamise-udus maailmasõja kestel ja pääsid trükki alles 1919. Nad vastavad mitmeti eelmistele kaksikvendadele, „Kauka jumalale“ ja „Libahundile,“ sest nagu seal, mängib siingi üks kõige uuemas ajas ja teine kauges minevikus. Need uuemad tooted liituvad geneetiliselt eelmiste külge, on eelmistes õieti idus olemas. Sest juba „Libahundis“ hoiatatakse mängivat poissi, et Laurits võiks lakke karata ja kuna tõu- ja verekusimus kahes romantilises mineviku näidendis tähtsat osa etendab, on kaks naturalistlikku olevikunäidendit mõlemad kaukajumala motiivile põhjendatud. Kuid see motiiv pole „Lauritsas“ mitte ainult täielikumalt ja põhjalikumalt käsitletud, vaid hoopis uues, värskes miljöös ja uuel valgustusel. Mogri-Märt oma üliinimlikus suuruses on ikkagi talupojalik kaukajumala preester, kel kummardatava võimu kohta ühekülgne arusaamine, „Lauritsas“ näitab nüüd Kitzberg, kuidas Eesti kodanlaste ja intelligentsi ringkonnas peene-malt ja parema arusaamisega, kuid ühtlasi kirglikumalt kuldvasika ümber tantsitakse. Ent siingi ei paku ta rahavõimu kujutusel suuremat üleüldisemat, saatuslikumat, vaid see ohvriteenistus on jällegi üksikjuhtumiseks piiratud, seekord reaalseks elupildiks Eesti linnakodanikkude ja intelligentsi keskelt.

Majade omanik Mattias Luik, endine Roo mõisa vaene tislisler, on majadega hangeldanud ja ruttu suurkapitalistiks tõusnud, kes oma peenikese proua Elviirega linnas toredasti elab. Oma naiseõde Martat on ta ainult niikaua toetanud, et see Peeterburis võis studeerida ja doktoriks saada. Luige rikkuse peal lasub kuriteo vanne. Agent Küüslauk on talle odavaid

„Laurits.“

Sündmustik.

majalobudikke kätte juhatanud ja kui nad kõrgelt kinnitatud, varsti neile Lauritsa lakke saatnud, see on tule oma töö lasknud ära teha, et siis võidetud kinnitussummasid eneste keskel jagada. Et seltskonnal sellest „ärist“ kindlaid tõendusid pole, on nad ausad mehed pealegi, ja Luik kandideerib eesolevatel linnavalimistel linnanõuniku kohale. See auamet sobiks talle rikkuse kõrval väga, ja lootus ta peale on kindel, sest käremeelses majanduslaste parteis, mida advokat Silmus juhatab, on ta lugupeetud isik, ja et sakslasi seaduslikul alusel raekojast välja tõrjuda, on rahvuslaste erakonna juht ajakirjanik Kiikajoon nõus käremeelsetega blokki tegema ja kokkuleppe-kandidaadina Luige valitavate nimekirja vastu võtma. Kuid halbi Küüslaugu edev hooplemine, et tema Mattias Luige rikkaks teinud ja veel praegugi talle Noorbergi vabriku 10,000 eest kätte mänginud, mis sedamaid 30,000 eest ära kinnitati, saab Luigele ja ta enesele saatuslikuks. Marta, kellele Luige järsk rikkakssaamine senini mõistatuseks olnud, saab lobisevalt Küüslaugult kuulda, kust õemehe rikkus tulnud ja juhtumisi kuuleb ka Elviire Küüslaugu pihtimisi ja kiitlemisi. Aatelite naisterahvaste hing ei suuda seda ära kannatada, et nende eluõnn kuritegude peale rajatud. Marta hoiatab Kiikajooni Luige toetuse eest, puhtameelne Elviire ei lase meest targutamise abil musta valgeks pesta, vaid otsustab ennem mehest lahku minna kui temaga ühes häbisse langeda. Viimse moraalse hoobi Luigele annab ajakirjanik Kiikajoon. Rahvarikkal valimiste eeskoosolekul peab ta pika kombejutluse seltskonna pattude, iseäranis rikkusejahi vastu ja kutsub neid valimisel tagasi astuma, kes mustust oma käte küljes teadvat olevat. Silmuse pealekäimise mõjul on ta sunnitud tunnistama, et ta väljaspool abielu sündinud ja annab mõista, kes ta ema võrgutaja olnud, nimelt Silmuse suur sõber Luik. Kui aga linnanõunikude nimekiri uuesti harutusele tuleb, seletab Kiikajoon, et tema erakond Luige kandidatuuri ei toeta. Küsimuse peale, miks ta oma arvamise muutnud, ütleb ta enese teadvat, kas Luik on aumees või mitte. Äkki hüüavad väljas tulekellad. Koosolijate keskel tõuseb ärevus. Kui keegi väljast tuleb ja teatab, et Noorbergi vabrik põleb, muigab Küüslaugu näol sisemine naer, kuid Luik kahvatab. Kuna seltskonnas selle üle naeru kuulatakse, miks vabrik juba nii ruttu põlema läinud, ja sealjuures salakesi Küüslaugu ja Luige peale näidatakse, kukub Luik seletama, et tema hing sellest asjast puhas on. Siis tormab ta Küüslaugu ette, karjub sellele näkku, et see vabriku põlema pannud, ja tõukab talle Soome noa rindu. Selle järele läheb ta eeskotta ja ajab enesele kuuli pähe.

Dramaatiline
intriig.

Iseäralist huvi äratav „Laurits“ sellepärast, et Kitzberg siin oma senist vaateala laiendanud, elu ja sündmusi Eesti linnakodanikkude keskel kujutab, mis kõige lähemast minevikust pärit. Hangeldamine majadega, võitlus sakslastega omavalitsuse pärast ja käremeelsete ning rahvuslaste parteitülid seisid Eesti linnakodanikkude elus enne maailmasõja algust esimesel plaanil ja neid on kirjanik näidendi tagaseinaks osavasti ära kasutanud. Muidugi manab ta esile kõvasti stiliseeritud ja kindlate draama seaduste alla painutatud elu, kuid üksikud jooned, mis sündmustikusse enesesse ja tegelaste iseloomudesse põimitud, on nii käega katsutavalt lähedal, et see teose analüüsi ja hindamist kipub segama. Kuid see olgu meil selge, et vagusast ühes joones liikuvast idüllilisest elust ja kahvatutest igapäevastest inimestest üleüldse võimatu draamat komponeerida. Näidendi ülesehitus vajab kõige iseloomulikumaid isikuid ja liikuvat teravjoonelist tegevust ja neid on Kitzberg tabanud. Dramaatiline intriig „Lauritsas“ kasvab ja saab hoogu madala mammona-orjuse ja autunde kokkupõrkamisest, mis seltskonnas tõesti olemas ja mida kirjanik omaks otstarbeks veel mõlemilt poolt teritab. Konflikti teravamaks ajamiseks kasutatakse veel vastolu poliitilistes vaadetes, kuid see pole siin otsustandev ja esineb rohkem kõrvaliste tegelaste iseloomustamiseks. Stiililiselt valitseb tükis suur ühtlus ja ta realism on nii järjekindel, et isegi harilikuks saanud paarmineku romantika teda ei sega, otse ümberpöörduvalt, tema asemele astub realistlik paari lahutus. Et rahvaelu pilt üksikjuhtumiseks piiratud, ei käsitle ta mingit sügavamat probleemi. Tükis läbiviidud põhimõtet, mis kuski sihilikult peale ei tüki, lastakse ainult aimata. Ta on vali protest silmakirjalikkuse vastu. Tüki tehnikaga on kirjanik tõendanud, et ta mitte, nagu eelmistes mõnes kohas, dramaatilise sõlme kokkutõmbamist ja lahutamist ei tarvitse kujude maalimisele ohvriks tuua ja peasjalikult tüüpides luua, ega ümberpöörduvalt kujusid esitades dramaatilist intriigi hooletusse jätta, vaid „Lauritsas“ on autor mõlemaid nõudmisi ühevõrra rahuldanud ja nõnda draama loometöö arendamises veelgi sammu edasi jõudnud. Kuid lavatehnilisest korrektsusest ja voolitud vor-

Edusamm lava-
tehnikas.

mist hoolimata on see kolmevaatusline näidend Kitzbergi suurte draamade kõrval ikkagi kirjandusliku väärtuse poolest väike-pala, millel pole „Tuulte pöörise“ eluhoogu, „Liibahundi“ luulesügavust ega „Kauka jumala“ kujude momentaalsust.

Kitzbergi toodangu iseloomustus.

Olgugi Kitzbergi külajuttude kunstiväärtus silmapaistev, ta elutöö pearaskus kuulub kahtlemata näitekirjanduse alale, kuhu teda sünnipärane anne juhtinud. See ~~anne~~ avaldub kõige pealt kalduvuses dialogiseerimisele. Nagu Jannseni lõbusad rahvapärased „Sõnumetooja“ jutud Kitzbergi vestelugude puhumisele meelitasid, nii äratasid selle kirjaniku kahekõned, milles Saks-Hans ja Põllu-Tõnu pilketoonil päevaküsimusi harutasid, temas tungi dialoogi vormis inimesi iseloomustama ja nende narrusi ironiseerima. Pilkav dialoog jääb Kitzbergile kogu eluaeg armsamaks väljendusviisiks, mille ta näidendiks arendab, kuid ka mujal mitmetes teisedites kasutab. Ja mis on Kitzbergi vaimukad päevakajad, nagu Pipramäe ja Tiibuse-Jaagu kirjavahetus, ehk jälle „Veli-Henn“ ja „Hennu-veli“ muud kui kõne ja vastu-kõne? Kirjeldusi tarvitab Kitzberg vähe, enamasti meeoleu loomiseks, elu ja liikumist ta teostesse toob dialoog. Teiseks määrab Kitzbergi näitekirjanikuks ta anne tegelasi plastiliselt esitada, neid elavaks, otse käega katsutavaks, silmale nähtavaks, aga iseäranis kõrvale kuuldavaks teha. Iga tema loodud kuju elab, kipub raamatu kaante vahelt välja. Kuid sündinud näitekirjaniku annet tõendab Kitzberg seega, et lühikese dialoogi abil võib tegelase silma ette nõiduda, ilma et inimest pikemalt kirjeldaks. Seda annet on ta järeljätmata ravitsenud, ta dramaatilises toodangus peegeldub, nagu eespool nägime, pikaldane, kuid ühtlasi sihikindel arenemine kergest pealiskaudsest naljamängust kunstilisele draamale, milles ta ainesse psühholoogiliselt süveneb ja kunstiväärtusliku stiili loob.¹⁾

Kalduvus dialogiseerimisele.

Tegelaste plastiline esitus.

¹⁾ F. Tuglas, August Kitzberg näitekirjanikuna. „Eesti Kirjandus“ 1915, № 12.

Kitzberg on Eesti psühholoogilise draama looja, ta nimi määrab meie teatri-ajaloos tervet ajajärku.

Kitzbergi kirjaniku-profiil on üks meeldivamatest, kes mitte ainult Eestis, vaid ka Soomes ja Lätis lugupidamist leidnud. Kuna lätlased oma asjadega muidu kehklevad, seletavad nad avameelselt, et neil niisugust näitekirjanikku nagu Kitzberg ei ole. Kitzberg seisab sisemiselt tasakaalus, ei kaldu äärmustesse ei elu- ega kunstivaates. Ta tugeva temperamendi kohta pole kahtlust, sest mõnesse kujusse on ta määratu jõu valanud, kuid sõjamehena Kitzberg ei rüüsta ega prohvetina ei märatse. Tõe otsijana ei suru ta meile valminud otsuseid peale. Ta viib meid teelahkmele, seletab mõlema teeharu käiku ja jätab siis lugeja ta enese hoolde, teades, et tõde alles siis midagi väärt on, kui teda isiklikult otsitakse ja vaevaga leitakse. Nende sügavuste ees, kuhu inimese vaim pole tunginud, on kirjanikul aukartus. Südameharidust peab ta kõige ülemaks sihiks, muud suurt kõrget haridust ilma tõsise varanduseta aga õnnetuseks.¹⁾ „Mina pole enesele kunagi õhulosse ehitanud, sellepärast pole mul nad ka kunagi käest puruks läinud. Tahtsin ma külas esimene olla, siis olin seda; tahtsin oma rahva seas tuttav olla, siis võisin seda.“

Elu varjukülgi näidendites kujutades ja neid arvustades, edustab Kitzberg esteetilist ehk kunstilist realismi, mis soojasüdamliselt elu vaatleb, pahede paljastusest meelega ega lõbu ei tunne, mis ka alatuse esiletoomisel paranduse lootust ei kaota, vaid pigemini kaastundliku lepitajana kui armutu kohtunikuna esineb. Äärmusteni minna keelab ta optimistlik ilmavaade, peenendatud maitse ja kunstnikuline takt. Ta teostes kuuleme aulikkuse võitu ka seal, kus ta väliselt närususele peab alla jääma.

Realistlikud helid lüürikas.

Tõeluse vaimu taotlev realism on oluliselt mittelüüriline, viibib teadlikult meelte ilmas, vaatleb elu objektiivselt ja annab isiklikkudele tunnetele, mis ju lüürika pärisala on, avalduseks

Lüürika ala
laiendus.

¹⁾ A. Kitzberg erakirjas Leeni Külaotsale 1. aprillil 1910.

vähe mahti. Sellepärast ongi realistlik vool, mis eepilist ja dramaatilist toodangut jõutab, lüürika poolest vaene. Kuid tunded on ka realistlikul ajal olemas, tungivad esile ja loovad lüürilist luulet, millest realistlikud helid läbi kõlavad. Ses luules avaldub tõeluse elu tunne iseäralises jõukülluses ja mahlakuses. Realism laiendab lüürika ala, toob temasse aineid, mida ilutsuse järgus kahtlemata oleksid ebaluulelisteks ja inetuteks peetud. Realistliku lüüriku teritatud silm tungib halli igapäevasusse, vaatleb elu tõsisemaid külgi, otsib lihtsatest, väikestest asjadest luuleäratust. Fantastilise luulelennu ja ebamääraste tunnete asemele ilmub tunnete eritus.

Lüürilised väike-
meistrid.

Realismi tõusengul puuduvad Eesti lüürika alal suur-
talendid; silmapaistvamad selle aja luuletajad Sööt ja Haava ei söanda esialgu julgemat sammu tõelikkuse poole astuda, ja Juhan Liivi rahutul vaimul on siin vähe püsivust. Jäävad järele lüürilised väikemeistrid, kelle toodangu suurem osa küll vanemasse ilutsusluulesse kuulub ja meid siin sel mõõdul enam ei huvita, kui need uued realistlikud helid ja värvid, mis ajavaimu juhil nende luules argset esinevad. Kõige pealt märkame realismi jälgi isamaalises luules. Fraasid, nagu ilus isamaa, kallis emakeel, Eesti vainud, jõed jne. tunduvad seks liiga üldised, värvitud, abstraktsed olevat, et meile ülevat meeolelu luua. Realistlik vaim nõuab tunnete selgust, eritlemist, sügavust, ja seda saavutab ta süvenemise teel miljöösse. Lüürika hakkab rohkem üksikasju käsitlema, ümbruskonnast erilisi teemasid otsima. Nõnda ilmub senise üldistava ja paiguti õõnsa isamaaluule asemele k o d u m a a l a u l, milles mitte üksnes üksikut inimest, hoonet, looma, põldu, metsa jne. tähele ei panda, vaid ka kodurahva väikesi töid ning talitusi, üksikuid ilmade nähtusi mitmesugustel aastaaegadel. Eritlemistung, mis hiljem näit. E. Enno juba rehetare ja valge ristikeina juurde viib, ei sünni kiirelt, kuid kasvab ometi kaunis järjekindlalt. Koduluulet leidub ka vanemate lüürikute toodangus, kuid teda vaevab verevaesus; alles realismi mõjul tuleb kodumaalaulu rohkem tunnete tiheidust, sügavust ja soojust.

Eritlemise tung
kodumaaluules.

Sammukese eritlemise poole kodumaa vaatlemisel astu-
I. Speek-Leidin, vad näituseks J. Leidin ja R. Kamsen. Jaan Speek-

Leidin — sündinud 24. (12) septembril 1886 Pangotis, õppis Tartu kooliõpetajate seminaris, töötas 1887 a. peale rahvahariduse alal Narvas ja suri sealsamas 29. aprillil 1921 — käsitleb luules näituseks seesuguseid üksikasju, nagu „Soome laht,“ „Öösised udud Vaivara mäel,“ „Eesti talv,“ „Heinaaeg.“ Leidini silm on kodumaa maastiku-ilule avatud, ta näeb merel värisevaid virveid, voldilisi voogusid, sakilisi pilvevarjusid nagu rebenenud purje.

Kalda peal valendav liivade ladu,
Puudest ja põõsastest kasvanud pärg;
Küngastik reas nagu roomaja madu,
Kõrgemal kerkib kui kuninglik järg.
Tagapool eestlaste onnid ja majad
Sammeldand õlgiste katuste all,
Haljaste niitude, nurmede rajad,
Kiriku torn, nagu tume metall.

Reinhold Kamsen — sündinud 24. (12) oktoobril 1871 Imaveres, õppis Järavere külakoolis ja omal käel, oli isatalus peremees, siis Pillistvere Laenu ja Hoiuühisuses tegev ja 1920. aastast saadik Põltsamaa tarvitajateühisuse raamatupidajaks. Loomu poolest on ta tagasihoidlik ja lihtmeelne. Ta luuletused sisaldavad külaelu kirjeldusi ja looduse idülle. Ta tõi koduluulesse murehelid, mida lahja põld ja kadakane karjamaa alet tegeva asuniku rinnast meelitanud. Nimelt põllupinna kehvus on see, mis luuleelevust võimsalt tõstab, muremaa mulla ning külva kurbusest küdeva rinna vahel sooja sideme loob. Ja kui raskeil päevil mustav mure-öö kipub meeoleolu nukraks tegema, siis viib Kamsen meid voogava viljapõllu ette, käsib vaadata, kuidas püsikus ja aus higi ikkagi häid tagajärgi annab. Töö on elule ehteks ja lohutuseks mures. Sel muidu elurõõmsal ja heledavaatelisel luuletajal avanevad pilgud silmatorkava pahe kohta, mille kõrtsid kodumaa rahva elusse tõid. Kõrtsiviletsust pole enne ega pärast teda paremini luules kujutatud. Esitame Kamseni „Ronga kõrtsi“¹⁾ siin tervelt:

Pühapäeva õhtul rahvas liikumas,
Ronga kõrtsi poole salgad sammumas.
Ronga kõrts ju asub küla külje all
Mõni sada mõisa renti maksa tal.

1) „Uus Aeg“ 1900 № 12.

Tänagi on rahvast Rongal rõhkesti:
 Peremehed, popsid—mõni teinegi.
 Piibu suits see keerleb, lämbunud on õhk...
 Kõne peale pandud nagu raskem rõhk.
 Väari Jaan seal juba nokastanud näib,
 Vana Kolga Toomas tuigerdades käib.
 Maksa Mart—ta nurgas vannub valjusti,
 Vannub Kase Kaarelt põrgu põhjani.
 Lõpu Madis laulab, ropult jorutab,
 Külapoiste kari naerdes kuulatab.
 Jõmmi Jüri puhkab pikku pingi all—
 Karjajaak on toonud une silma tall'..
 Tarbla Jaani naine, Sikussaare Ann,
 See on külapoiste kaunim inängukann.
 Ann käib käest kätte, sülest sülesse,
 Ostetakse õlut, saia Annele.
 Kõvemasti kooris kostab meeste hääl,
 Naer ja vandesõnad läbisegi seal.
 Kostab klaasi kõlin, pudel ringi käib:
 Kesse unustada kõrtsis sõpra täib.
 Paljudele võõras näitab kodutee,
 Komberdavad ringi, silm on segane.
 Komberdavad ringi kõrtsi ukse ees,
 Kadund kodurada pimeduse sees...
 Ootes istub naine, ootvad lapsed ka,
 Ootvad isa koju kõrtsist tulema.
 Kuu ju kumab kõrges, täheci säravad,
 Ema ümber lapsed ootes istuvad.
 Asjata on ootus,—lapsed uinuge:
 Kõrtsi seinä ääres magab isake.

Eluvõitlus ja
 tõeotsimine.

Edasi tungivad realismi tõusengul lüürikas esile need elu varjuküljed, mis kaasinimeste kurjuses ja ühiskondlises ülekohtus juurduvad ning elus võitlemist tekitavad. Ärkab arvustus selle kohta, mis rahva üldises ja üksikute isikute elus näilikult aulik, kõrge ja lugupidamise väärt, kuid sisesemiselt võlts, tühi ja riivatu. Sellest vastolust tõuseb kahtlus vanade ideaalide kohta, tusk eluvale pärast ja tung elutõe otsimisele. Eluvõitlus ja tõeotsimine kajastub O. Grossschmidt'i luules, kus reaalelu tuum elevuseloo'i mähitud.

O. Grossschmidt.

Otto Grossschmidt sündis 20. (8) detsembril 1869 Nuustakul pagari pojana. Vagatsev isa oli vennaste-koguduse liige, kes lapsed suure valjusega üles kasvatas, iga

tühja asja pärast kõvasti karistas ja seega isaliku armastuse küsitavaks tegi. Seesugune kasvatus lõdvendas tahtejõudu, ettevõtlikkust ja vaimukindlust, tegi areneva iseloomu välis-tele mõjudele allaheitlikuks. Nuustaku algkoolis ja 1883 — 1886 Otepää kihelkonnakoolis käies õppis poiss kirikulaule lugedes värsitehnikat ja sepitses leitud möödus pilkelaule. Kooliõpetajad, kes iseendid kiitsid, äratasid opositsiooni- vaimu ja põlgust igasuguse eneseülistuse vastu. Koolist lahkunud, pidas Grossschmidt raamatumüüja ametit, oli kooli- des abiõpetajaks, kuni 1889 suvekursustele pääsis ja siis iseseisvaks kooliõpetajaks sai. Sellest kutsest elatas ta end Rõngu Raigastel 1890—1905, siis hakkas ta ajakirjanikuks. Luuletajana seisis Grossschmidt Eesti juhtivate jõududega tihti opositsioonis, arvustas neid, kaotas vastu vett ujudes jõu ja meelegenduse. Äärmises puuduses elades, kõikide vastu pehme ja järelandlik, oli ta sunnitud igasuguse teeni- tava leivapalukese järele ahmama, mis lootust andis arvuri- kast perekonda vee peal hoida. Nii näeme Grossschmidti pea vanameelses, pea käremeelses toimetuses töötamas, pea mustadele, pea punastele käsiliseks olevat. Selle kõrval kir- jutas ta mõne õige ilusa realistliku novellikese, mis ajaleh- teditesse ja kalendritesse maetud, kuid sepitses ka musta suletöölisena igasugust trükitavat turukaupa. Lüürika alal ilmusid tema sulest „Väike Lille Kimbukene“ (1895) ja „Luuletused II“ (1901).

Grossschmidt loobub pateetilisest sõnakõlinast, tehtud vaimustuse tuhinast, suurest isamaaülistusest; ta punub salmi- desse, mis enese väikeses ümbruses näinud, tundnud ja ära elanud. Suurte sõnadega mõõtu pidades võib ta ometi südami- lik olla ja lihtsusega mõjuda. Ta tungib tõelikkusesse, leiab, et elu võitlus on ja seda võitlust on iseäranis neil raske jätkata, kes õigustest ja osast ilma jäetud. Ühiskondlist üle- kohut, mis kavalusest ja egoismist juurdunud, tunneb ta ela- valt, kaebab selle üle, pilkab uhkeid ja ülbeid, võtab osa vaeste ja viletsate saatusest. Neile pühendatud laulud, nagu „Kabeli vaht“, „Sõkutud haud“, „Ausammas“, „Mõtted raudteel surma saanud soldati juures“, mis üksikute isikute sügavaid tundeid ja meeleliigutusi tõlgitsevad, kuuluvad kõige paremate

hulka Grossschmidti toodangus. Nii saab ta õieti nende laulikuks, kes halvad ilma peal. Elu viletsus tuleb sellest, et ilmas õigust ei ole.

Õigust tahtsin kätte saada,
Läksin teda otsima,
Otsisin nii mitmed aastad
Igas kohas hoolega.

Ei ma näinud, ei ma kuulnud,
Õigusest küll räägiti,
Aga omakasu muutis
Õigust ümber alati.

Kuulutati suure suuga,
Et ta asub siin ja seal.
Kui ma vaatama siis tõtsin,
Oli paljas kiiduhääl.

Mehed, naised tegid töotust,
Õigust teha vandusid,
Aga ajajooksul vanded
Meelest ära unusid.

Ühe koha siiski leidsin
Mina, väsind rändaja,
Koha, kus muld kinni katab
Kõike oma kattega.

Seal all kõigel õigust küllalt,
Ruumi küllalt asuda,
Ilm ei iial anda suuda
Mis haud võtab pakkuda.

Kuid tõelikkuse kujutusest luuletaja aktiviteet kaugemale ei ulata. Ta elab ja tegutseb ainult luules, laseb teisi eluliuast võtta, mis võtta on, jääb ise kõrvale ja kuulatab üksnes söönute rõõmunaeru. Enesele ütleb ta lohutuseks:

Eluhäda, leivamure,
See ei ole vaesus veel,
Ega õige nälga sure,
Kui ta sammub õigel teel.
Kuid siis oled vilets, väeti,
Kui ei keegi armasta,
Kui sind üksi maha jäeti
Marudega mässama.
Kui ei ole, kuhu minna,
Kui ei keegi ihka sind:
Heljud tormis siia, sinna —
Jah, siis valus lõhkeb rind.

Seltskonna kriitika esineb veel näituseks pilkelauludes „Eksitaja,“ „Sakste heldus,“ „Villem Viht“ ja kodumaaliste pahede allegoorilistes paljastustes, nagu „Kuldvasikas“ ja „Kägu“ või jälle ballaadilistes kujutustes, nagu „Vanaisa vaim“ ja „Unenägu.“ Jutustavas lüürikas, nagu „Meie Manni, võistleb ta edukalt Söötiga. Puudugu Grossschmidtil küll peenikeselt väljatöötatud isikuline stiil, siiski loed ta laule suure meeleheaga, sest neis veetleb võltsimata avameelsus, lapseline mure ja usk tulevikku.

Kus arvustav pilk seltskonna nõrkusi ja vigu näeb, mida parandama käsi ei ulata, seal reageerib luuletaja opponeeriv vaim selle peale nalja ning pilkega. Humoor ongi realismile tarvilikuks soolaks, mis ka lüürikas ei puudu. Kõige rohkem näeme realismi tõusengul humoristliku külje Vöhrmanni luules edustatud olevat. Eduard L. Vöhrmann sündis 28. (16) detsembril 1863 Härjanurmes Kursi kihelkonnas. Ehk küll ta lüüriliste luuletuste kogu „Nõmme lillekesed“ alles 1903 ilmus, ulatab ta luuletegevuse algus kaugemale eelmisesse ajajärku tagasi, sellepärast pole ta vanemad laulud tundekarsked ja pateetilisest sõnakõlinast ning magusatest unistustest mitte vabad. Kuid juba varakult esineb ta arvurikas toodangus vastolutunne unistavate kalduvuste ja aja meeoleu poolt teritatud tõelikkuse kibeduse vahel. Sellest vastolutundest kasvab välja kerge humoor, mis realistliku elevusega hästi sobib. Luuletaja märkab inimeste veidrust ja pentsikust, rahvameeste kärarikast hurraa-isamaalsust, edevaid lööksõnu ning rahvameelitust ja lennutab nende jaoks ohtralt pilkenooli. Pilkelaulud ongi, mis Vöhrmanni luulele isikliku värvi annavad ja kõige paremini meele jäävad. Valime näiteks järgmise:

Sõitis kosja õlekubu,
Kõrge kraega kasukas,
Kellad, saan ja uhke hobu
Särjesapis säramas

Ennäe! Vaat, mis neiud teevad,
Summas saani tikuvad...
Kellu, saani, hobust näevad,
Aga meest ei näe nad.

B. Kriitiline realism.

Ajavoolu isesugune jume.

Käesoleva aastasaja tulekul tungis Eestis esile intelligentlik liikumine, mis murranguks arenes ja Eesti vaimuilma lõhe kiskus: kosmopoliitiline radikalism. Keeruline ja ebamäärane nagu ta olemus, sest et kaugeleulatavaid arenemise sihte ja astmeid võimaldas, on ka tema sünnilugu. Üleüldiselt esineb temas kange opositsiooni vaim nende kultuuriliste ja ühiseluliste väärtuste vastu, mis idealism loonud; ta püüab

Radikalismi
sünnilugu.

ümber hinnata ehk vähemalt halvutada paleusi, usutunnet, kõlblust, eitab peenemaid läbikäimise viise seltskonnas, haritud inimese euroopalist välimust, isegi esteetilisi püüdeid, muusikat ja luulet. Juur, millest käremeelsus välja kasvas, on materjalistlik ilmavaade. See toodi venelaste vahetalitusel teraval ja paljastatud kujul meie maale ja laotati iseäranis õpeasutuste kaudu laiali, kuhu protestantismi seletav vaim ei ulatanud. Venestuse agendid tõstsid kavalalt verevaese ja värvitu ilmakodanluse kilbile, et eestlane oma rahvusest kergemini loobuks, pakkusid talle majanduslikke kasusid ja pöörsid käremeelsuse terava otsa selle kantsi vastu, mis eestlust kaudsel teel, olgugi oma isesuguste tagamõtetega, kõige rohkem toetas. Lutheri kirik. Sellele tungis venestus kogu frondil kallale, kuid kirikuvastalist liikumist õhutati ka eestlaste enesté poolt. Üliõpilased, suurelt osalt endised treffneristid, olid need, kes materjalistlikus rahvavalgustuses esimesi katseid tegid J. L. Jürgensi toimetatud koguteoses „Lõbu ja teadus“ I. ja II. (1898) ja „Rahva Lõbulehes“ (1900-1901), kus käremeelsusele alus rajati. Sest Grenzsteini käremeelsus oli näilik, ainult näokate, ei sobinud ta vaateviisiga, mis põhijoontes idealistlik ja just tundmuste ülekaalu mõistuse üle rõhutas, põrmugi. Esile tungiv radikalism austas ja kultiveeris kainet, külma aru. Näidati, kuidas õpetlaste arvamised maailma ja inimesesoo vanaduse ning elu arenemise küsimuses kaugelt lahku lähevad Piiblis leiduvatest teadetest, ehk küll protestantlik piibliseletus mõni aeg rõhutanud, et siin inimeste ja aegade vaated kajastuvad, millest ülestähendused pärit on, järelikult midagi pole vaja sõna sõnalt võtta. Richard Aavakivi tõendas võrdlemise teel materjalistliku ilmavaate selgust ja järekindlust, esitas fakti näol hüpoteesi, et vaimu kui seesugust ei olegi, vaid kõik see, mida vaimuks nimetatakse, nagu iseteadvus, mõtlemine, tundmused ja muud vaimuelu nähtused, on ainult peaaegu s. o. närvikogu tegevuse saadus. Nii jõuti meilgi seda kõige labasemat filosoofiat, elu äärmist kitsarinnalis-mehaanilist käsitust, mille järele kõik vaimutöö muud polegi kui füüsika ja keemia, inimliku teadmise tipuks tõsta — vaade, mida ühegi aja suured vaimukangelased ja luuletajad pole suutnud omaks

Materjalistlikud
rahvavalgustajad

tunnistada. Samas „Rahva Lõbulehes“ asub Mihkel Martna Eesti rahvaklasse eritlema, nende ideoloogiat ehk aatekogu korraldama ja täiendama. Ta teeb vastolud talupoegade, käsitöölise ja haritlaste ehk kodanikkude vahel teadlikuks, tuletab igaühele nende erihuvisid meelde, õhutab klassiteadvust, tagasi lükates kartust, et klassidesse jagunemine väikese rahva kohta enesetapmine võiks olla, nagu ka soovi, et väikearvuline rahvas pidavat kokku hoidma ja ühel-meel ühiste püüdmiste kasuks välja astuma. Lisame veel juurde, et sama autor siin lugejat ka naisterahva emantsipatsiooni liikumisega põhjalikult tutvustab ja L. Eichvaldt rahvamajanduse aluseid seletades ka tööliste teenistuse- ja palgaolusid ning vahekorda kapitalistidega valgustab, siis on meil üldjoontes juba need alad ära tähendatud, kuhu käre-meelsus asub puhastustööd tegema.

Käremeelse intelligentsi silmapaistva vaimlise jõuna esines Richard Aavakivi, kuid varane surm hävitas tema peale pandud lootused. Ta kaldus materjalismile, mida arstikutse ju iseäraliselt soodustab; vähemalt on ta materjalismi dogmade esimene tutvustaja Eestis, kuid juhtivat osa käremeelses liikumises etendada oli tal tegeliku arstina võimata. Kuna senine jõudude koondaja J. L. Jürgens kuukirja asemele suuremat poliitilist orgaani kavatses seada, jõudis radikaalide rühma kuuluv noor advokaat K. Päts talle ette ja esines 1901 aasta lõpul Tallinnas päevalehega „Teataja“, kelle ümber siis käremeelsed elemendid koondusid. Konstantin Päts on sündinud 23. (11) veebruaril 1874 Tahkurannas, kuid kasvas üles Pärnus, õppis siin Vene usu kirikukoolis ja Riia vaimulikus seminaris mõne aasta ja hakkas siis end ülikoolile ette valmistama. Pärast Pärnu gümnaasiumi lõpetamist 1894 astus ta Tartu ülikooli õigusteaduse osakonda, mille ta 1898 kandidaadina lõpetas. Siis teenis ta ühe aasta vabatahtlikuna sõjaväes ja lahkus siit 1899 tagavaralipnikuna ning asus Tallinnasse advokaadiks, mis ameti ta varsti maha pani ja poliitiliseks tegelaseks hakkas¹⁾. „Uus hääl kodumaa kooris—nagu Päts end Teatajas esiteleb, rõhutab kõige pealt seda, et Eesti rahva ühiselu mitte sel kõrgusel ja täiuse tipul ei

Rahvaklasside eritus.

Naisõiguslus.

Tööliste küsimus.

Radikalismi jõutajad.

K. Pätsi „Teataja“.

1) „Sõdur“ 1919 №12.

seisa, et ta juures paremat soovida üle ei jää. Noort avalikku elu takistavat vana aja voolud, mida uus ajaleht tahab kõrvaldada ja nende asemel rahvast uute elunõuetega tutvustada. Missugused need vana aja voolud on, mida käremeelsed kavatsevad kinni matta ja missuguseid uusi elunõudeid nad täidavad, selle kohta ei anta lähemalt seletust, kuid tegelikult näeme neid aatelist ilmavaadet õõnistavat ja ainelist propageerivat. Päts seletab, et kõik aated ja püüded ainult eluoludest välja kasvavad, ühes nendega muutuvad ja kaovad, järelikult ei ole vajadust eriti mingit kõlbluse ideed, rahvuslist aadet ega vaimliste väärtuste loomist põhimõtteks teha, vaid juhtivaks täheks olgu majanduslik edu; sellepärast töötab ta pearõhu majandusliste küsimuste harutamise peale panna ja tunnistab juhtsõnaga: „Majanduslikes edenemises seisab iga rahva ainealine ja aateline õnn“ end ökonoomilise materjalismi kuulutajaks. Ta seadvat rahvusjumala kõrva sureliku suuruse — majanduse, ja lugevat rahvaste-vennastust kõrgemaks paleuseks kui rahvuse iseteadvus.

Majanduslik materjalism.

Majanduslaste ja rahvuslaste vastastikused mõjud.

Majanduslise edutaoline paleus oli rahvuslastele aatemeestele käega-katsutavalt madal. Paindumine majandusliste kasude otsimisel ilma kõrgemate juhtivate ideedeta ähvardas Eesti elusse segadust tuua, sest kui rahval paleused ja aated maha tallatakse, siis ei ole head edu ei rahvuslikes, ei hariduslikes, ei kõlblises elus loota, vaid majanduslisesse jahisse lämbuvad kõige puhtamad püüded, ka rahva loomevõim ja iseolemine. Seda seletati „Postimehes“ mitmetpukku Tõnissoni, Reimani poolt suure rõhuga ja mitte ilma tagajärjeta. Pätsi majanduslisse eeskavasse tekkis ikka rohkem aatelisti jooni, kuni ta viimaks ka rahvuslise iseteadvuse oma lipule kirjutas.¹⁾ Tegelikult oli Päts juba algusest peale rohkem rahvuslane kui ta olla töötas. Tallinna Eesti seltskonna kor-

Aatelistid jooned majanduslaste töökavas.

¹⁾ Rahvusline iseteadvus on niisuguste tegurite sünnitus, mille iseloom edu vastane ei ole. Rahvusline iseteadvus tärkab rahva ühisest võitlusest oma iseolemise eest, ühisest ajaloost, ühistest eesmärkidest. Rahvusline iseteadvus loob korraldused, mis kogu rahva üksikute liikmete tegevuse ühisesse keskpunkti juhivad. Meile kui ilma välimiste ja ühiste asutusteta rahvale jääb niisugune iseteadvus ainukeseks kindlaks sidemeks. Seda sidet kasvatada ja laiendada tahavad „Ühiselu lehed“

raldus edenes tema tegevuse tõttu jõudsasti. Kui seal 1904 linnavolikogu valimised tulid, jõudis ta oma kokkulepetepoliitikaga sinnamaale, et suurem saksluse kants langes ja Tallinna linnavalitsus Eesti kodanikkude enamuse kätte läks. Uude linnaametisse valiti Päts linnapea asemikuks, sest esimene koht tuli venelaste edustajale anda. Sellest ajast peale näeme Pätsi Eesti asjus alati silmapaistval kohal töötavat. Ta jäi kodanlaseks ja edustas demokraatlist voolu, kuna tema senised sotsialistlikud kaastöölised, nagu Aavakiivi, M. Martna, E. Vilde 1904 Tartus käima pandud „Uudiste“ ümber koondusid, milles sotsialism selle õpetuse karrikatuurina esines. Nagu Päts, on veel hulk tema kaasaeglastest radikalismist jäädavalt loobunud. Need olid vabamõtledjad, kes mitte isiklikult ilmavaate pärast ei võidelnud, vaid uuemast moodumagasinist ilmavaatelise pidukuue valmilt ostsid, et vajatate tähelepanu eneste peale pöörata, ja kui siis hooaeg mööda sai, panid ta jälle varna.

Reviisiad, mis majanduslased rahvusliste aatemeeste töökavas toime panid, ei jäänud mõjuta. Kellele ei olnud selge, et Tõnisson ega Reiman kunagi tegeliku elu inimesed ei olnud, elu materjaalse poolega toime ei saanud. Vaim ja ideed olid ilusad juhtivad tähed, kuid rehkenduse ja kalkuleerimise aset nad ei täitnud.

Majanduslaste lööksõnad ja eluliste nõuete esitamine viis meie rahvuslised aatemehed tingimata majanduslastele küsimustele lähemale, juba paratamatu võistluse pärast. Just 1902. aastast peale hakkas Tõnisson ühistegevust õhutama. See, kes rahast kunagi palju ei hoolinud, esines esimeste rahaasutuste põhjendajana Eestis. Tema õhutusel tehti laenu- ja hoiukassade ning krediit-ühisuste mõte, mida varemalt ammugi tunti, just sel ajal teoks, mil „Teataja“ majanduslikud küsimused etterinda lükkas. Rahvuslaste tööeskava puuduseks oli siamaani, et nad sotsiaalse küsimusega lähemalt tegemist ei teinud, et neil koguni eelarvamine selle küsimuse kohta oli. Nüüd soovitatakse tööliste küsimuse teravaksminemise ärahoidmiseks rahvuslaste poolt talumaade tükeldamist ja perekondade asutamist. Ei või kahtlust olla, et kaks võistlevat voolu teine teise peale sigitavalt mõjusid ja teineteist tasakaalus hoidsid.

Majanduslised
jooned rahvus-
laste töökavas.

Ajavaimu kajastus kunstis.

Kirjeldatud ajamõjud peegeldusid ka kunstis ning kirjanduses. Just käremeelsest materjalistlikust vaimust inspireeritud ajalehe toimetuste ümber koondusid Eesti selleaegsed paremad jutustajad, kelle teostes realistlik vool kulmineeris, paiguti kange naturalismini tõusis. Ka tähtsam maalikunstnik, kes ses ajajärgus oma töödega esines, portretist Hans Laipman, tarvitas realistlikku meetodi. 1903 asutas ta Tallinnasse kunstikooli ja tõi oma töödega suurt värskust ning liikumist Eesti kunstielusse. Kui ta ka ainult möödaminevaid iseloomulikke ilmeid püüab tabada, rõhutab ta sealjuures silmapaistvamaid väliseid jooni, töötab jõulisel käel, peaaegu nagu rusikaga. Ta töödes esineb terav vaim, luulelend ja loomulik olek, millest näha, et tõeluse vaimu püütud lõuendile manada. Ta näopilte iseloomustab mehine karakteristika, möödamineva momendi rutuline tabamine. Ühel ajal Laipmaniga esines Eesti laiematele ringkondadele muusikakunstnik Rudolf Tobias, kes 1904 kodumaal tööle asus ja vägevate, kuid raskepäraste koorilaulude kaudu tuttavaks sai. Nagu Laipmangi, on Tobias väljaspool Eestit valminud, pealegi hoopis teisel ilmakaarel, kuid sarnasus nende vahel on silmapaistev. Tormised ja mehised karakterid on nad loomu poolest, kuid ühise drastilise hooga väljendusviisi juurde juhib neid ajavaim. Seda võimsat kätt ja tugevate värvide läbiviimist, mis Laipmani iseloomustab, leiame Tobiase muusikaliste mõtete sügavuses, algupärasuses ja suurejoonluses. Ja kel Tobiase muusikalises realismis kahtlus ärkab, see võrreldu ainult ta ilusamate koorilaulude pealkirju: „Õõtsuv meri“, „Noored sepad“, „Varas“. Need iseenesest naturalistliku maitse järele valitud teemad on vastaval viisil muusikaliselt interpreteeritud.

Majandusliste huvide rõhutamine on nähtavasti seks mõjunud, et tol ajajärgul teadusegi alal majandusliste teemade juurde asuti. Algupärastest töödest nimetan siin Villem Reimani „Eesti põllutöö ajalugu“ ja „Eesti sepis“ (1902). Jakob Hurt kirjutas seletuse Petserimaa ja rahva kohta ja algas 1904 „Setukeste laulude“ väljaandmist.

Eduard Vilde.

Sissejuhatuseks.

Materjalistlik elukäsitus, mis ühiskondliste küsimuste la- Kriitilise realismi esiletungimine ilu- kirjanduses. hendusel eestkätt käremeelsusena esile tuli, pääsis ilukirjan- duses mõjule kriitilise realismi kujul, mis seniseid esteetilisi ja eetilisi väärtusi eitab ja ümber hindab. Kus ta tõeluse vaimu ja varju ei taotle, vaid tõeluse ja looduse moondamisest loobub, tõelust ennast esitab, kaldub ta naturalismile. Teeajajaks kriitilisele realismile Eesti ilukirjanduses oli E. Vilde; see uus kunstikäsitus tungis mõjule võidu naiivse, pehmitatud realismiga, millest ees- pool juba pikemalt kõneldud. Üleüldine murrang tihedama ja omapärasema ilukirjanduse poole tuli, nagu teada, 1893. aas- ta ümber. Just sel aastal, mil ilutsuse aja viimised kahva- tud tähed, „Linda“ laevaselts ja „Eesti Kirjameeste Selts“ kustused, hakkasid nagu ühe käsu peale Juhan Liiv, A. Kitz- berg ja E. Vilde realistlikku meetodi tarvitama, asusid ole- vate asjade kujutusele, muidugi igaüks iseviisil. Sest 1893 ilmusid „Kümme lugu“ ja „Karikas kihvti“, kuna „Punga- Märt“ juba trükivalmis seisis. Vastuvõtmise viisis arvame mõõdupuud võivat ära tunda, millega seltskond neid uue ajajärgu avajaid hindas, kuid ühtlasi seda, mis kraadil ükski neist teostest realistlik oli. „Kümme lugu“ meeldisid, kuid mitte üleüldiselt, sest autorile tehti arvustuses märkus, et ta lookeses „Aias“ natuke ülearu ollusejünger ja tsüünik (!) olevat ja looduse tagant ei pidavat ära kirjutama¹⁾. Vilde „Karikas kihvti“ oli kirjanduslik sündmus, mis tormi tõi, aja- lehtede veergudel ägedaid vaielusi tekitas, millest tolle aja silmapaistvamad arvustajad osa võtsid. Komistamise kiviks oli pessimistlikult kibe ja ilmapõlgav eluvaade, mida Vilde selles teoses esimest korda laskis läbi paista ja mida umbes järgmiselt võib kokku võtta: Ligemisearmastust, kaastundmust, halastust ei ole olemas, pole ka olemas olnud. Inimene teeb teistele ainult kahju, mitte kunagi head. Ja kui ta nähtavasti head teeb, siis mitte ligemise, vaid iseene armastuse pärast. Juba neist üksikutest joontest näeme, mis Vildet

¹⁾ Postimees 1893, № 43.

ja ta seltsimehi eelmistest realistidest eraldab. Need kaks rühma vaatavad kaugelt teineteisest mööda. Kriitiline realist on ühiskondliste olude äge arvustaja ja seesugusena töötab ta põhimõttelikult terava tendentsiga. Kui silmatorkavast sihilikkusest hoolimata Vilde ikkagi suudab põliseid esteetilisi väärtusi luua, kirjanduslikult huvitav ja maitstav olla, nõnda et agitaator kunstniku selja taha ära kaob, siis peab tal suur kirjaniku anne olema. Tõepoolest esineb Vildes jutustaja talent, kellega vaevalt keegi teine suudab võistelda.

Vilde elukäik.

Vilde vanemad.

Eduard Vilde sündis 6. märtsil (21. veebruaril) 1865 Puidvere mõisas Simuna kihelkonnas, kus ta isa kubjas oli. Varsti pärast poja sündimist asus isa lähedasse Muuga mõisa aidameheks. Ta oli sõnakehv, seespool elav, tegelikkude huvidega mees, kellele iga elavam tundeavaldus võõras. Sellevastu on Vilde ema, Leena Reitel, anderikkast perekonnast pärit, kellest veel teine jutukirjanik, Brunberg-Bornhöhe, võrsunud: tema ja Vilde on nõbud ehk õeste lapsed. Iseloomu ja vaimuannete poolest peab Vilde ennast oma ema universaalpärijaks. Tal on sama kergesti süttiv temperament, impulsiivsus, rahutus ja püsimatus veres, mis emalgi, kuid praktiline meel puudub veel suuremal määral. Nagu ema meeltele ja vaimule uusi, värskeid muljeid ihkas ja sellepärast nooremas eas teenistuskoha vahetamist nõudis, nõnda lennutas poega sama paigapüsimatus, sama janu uute nähtuste, sündmuste, tunnete ja maitsete järele kogu eluaeg ringi. Teatava määrani ema pärandus on ka poja elulust, mis küll ajuti raugab, aga ei kustu. Nooremas eas armastas Vilde suurt karikat ja seda armastas ta põhjani tühjendada. Ema ei olevat seda heaks kiitnud, kuid hinge teadvusetuse all saanud ta sellest ometi aru. Samati selgelt ära tuntav ema poolt saadud vaimuandeline teepaluke on Vilde luulesoon ja fabuleerimise võime. Emal olnud hulk rahvalaule peas, neist armastanud ta jutuvestmise puhul üht ja teist parajal kohal meelde tuletada ja suure sisemise lõbuhooga esitada; ta kirjad avaldanud tabavat kujutusvõimet.

Vilde lapsepõlve päevad on täis realistlikke igapäisuse mälestusi. Aidamehe korteriks oli mõisa „alt-tuba“ oma kasarmulise sisseseadega, vastas vana lagunenud viinaköök loomalautadega, selle taga mudane tiik täis kaane, kõrval puiestik vanade pärnadega, kaugemal aas heinaküüniga ja sepapajaga, milles suure punase habemega tahmane mees kabjaraudu tagus, ja kõige selle ümber kaugemas ringis otsatud metsad, kus marjul käivale lapsele saladuslik õudsus hinge peale rõhus. Iseäralist himukat huvi tundis poisikene inimeste kohta, kellest suur mõisa ja ta krunt alati kubisesid: mõisa-ümmardajad, teomehed, päevilised, külast tulnud heinalised, Peipsi kiisamüüjad venelased, Avinurme mehed puuanumitega, Mustvee ja Röpina kausikaupmehed, kaubajuudid ja harjuskid. See oli tähelepanelikule poisile teater. Ta ei väsinud inimeste talitamist, liikumist, kõnelemist, näomuuteid vahtimast ning nende üle emaltikka jälle seletust pärimast. Hoopis uus, muinaslooline ilm avanes, kui poisike uude mõisahärberisse pääsis, mille kunstnik Neff kunstiehtelise toredusega kaunistanud. Lõvide kujud marmortrepil, suur Milo Venus saalis, Laokooni rühm marmorkaminal, toad lae- ja seinafreskodega jätnud tugeva mulje. Kuid hoopis teistsuguse, sügavama impressiooni mõisaelust sai poisike, kui ühel hommikul elukorteri ees trummi põristati ja sinna soldatid püssidega ritta seati, sest et mõisahärra oli neid külarahva vastu välja tellinud. Nagu selgus, seisis nende ülesanne külameeste peksmises, sest et viimased mõisaomaniku määruse vastu olid pannud. Kui need, kes peksetute kisa kuulnud, sellest mõisas kõnelesid, jooksnud poisikesel külmavärin selgroogu mööda alla ja püssimeeste eest jäänud talle aastateks veider hirm südamesse. Suure hädusega kuulis ta pealt, kui ema ehk jutuarmastaja toapoiss mõisast „Jeenovevat“, „Hirlandat“, „Kriseldist“ ja „Sõnumetooja“ jutte õhtutiväikesele kuulajate-ringile ette luges.

Lapsepõlve mälestused.

Esimest kooliõpetust sai noor Vilde paar aastat Muuga metsaülema proua Treubergi poolt mõne kaaslasega koos ja muidugi Saksa keeles. Selle järele saadeti ta Tallinnasse ja seati eesmärgiks kreiskool, kus ju tädipoeg Eduard Brunberg, kelle vanemate juurde poiss kostile anti, õpetust oli

Koolipõlv.

saanud. Pärast kaheaastast ettevalmistust elementaarkoolis pääsis Vilde kreiskooli alumisse klassi. Kreiskooli õpeainetest meeldisid talle kõige rohkem Saksa keele kirjalikud tööd; ajaloos ja geograafias edenes õppimine kuidagi veel, kuid kõik muu, iseäranis matemaatika, oli talle ükskõikne ehk otse vastik. Kirjatööd, mis järjest kiitust leidsid, aitasid puudusi teistes ainetes sedavõrd kinni katta, et poiss end kuidagi klassist klassi upitas. Kooliõpetajate seas ei olnud ainustki, kellele anderikas õpilane oleks võinud lähemale nihkuda, pealegi lahutas teda nendest Eesti rahvusline vaim, mida „Kalevipoeg“, Koidula luuletused ning Neussi kogus leiduvad rahvalaulud lõkkele pühunud. Ülemises klassis õrretas õpilane Vilde saksikuid kateedrihärrasid seega, et „Kalevipoja“ kooli kaasa võttis ja ta nähtavale kohale seadis, mis peale märkus tehti, et tarbetuid raamatuid ei tohita kooli vedada. Päril tagakiusamise alla sattus Vilde selle järele, kui ta ühes klassitöös Saksa Nibelungide laulu haledasti oli maha arvustanud. Saksa klassikakirjandus, mida kui sunduslikku õppeainet kõrbkuivalt ja igavalt käsitleti, õpilast sügavamalt ei soojendanud. Palju rohkem huvitas Vildet vaba lektüür. Siia kuulusid noorsoo-kirjanikud Franz Hoffmann ja Nieritz, Marlitti jutustused, õpilaste poolt salakaubana kooli toodud kirjukaanelised indiaanlaste jutud, kuid iseäralise andumusega luges ta reisikirjeldusi kaugetest maadest ja ajaloolisi kujutusi. Mis aga Vilde põues alles tõsised esteetilised tunded lõkkele puhus, oli teater. Umbes 14. eluaastal pääsis ta kord kingitud piletiga Tallinna Saksa teatrisse ja tuli sealt otse nõiutult tagasi. Ta oli seal imeeriiki näinud, sest näitlejate ja isegi orkestri-liikmete peade ümber virvendanud ta silmis aupaistuse sära. Kui nüüd poisil kunagi 25 kop. juhtus taskus olema, siis istus ta sel õnnepäeval teatrigalleriil. Keegi tuttav kirjaladuja andis talle oma priipiletid tarvitada, nii võis Vilde umbes kolm aastat järgimööda suure osa Saksa teatri repertuaarist, nimelt hea hulga draamasid, ooperid, operette, jante näha ja see avas talle luuleilma pääsmiseks laiema värava kui kõik senini loetud raamatud kokku, ent mõjus ka nähtavasti saatuslikult ta maitse arenemise kohta. Esiotsa halvas ta kor-

ralikku koolitööd ja kahandas õpihimu. Kui siis veel üleantused kasvasid ja koguni Ameerikasse putkamise plaan avalikuks tuli, anti Vildele koolijuhatuselt poolt märgata, et temast tahetakse lahti saada. Nii lahkus Vilde juunikuul 1882, pool aastat enne lõpueksami, kreiskoolist.

Vaheajal oli Vilde isa Muuga mõisa aidamehe koha ^{Elujärk vanemate kodus,} maha jätnud ja aastase Tallinnas viibimise järele, mille jooksul ta raudteevabrikus tööl käinud, Keila lähedale Karjaküla mõisa valitsejaks saanud. Siia asus ka Eduard Vilde, kui kool ja leer selja taha jäänud. Vanemate soovil pidi temast mõisavalitseja saama, kuid suuremates mõisates õpikohta otsides selgus, et seal põllutöö õpilastelt õpperaha nõuti, ja seda tal maksa ei olnud. Nõnda jäi ta kaheks aastaks vanemate juurde Karjakülasse, kus ta raamatutega ja ajalehtedega ulalist aega viitis. Alles siin õppinud ta Eesti õigekirjutust ja kirjakeelt ajalehtede järele täielikumalt ja leidnud ühel päeval, et Eesti keeles oskab kirjutada. Klassikute kõrval lugenud ta liig palju Saksa perekonna-ajakirju, mis kirjanduslist maitset ei lasknud areneda, nagu ta lugemisel üleüldse teadlik esteetiline siht puudus. See metoodita ja süsteemita lugemine saatis siiski niipalju korda, et ise jutustavaid sulekatseid hakkas tegema, sest tung selleks oli võimsalt ärganud. Koolipõlves oli ta kord eestikeelse riimitud impromptu vanematele pühendanud, mis rõõmusõitu semestri lõpul vanemate juurde kujutanud. Laul jäänud emale pähe, kuid see viis ta kahjuks 1913 enesega hauda, nii on meil võimalik kirjaniku loomemommikut alles nende jutustuste järele vaadelda, mis Karjakülas kirjutatud. Vilde esimene kirjandusline katse on pikem novell „Kurjal teel“, mille ta Fr. Brandtile kirjastada saatis. See seletas hiljem, et käsikiri tulekahju puhul olevat otsa saanud, kuid 15. aasta pärast ilmus tähendatud novell ootamatult Tartus Schnakenburgi kirjastusel (1898), kellele Brandt ta nähtavasti edasi andnud. Vilde teine jutustus „Norra rannas“ (1885), mille käsikirjaga „Virulase“ toimetaja J. Järw tuttavaks saanud, tõi autorile koha „Virulase“ toimetuses sügisel 1883. Ülesandeks oli tal lisalehe jaoks jutte tõlkida ja joonealuseid kirjutada, sõnumeid stiliseerida ja korrektuuri lugeda.

„Virulase“ toimetuses

Vaba sulêmehe
põlv.

Siia jäi Vilde kuni 1886 a. Ajakirjandusline käsitöö, mis lugemiseks mahti ei andnud, olnud liig igav; Vildel tulnud tüdimus, ta kaotanud igasuguse hoole tööl, pistnud tihti toimetusest minema, lõõnud „Lootuses“ ehk mujal niiskes kohas lulli. Karjakülasse vanemate juurde tagasi minnes hakkas ta vaba sulémehena õnne katsuma. Esiotsa tegi ta „Virulasele“ ja „Postimehele“ reahonoraari eest kaastööd, siis katsus ta end sel teel iseseisvaks teha, et K. A. Hermannilt nädalalehe „Postimees“ ära ostis, aga et uut omnikku ei väljaandjaks ega toimetajaks ei kinnitatud, läks kaup tagasi ja Vilde jäi Hermannile kindla palga eest kaastööliseks, kuna Postimees kolm korda nädalas käima pandi. Siin avaldas ta romaani „Kuhupäike ei paista“ (1887) ja jutustuse „Rõugearmid“ (1888). Luunjas suvitades kirjutas Vilde oma esimese saksakeelse novelli „Punane mulk“, mille sündmustik Muuga mõisas ja laanes tegutseb. „Revalsche Zeitung“ toimetus maksis ta eest 30 rubla honoraari ja kutsus autori toimetusliikmeks, kohalikkude sõnumite eest 25 rubla kuus kindlustades. Varsti ilmus „Punane mulk“ ka eestikeelses tõlkes „Postimehes“. Katse, Tallinna Saksa teatris näitlejaks hakata, äpardas, sest Vildel polnud selleks kutseks annet ega püsitud. Näitejuht ja näitlejad muigasid aiva, kui ta neile prooviks „Wilhelm Tellist“ suurt monoloogi deklameeris. Sellevastu oli ta kergete ajaviite-novellikete kirjutamises just nagu omas elemendis. Tartus ja Tallinnas elades avaldas ta neid terve rea. „Punase mulgi“ hea tagajärg erutas Vildet veelgi oma töödega Saksa publikumile esinema. „Rõuge armide“ saksakeelne tõlge meeldis Riia lehe „Zeitung für Stadt und Land“ toimetusele nii, et sedamaid trükki läks ja autor ise tähendatud Saksa lehe toimetuses ning talituses koha sai.

Paar aastat Berliinis.

Osavus Saksa keeles kirjutada tegi rändamishimulise nooremehe ettevõtlikuks ja võimaldas talle reisi väljamaale, mis igatsust ta ammu magusa unistusena põues kandnud. Rublat 40 taskus, sõitis ta sügisel 1890 Berliini, et ses miljonipesas kõike näha ja kuulda, ilmalinna kihavust maitsta. Ühtlasi tegi ta Hermanni „Postimehele“ kaastööd, saatis

sõnumeid, avaldas „Postimehe“ jutunurgas novellid „Suguvend Johannes“, „Kus sandid saia söövad“ (1891), „Kännud ja käbid“ (1892). Siin algas Vildel aineliselt kibe, vaimliselt aga mitmetpidi huvitav vaese sullemehe elu. Tööd küll leidis, kuid selle eest makseti näljahinda. Ta kirjutas kirjandus-büroole vesteid, kust nad tellimise peale ajalehtedele laiali saadeti, naljalehtedele humoreskeid, tõlkis ka „Kännud ja käbid“ ning „Laadalelled“ Saksa keelde, avaldas „Berliner Tageblattis“ Peeterburi novellikese „Der Osterkuss“. Huvitav on kuulda, et pikema novelli eest Berliinis ainult 25—50 marka honoraari makseti ja seega suletöö Saksamaa pealinnas palju halvemini tasuti kui Eestis. Kitsastest oludest hoolimata astus Vilde nõrkuse tujul kodanlisse abiellu berliinlasega, kes ta hingele, vaimlistele huvidele ja iseloomule võhivõõras oli, mis pärast ta hiljem seda sammu pidi kahetsema ja lahutust nõudma. Et kirjaniku kehv sissetulek kaht inimest ei suutnud suurlinnas elatada, tuli Vildel 1892 vastu tahtmist Berliinist lahkuda. Ent ta edaspidise kirjanduslise toodangu kohta oli elul Berliinis otsustav tähendus. Siin ei alganud mitte üksnes pööre Vilde ilmavaate lõpuliselt kujunemises, vaid ka muutus maitstes ning kirjandusmetoodis.

Kodumaale tagasi jõudes peatab Vilde mõne kuu vanemate juures Karjakülas ja töötab siis 1893—1896 „Postimehe“ toimetuses. Sellest elujärgust pärit ongi novellid „Karikas kihvti“, „Linda aktsiad“ ja „Külmale maale.“ Peaaegu ühel ajal Hermanniga lahkus Vilde „Postimehest“, elas aasta otsa Moskvast vaba elu, mil ajal ta „Astlavastu“ näib kirjutanud olevat. Selle järele töötas ta 1898 pool aastat Narvas, „Virmalise“ toimetuses, ja 1898—1901 Tallinnas „Eesti Postimehe“ toimetuses, kelle ülesandel ta 1900 pikema reisi Lääne-Euroopasse ette võttis, Saksamaa kaudu Pariisi ilmanäitusele sõitis ja sealt Schweitsi, Tirooli, Viini ja Budapesti käis vaatamas, mis üle reisikirjeldusi kirjutas. „Teataja“ toimetamisest võttis ta 1902—1903 osa ja kirjutas sellele lehele oma tähtsamad ajaloo-romaanid „Mahtsa sõda“ ning „Kui Anija mehed Tallinnas käisid.“ „Teataja“ toimetuses saatis ta läbi Austria Ungari Balkanimaile,

Postimehe toimetuseliige.

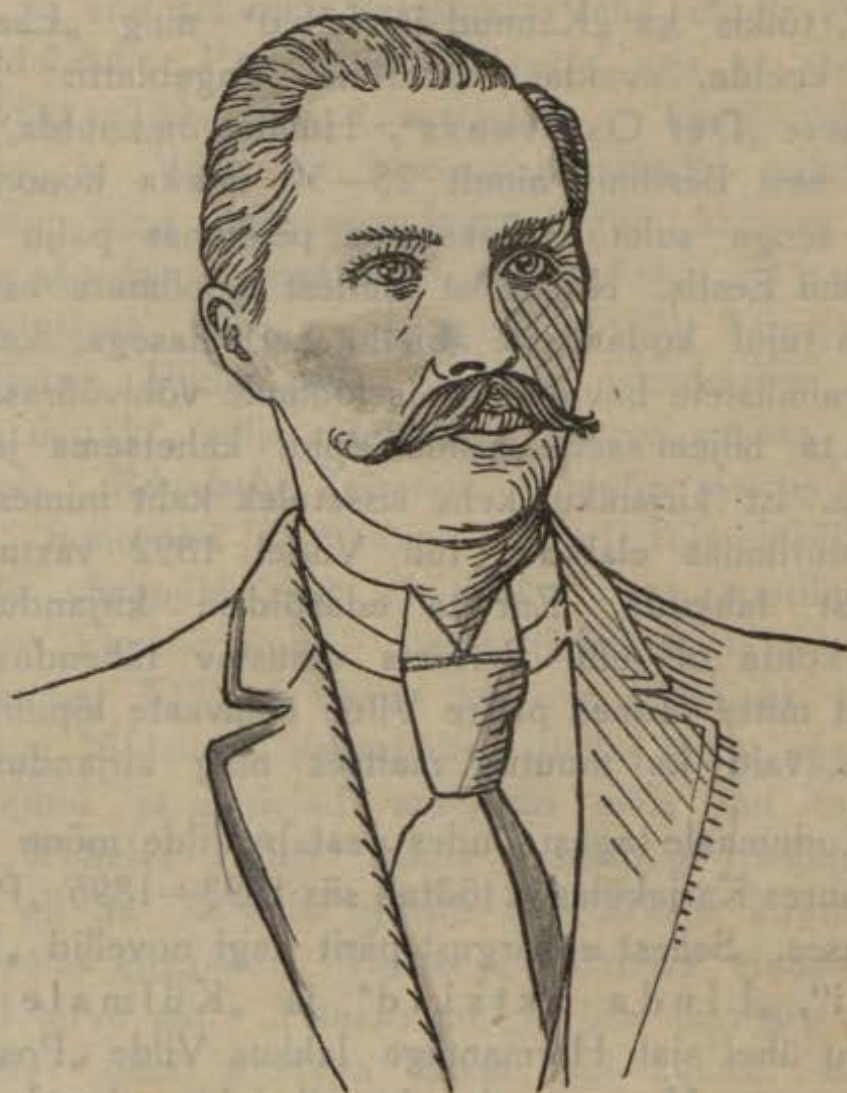
Vaba elu Moskvast.

„Teataja“ toimetuses.

„Uudiste“ toimetuses.

Konstantinoopolisse ja Väike-Aasiasse reisile, kust ta üle Greekamaa ja Itaalia tagasi tuli. 1904 võttis Vilde „Uudiste“ jutunurga toimetuse enda peale ja hakkas sellesse romaani „Prohvet Maltsvetti“ kirjutama, aga kui Tartus tehtud sotsialistliku propaganda pärast teda juba kinnivõtmine ähvardas, põgenes ta 1905. aasta lõpul Peeterburi ja Helsingi kaudu väljamaale.

Eduard Vilde kirjandusliku tegevuse algupoolel.

Maapaolase ajajärk.

Siit peale algab Vilde maapaolase saatus, mida Linda Jürmann, kellega kirjanik, sest et kodumaal kodanlist abielu seadust ei maksnud, vabasse abiellu astunud, temaga jagas. See on ka Vilde ainukene sõber ja moraalne toetaja olnud, kes ta kohta tähtsalt mõju avaldanud. Pärast lühikest reisi Zürichisse, hakkas Vilde Helsingis pilkelehte „Kaaki“ välja andma, aga kui viibimine Soomes juba hädaohtlikuks läks, kolisid emigrandid 1906 Kopenhagenisse, mis asukohta 1908

paariks aastaks Stuttgartiga vahetati. 1910 võttis Linda Jürmann New-Yorgis „Uue Ilma“ toimetajakoha vastu ja reisis sinna. Saanud Vilde paar kuud Insbruckis tervist kosutanud, sõitis ta abikaasale New-Yorki järele, kus tal maabumisel suuri raskusi tehti. Ameerika olusid laia hoolimatuse, oma haigutava luulelageduse ja katmatu korrupsiooniga peab Vilde barbaarseteks, neist saanud tal varsti villand, ja viie kuu pärast sõitis abielupaar Euroopasse tagasi, kus telk Kopenhagenis jäädavalt üles löödi. Ka kogu emigrandi elujärgus elatas Vilde ennast üksnes suletööst, mida osalt Saksa keeles tuli teha. Ehk küll endiste teoste järeldrükide eest kirjastajatelt juba sissetulekut oli saada ja emigrandi põlves kirjutatud toodang, nagu „Koidu ajal“ (1905), „Naisõiguslased“ (1908), „Lunastus“ (1909), „Tabamata ime“ (1912), „Pisuhänd“, „Jutustused“ ja „Mäeküla piimamees“ (1916) ka juba nimetamisväärilisi honoraare andsid, võimaldasid nad võõramaa pealinnas elukallidusega võitleval kirjanikul ikkagi ainult armetut vegeteerimist. Kodumaa järele küll igatsust ei olnud, kuid juba see teadmine, et ema ja isa, kes kõigest hingest ainsasse pojasse kiindunud, polnud võimalik rõõmustama tulla, rõhus hinge rängalt. Oma piskust saatis Vilde neile aeg ajalt toetusraha. Vene revolutsioon ja Eesti Vabariigi ülesehitus lõpetas Vilde emigrandi elu, ta kutsuti Eesti välisministeeriumisse tööle, kus ta Saksamaale Eesti saadikuks määrati. 1920 lahkus ta sellest ametist ja asus Tallinna elama, kust ta paari aasta pärast jällegi Saksamaale asus.

Vilde kirjatöödest üldjoontes.

Vilde rahutut ja kirjut elujooksu seletab uute, värskete muljete, vaheldavate tunnete ja maitsete järele janunev iha, mis tihti kunstiandelistele omane. Üheski paigas ei püsi ta kauemini kui aastat kolm, sagedasti vahetab ta juba mõne kuu pärast elukohta, rändab turistina paigast teise, korjab elunähtusi ja tähendab nad üles. Sellest siis Vilde toodangu ala haruldane laius, ainete kirjudus ja mitmekesisus. Soome lahest Vahemereni, Moskvast ja Krimmist New-Yorgini on ta maid ja linnu risti ja põigiti läbi

Uute muljete
iha.

Toodangu
aineline laius

käinud, nagu päevapiltnik lugematuid ülesvõtteid teinud. Kui paljudest rahvustest, kui paljudest seltskonnakihtidest leidub ta jutustustes tegelasi! Igavesti värskel ja värvilisel erootilisel aluspõhjal valgustab ta kõiki eluküsimusi, igasuguste välismõjude kohta reageerib Vilde vaim elavalt; tal on üliterane tähelepanu, kõige vähemad liigutused, kõige õrnemad värvid, kõige peenemad lõhnad puutuvad ta meel-teringi, kuid harva maldab ta neisse süveneda, juurdluses põhjani tungida. Lõbujanu, mida kirjanik ilma enesevalit-
 süseta püüab kustutada, on ta maitse tähtsalt labastanud, tõntsiks teinud. Ta ei vali seltskonda, kelle hulgas lõbutseb, ei vali aineid, mida loeb, ega ka neid, mida teostes käsitleb. Elukarika põhjani tühjendamine on Vilde tahtejõu lõdven-
 danud, sest ta energia on nõrgavõitu, jõukoondustel lühike kestvus, ta katsub kergemalt läbi saada, võib olla teades, et enesehoidmine jõudu säästab, elulusti ja töörõõmu värs-
 kust vanaduseni säilitab.

Süvenemise
 puudus.

Vilde toodangu õiglaseks hindamiseks tuleb ka seda arvesse võtta, mis oludes kirjanik elas ja töötas. Muretus rahu, valitud meeleolus, sündsals tujul pole ta loometööle kunagi võinud asuda. Sissetuleku kindlustuse pärast oli vaja päeval ajaleheorjust jätkata, ilukirjandus jäi enamasti kõrvaliseks, kuid siiski sunduslikuks kasutööks, mis päev päeva kõrval joonealuse täitmiseks tuli ära teha. Novellid ja romaanid on enamasti ööseti kirjutatud, esinevad must-
 kirjalise visandi kujul, sest olulisemate paranduste ettevõt-
 mine korrektuuris oli võimatu. Nõnda on kõik Wilde täht-
 samad teosed otse ajalehe jaoks kirjutatud. Alles emigrandi
 põlves on ta mahti leidnud mustkirja kallal viilimist ette
 võtta, esimest visandit parandada ja puhtalt ümber kirjutada. Primitiivsetes oludes võis belletristika ainult viletsat tasu
 anda. Leivamuredega ühtelugu võideldes oli kirjanik sunni-
 tud kõige pealt oma loomingust saadavat ainelist tulu
 silmas pidama, võimalikult palju ja ruttu ridasid tegema. Kui traagiliseks kirjaniku elu võib muutuda, kui painavalt
 mure elu ülespidamise pärast rõhuda, seda kujutab ta jutu-
 keses „Söber“, milles see taganematu eluseltsiline talle
 igal sündsals puhul kõrva sosistab: „Rida on raha — rida

Töötamise
 tingimused.

on leib! Tee ridasid, vend!" Oleks Vilde saanud normaaloludes töötada, siis ei seisaks ta jutustused selle loomejõuga, mis tal olemas, mitte nii suures ebavõrrendis, vaid ulataksid selle jõu tasapinnani, kuna nad nüüd, maha arvatud mõned üksikud, sellest alamal seisavad.

Võimata oleks siin Vilde teoseid, millest loo järele ligi nelikümmend lühemat ja pikemat novelli, kümme romaani ja kolm näidendit trüki ilmunud, ainult loetleda, veel vähem üksikhaavalt läbi harutada. Valime siin vaatlemiseks iseloomulikumat, et nende varal kirjaniku toodangu üleüldist arenemiskäiku jälgida, nende ideelise sisu edenemist selgitada ja käsitusviisi hinnata. Vilde kirjanduslikku tegevust võib kolme suurde peaperioodi jaotada, millest kaht esimest tagasitulek esimeselt väljamaa reisilt 1892 juba väliselt üksteisest lahutab. Oluliselt teeb neile vahet üleminek romantilisest vaateviisist kriitilisele realismile, mille sissetoomise täheks juba sissejuhatuses „Karikas kihvti“ olen seadnud.

Kirjanduslise tegevuse peaperioodid.

A. Vilde nooreea toodang.

Aasta 1885, mil Vilde jutukirjanikuna esines, oli Eesti oludes kirjanduslikult haruldaselt viljakas. Ta tõi Kreutzwaldi „Lembitu“, Eiseni „Kõu ja Pikkeri“ Kunderi „Kroonu onu“, Järve „Vallimäe neitsi“. Kuna arvustus selleaegse lüürika ja lugulaulude kohta teravat kriitikanuga tarvitas ja nende väärtuse selgeks tegi, ei suutnud ta novelli alal kirjanikule ega lugejale juhtivaid tähiseid üles seada. Pärni külajutud ja Bornhöhe „Tasuja“ seisid alles igast kiitusest kõrgemal ja romaani ideaali nähti Järve „Vallimäe neitsis“. Tolle aja jutukirjanduse hiilgenumbritest tõmbasid ühed romantilise heroismi, teised keerulise sündmustiku ja meeli-pingutava põnevusega. Head ja sisukat jutustust nimetas tolleaegne lugeja „igavaks“. Juturaamatute lugejatel oli sihiks pealiskaudse uudishimu kustutus ning kerge, labane ajaviide ja kirjastajatel peasi rahategemine. Noor Vilde rahaldas arvustusvõimetut publikumi ning kirjastajaid instinktiivselt. Tiivustanud oma fantaasiat „Gartenlaube“ romaanidega, algab Vilde kirjanduslikku toodangut perekonnajuttudega, milles silmatorkav sündmustiku-põnevus

Põnevad ajaviidetjutud.

Esiteos „Kurjal
teel“.

peaasjaks tehtud, kuna iseloomud kahvatult joonistatud. Põnevuse saavutamise vajab suuri vastolusid, põrutavaid sündmusi, avarat tegutsemisala, mida kerge ei oleks läheda tõelusega võrrelda. Sellepärast paigutabki noor Vilde oma esimeste jutustuste vaate-ala võimalikult kaugemale kodumaa piiride taha, suure maailma elumõllu, kasutades teadmisi, mis ta koolieas reisikirjeldustest, geograafilistest, etnograafilistest ja ajaloolistest kujutustest kogunud. Vilde esiteos „Kurjal teel“, kirjutatud 1883, on kriminaalnovell Peeterburi väikekodanikkude elust. Jutustuse intriig on selle peale rajatud, et kahest kaubakontori kassamuukijast, kes kurjal teel teineteist kogemata tabanud ja saagi seltsimehelikult jaotanud, üks rikkaks kaupmeheks tõuseb ja aumehe nime all elab, kuna teine pagelemist jätkates esimeselt, ähvardades saladust üles anda, esmalt oma ülespidamiseks ühtelugu raha ja viimaks ka nõusolemise selleks välja pressib, et selle aumehe viisakas poeg ta tüdriku tohib kosida. Seega täidavad mõlemad isad noorte inimeste palavamat igatsust. Nagu selgub, sisaldab Vilde esiteos kõiki neid jooni, mis sihis tulevane kirjanik edasi areneb. Novelli pealkiri ja sisu tõendavad, et Vildet juba algusest saadik negatiivsed kujud ja elu tumedad küljed huvitanud, kuid andudes romantilisest ajast päritud optimismile ei lase ta mõni aeg veel oma nurjatuid tegelasi hukkuda; pärast komistusi tõstab ta nad üles ja lahendab konfliktid kõikide õnneks. Sündmustiku ülesehitus tõendab 18-aastase kirjaniku leidlikkust, taltsutamatu fantaasiat ja tugevat kompositsiooni-võimet; ühtlasi esineb juba ta katsetöös elav, vaimukas dialoog ja stiilis sama ladusus ja lopsakus, mis hiljemal ajal, kuid ka labasus. Esiteose algusesse paigutab Vilde väikse kirjelduse, milles realisti miljöö-kujutuse varje näeme vilksatavat. Esimesed read, millega Vilde ilukirjanikuna esineb, on sedavõrd huvitavad, et nad muutumatult siia asetame:

„Pilkane pime öö oli oma mustad tiivad päälinna majade üle välja lautanud. Niiske sügisene marutuul kihutas tinakarva pilveid kange kiirusega oma eeli edasi, vingus ja hulgas majade vahel, kuna külm vihm raskeis hoogudes suure praginaga katuste ja uulitsate peale maha sorises.

Gasituled laternates loitlesivad sinna tänna, mõnda kustutas ka tuulehoog korraga ära ja mustad varjud lendasivad mööda mustavat uulitsat edasi tagasi. Sinna vahele ragisesivad lipukesed majade katustel, tuul hulguis haledal häälel, vihm sahis ja kahises: öö oli kole.

„Prrr!“ raputas ja urises Kalkovi maja dvornik oma istme pääl värava kõrvas, „see on ju täis pärgli ilm ja öö, torm möllab, nagu sõidaks vanapoiss ise oma tahmase saatekonnaga läbi õhu, kuna vihm maha voolab, et kõik kohad juba ujuvad“. „Oi ääh!“ haigutas ta laia lõuaga, „ja see hulgemine ja sahisemine teeb üsna uniseks, silmad tahavad vägise kinni vajuda; üks päris pagana elu!“ Ta tõmbas taskust viinapudeli ja kallast ühe suure karastava lonksu kurku. Maigutas siis mokke, toetas end seljaga vastu seinale ja jäi nõnda pilukile silmadega liikumatalt paigale“...

Kes oma esiteose nii võib sisse juhatada, on kunstnik juba kodust välja minnes. Järgmistes noore-ea töödes kaovad ümbruse ja olude kirjeldused hulgaks ajaks ja annavad ruumi puhtale fabuleerimisele. Trükki jõudis Vilde teostest „Norra rannas“ esimesena novellikene „Norra rannas“ (1885). Ses viiakse meid Norra rannakaljudele ehitatud rüütli lossi, kus üksiklase elu elava rikka Inglise preili Mary ja lihtsa kangejõulise Norra kaluri Jan Sjöderi vahel romantilise armastusloo lõngu põimitakse. Miss Mary on lihtsale tüsedakujulisele merekarule kaastundmuse pärast ja sõna andnud, murrab selle, kui juhtumise viisil, rikka Prantsuse markiiga tutvuneb. Ettevõetud lõbusõidul merel tõukab Sjöder oma võistleja üle parda, aga kui Mary otsustab vabatahtlikult oma peigmehega saatust jagada ja talle lainetesse järgi hüppab, päästab rüütlimeelne kalur esmalt Mary ja siis veel ta peigmehe. Jutustuse stiil on kahvatu, kuid pöördeid keerulises sündmustikus püütakse hingeliselt põhjendada, tõesti elavaid kujusid luua, ja see ennustab tulevast kirjanikku.

Juhtumisrikka pikant-põneva sündmustiku saavutamiseks esitab Wilde kahes järgmises jutustuses „Teravad nooled“ („Virulane“ 1885) ja „Jobu“ („Virulane“ 1886) kergemeelseid tegelasi, kes meelte märatsevas tuhinas päritud kombeseadustest üle astuvad ja kirgi rahuldavad. Oleks liig vähe tõenäoline olnud seesuguseid suure-maailma elumehi toleaegsesse Eesti vagusasse seltskonda asetada, sellepärast valib Vilde oma ideede ning maitse demonstreerimiseks vöö-

„Jobu“.

rad iseloomud ja olud. Romaanis „Teravad nooled“ esitatakse kombepilt Peeterburi suurkaupmeeste ja kunstnikkude elust. Perekonna isa, suurkaupmees Aratov, kelle abikaasa põduraks jäänud, toob pool vargsi mõisa põlluvahi tütre endale armukeseks. Kaupmehe poeg, kunstmaaler Paul Aratov, püüab isa armukest endale naiseks, kuid isa kõrvaldab poja sel teel, et teda sunnib kaubamaja pankroti ärahoidmiseks ilmarikka kaupmehe tütart kosima. Et kositav tõntsmõelseks lollikeseks osutub, jätab kunstnik ta maha, tutvuneb Itaalias lihtsa, kuid ilumeelse karjasetüdruku Anninaga, kellele ta abielu töötab. Vilde näitab, kuidas selle keerdsõlme lahendusel kunstniku südant armastuse nooled tabanud. Uudisjutus „Jobu“ paigutatakse näitelava, millel umbes samasugused isikud tegutsevad, kodumaale Tärpla mõisa. Mõisaomaniku proua murrab truuduse oma mehe vastu, ta võrgutajaks lastakse tulla elumees väljaspoolt kodumaad, ameeriklane Tom Belling. Mõisas teeniv sulane, kohtlase meelega mustlane Jobu, on mõisaomaniku tütre lida elu päästnud ja püüab päästetu südant võita sel teel, et igalpool ta enda kaitse alla võtab. Preili lidale mustlastest austaja muidugi ei meeldi. Kui mõisaomanikule selgeks saab, mis teele ta naine sattunud, luurab ta püssiga metsas ja laseb naist ahvatleva ameeriklase maha. Et perekonna häbi kinni katta, nõuab lida Jobult, et see ennast ameeriklase mahalaskjaks tunnistaks ja selle teo tagajärjed vabatahtlikult enda peale võtaks.

Lugejate peele-
käimine ja enese-
kaitsmine.

Esimesed põnevusjutud, „Teravad nooled“ ja „Jobu“, äratasid lugejate keskel meelepaha ja vasturääkimist. Kirjanikku süüdistati avalikult, et see „pesematust suust mõtteid avaldanud, mis iga ausama ja peenema kombe vastased“. Vilde seletas: „Ma püüan oma juttudes aega, elu ja inimesi kirjeldada, nagu nad tõesti on, mitte nagu nad olla võiksid, olema peaksid, või nagu neid paleusline luule teha tahaks. Ma ei kata kirjeldatud aja elu ja inimeste vigu mitte kinni, niisama vähe salgan headusi, mis neil tõesti olemas. Mis võin ma selle eest, et näidataval ajal muhud, elul paised, inimestel kärnad küljes. Iialgi pole ma neid muhkusid, paiseid ja kärnasid kiitnud, halba ja kurja kaitsnud, ebavooruse

ja ülbuse eest seisnud, vaid olen alati headust, karskust ja voorust nende vastandite üle võita lasknud. Seisan reaalsel seisukohal. Jutud pole liiderlikud, vähemalt mitte sõna halvas mõttes; E. Zolal on rohkem sõpru kui vaenlasi ja mina seisan Zola põhjusemõttest väga kaugel.¹⁾ Tõepoolest polnud Vilde, ehk küll tegelasi esitas, kes „kurjale tee“ sattunud, realistlikku käsitusviisi veel omandanud. Ta rääkis ainult oma tegelastest, et nad sedasi või teisiti seltskonna kommete vastu vääratanud, kuid nende tegusid ta esile ei toonud ega pole neid üksikasjalikult välja maalinud. Vilde puudutab ainult realistlikke teemasid, nagu seda juba ammu enne teda tehtud, kuid teemade läbiviimiseks puuduvad tal realistlikud värvid ja pessimistlik vaateviis, mille kuulutusele ta alles hiljem üle läheb. Seesugused lihtsad, kerged põnevusromaanid on veel „Kaks sõrme“ (1887), „Tõõmehe tütar“ (1887), „Kuhu päikene ei paista“ (1887) ja „Röövitud tiivad“ (1892). Nende võitvamaks küljeks on suur jutustamisanne ja tugev kujutusvõim, mis kergesti aineid ja sündmusi leiab ja neid põnevaks tegevustikuks oskab kokku põimida.

Eespool esitatud ajaviitejuttude kõrval näeme Vilde nooreea loomingut juba algusest peale veel teises sihis arenevat. 1886 kirjutab ta uudisjutu „Musta mantliga mees“. Selle peategelane Anton Meding on Eesti soost haritlane, arst, kes talupojaseisusest päritoleva isikuna mõisaaristokraatia kõrkuse ja põlguse all saab kannatada, iseäranis kui südame sunnil käe aadeliseisusesse kuuluva neiu krahvipreili Laura Palmeri järele välja sirutab. Pealkiri ja sisu tuletavad elavalt Pärni romaani „Must kuub“ meelde ja teevad igale kahtlejale Vilde nooreealised romantilised kalduvused selgeks. Vildegi ilutses rahvuslaste kombel, kujutas Eesti noori haritlasi kangelasena, kes Balti kõrgi aadeliseisuse võsudega üheväärilisteks seatud. Novellis „Kännud ja käbid“ (1892) käsitleb ta samat seisuste vaheseinte mahavõtmise teemat, mis C. R. Jakobson lustmängus „Artur ja Anna“ ja Pärn novellis „Juhan ja Adele“, laskis uhke Uisu krahvi Kielmanni ja

¹⁾ „Postimees“ 1887, № 17.

Urbitu kõrtsimehe Mihkel Trombi, kes oma lapsed Tartus hästi välja koolitanud, sõpradeks ja langudeks saada. Neis jutustustes esineb kodanlik vabameelne, demokraatlik tendents ja feodaalse aristokraatia vastu sihitud seltskonnakriitika. Kui mõisateenri pojalt, kes Balti aadelit ta kõrgis eksklusiivsuses ja ülemeelikuses igapäev ligidalt näinud, polnud Vildel raske rahvameelsetele mõttekäikudele sattuda, iseäranis ajal, mil Eestis patriootilised puhangud üle maa käisid ja ka noorel jutukirjanikul poliitilise huvisooni avasid. See imbus hingest, kellele omaduseks antud instinktiivne vabadustung, vastupanek rõhuvatele survevõimudele. Iseloomulik opositsiooni vaim, mis Vildel juba koolieas esines ja teatris nähtud vabadusdraamadest („Röövlid“, „Fiesko“, „Wilhelm Tell“) toitu sai, pöördus kirjanduses kõige pealt nende vastu, kes talle tol ajal rahva valjude valitsejatena silma torkasid. Vilde nooreea rahvameelseid teoseid kannab heroism ja idealiseeriv romantika, kuid paatosesse mässitud kujudel puudub reaalsuse veri ja liha.

Igapäise elu ja
iseloomude
vaatlemine

Vilde kui tulevase realisti noorepõlve teostest huvitavad meid loomulikult kõige rohkem need, milles võimalik jälgida esimesi katseid tõeluse vaatlemisel. Seesugused jutud moodustavad kolmanda ja tähtsama liigi Vilde nooreea toodangus. Sammukese tõeelu kujutuse poole astub ta neis jutustustes, milles mõnd elus tähelepanud iseloomu ehk tüüpi katsub kujutada. Neil teostel puudub küll rahvuslik-demokraatlik tendents, kuid ülesjoonistatud iseloomude tõttu on neil siiski ajaviite-juttudest üleulata väärtus. Seda liiki edustab juba õige varakult väike liigutav külajutt „Lina-Mai“ („Virulane“ 1886), mis Virumaal tõesti sündinud loost arendatud. Selles näeme, kuidas kadedus ja õel keelepeks vaeslapsele naeratava eluõnne rikub ja ta meelegeitele saadab, Maie raske saatus aga ka keelepeksja enda kahetsusele viib. Vilde varasematest nooreea töödest on „Lina-Mai“ kõige väärtuslikum. Samat laadi jutuke on „Laada lilled“ („Postimehe“ lisa 1888), milles Virumaa hobusteparisniku kuju mõnetabava joonega plastiliselt esitatud. Edasi näeme Vildet igapäise elu vaatlemisel arenevat „Postimehes“ avaldatud novelli-

„Lina Mai“

„Laada-lilled“

des „Rõuge armid“ (1889), „Västriku Aadu“ (1893) ja „Rõuge-armid“ „Mihkli vurrud“ (1894), milles saatuslikku osa etendavad tegelaste välised iseäraldused ja tunnused, kuna jälle „Punases mulgis“ (1890) ja „Kippari unerohus“ (1893) peategelaste karakterid hingeliste mõistatustena esinevad.

Lõpuks torkab Vilde loometegevuse esimesest järgust neljas liik jutustusi silma, mis kirjaniku humoristlikust soonest voolanud. Ma ei kõnele pikemalt jandijuttudest, nagu „Kõtistamise kõrred“ (1888) „Naer on terviseks“ (1891) „Muhulaste imelikud juhtumised juubeli laulupidul“ (1891), milles kirjanik, et jutustavast sulest elada, maitsetu publikumi nõuete alla paindunud. Seesugust kerget nalja tarvitas hall, lootuseta aeg. Palju rohkem tahaksin senise arvustuse kiuste just seda rõhutada, et Vilde varakult hakkab humoristlikkudes juttudes elu varjukülgi ja ühiselulisi vastolusid tähele panema ning arvustama. „Salasidemetes“ (1888) selleaegset kodanlist seltskonda kujutades, ironiseerib ta spiessbürgerlikku miljööd, muljub jutus „Kulpähe“ ärielu mukkusid, torgib „Suguvend Johanneses“ (1891) toleaegsete Eesti lüürikute imarat magusust, või pehmet sentimentaalsust, kuna „Linda aktsiad“ (1894) selle korrupsiooni vastu sihivad, mis rahvusluse näokatte all toime pandi. Neis satüürilistes jutustustes tõstab Vilde opositsioon pead kodanlise seltskonna vastu, kuid seisab ikkagi veel kodanlise ideoloogia alusel. Kui Vilde ainevaliku kirivus ja stiil rahutu turisti päevaraamatu ülestähendusil meelde tuletab, milles sünnustik ettekavatsematult minuti meeolude ja silmapilgu nähtuste järele kujuneb, siis maksab see peasjalikult ta õpiku-aastate, ta toodangu esimese perioodi kohta. See on ainete poolest ülikirju, sisult sihikehv, kujult juhuslik, pinna-line ja viilimatu.

Humoristlikud ja satüürilised jutustused.

B. Tendentsiline loomejark Vilde toodangus.

Välised mõjud ilmavaate ja kunstikäsituse arenemisel.

Pöördeajaks Vilde ilmavaate kujunemises, maitse ja kirjandusmetoodi arenemises oli esimene elujark Berliinis ja sellele järgnevad aastad. Berliinis sai ta uusi muljeid elavalt

Kirjanduslised ja poliitilised mõjud Berliinis.

tuksuvast poliitilisest elust, parteide ja riigipäeva koosolekustest, Venemaal keelatud kirjanduse lugemisest, kunsti kogudest ja parematest näitelavadest, kus Hauptmanni, Sudermanni, Ibseni jne. draamasid etendati. Poliitiliselt veetles Vilde Saksa vabameelne erakond Eugen Richteriga eesotsas, kes sotsiaalset maailma ilma sotsialismita lubas päästa, kapitalistlikk pahesid ilma kapitalismi hävitusega kaotada. Ent Vilde õppis ka liberalismi pahempoolset vastast tundma, kuulas Liebknehti ja Bebelit, luges Marxi ja Engelsi töid. Sotsialistliku tulevikuriigi evangeelium sai Vildele selleks, mis Mefisto töötused Faustile. Kahtleva kodanlise vabameelsena tuli Vilde Berliinist tagasi, kuid Tartus juhtus ta marxistlikkude Läti üliõpilaste ringkonda ja need oma targutustega panid Vilde revideeritud ilmavaatele aluse, mida samat liiki Läti üliõpilased Moskvas veel täiendasid ja kinnitasid. Monistliku materjalismi valgusel osutusid ajaloos mõjuvad ideed ja ideaalid, nende õnnestanud ja äpardanud tagajärjed kõik klassivõitluse resultaateks. Sellele usule andus Vilde pimedalt, pretendeerides eksimatust lahendas ta ühiselulisi probleeme nüüd marxistlikult seisukohalt. Selle peale vaatamata, et suured realistid sõnakunsti alal, nagu Flaubert, Daudet, Maupassant, Gogol, Dostojevskij, Kielland ja Strindberg, olles pessimistid tolmhallist kuni süsimustani, oma kirjanikuülesannete täitmist nägid sotsiaalsete probleemide ülesseadmises, sellepeale vaatamata, et enam-vähem optimistlikud realistid, nagu Björnsterne, Ibsen, Tolstoi, sotsiaalsete vastolude kaotamiseks demokratismi, individuaalset sisemist vabanemist, puhast algkristlust jne. soovitasid, ootas Vilde lunastust eraomanduse hävitamisest ja sotsialistlikust ilmakor-rast. Kuid veenda sotsialistliku dogma tõtt ei suuda Vildegi, sest pärast nagu ennegi jääb ta tundmuste ning temperamendi poolest instinktiivselt elumaitsvaks kodanlaseks. Materjalistidele jätkub juba seltskonna välisest, mehaanilisest sotsialiseerimisest, vaimliku uuestisündimise tähenduse kohta uue ilma-kuju loomisel pole neil arusaamist.

Läti marxistlik-
kude üliõpilaste
mõju.

Andumine ma-
terjalismile.

Sudermanni ja
Hauptmanni
teoste mõju.

Autoritest, kes Vilde kohta otsekohest mõju avaldanud, tuleb kõige pealt sakslasi Hermann Sudermanni ja Gerhard Hauptmanni nimetada, kelle teosed 1890, kui Vilde

Berliinis viibis, parajasti kirjanduse harrastajate meeled kiha-
ma panid. Isegi välimise ja sisemise arenemiskäigu poolest
on nendel Saksa naturalistidel Vildega sarnadust. Nemadki
olid lihtrahva lapsed, kaldusid samati kutsevalikul sinna
täna, puutusid noores eas — iseäranis Sudermann — ligidalt
halli elumurega kokku, arenesid aeglaselt ja osalt iseõppimise
teel, sattusid lõpuks kõige radikaalsematesse vooludesse loo-
dusteaduses, sotsiaalsete ja kirjandusliste küsimuste lahendu-
sel, käsitlesid oma teostes ühiselu probleeme, kuid vaadete,
elustiili ja kunstikäsituse poolest olid nad Vildest peenejoo-
nelisemad, mõõdukamad. Algatusi aine valikul on Vilde uue
loomejärgu algusel kahtlemata Sudermannilt saanud, kuna
ta naturalistliku kirjandusmetoodi järjekindla läbiviimise ja
terava sotsialistliku tendentsi rõhutamise poolest Emile Zola
mõju alla sattus. Nagu Zola kõige ees, mis teaduse nime
kannab, peaaegu ebausklikku aukartust avaldab ja mida ta
kord teaduse nimel kuulnud, juba viimseks ümberlökkama-
tuks tõeks pidades värske saiana tõttab teistele välja jagama,
nõnda andub Vildegi, olles võhik teaduse alal, tagasihoid-
matult ajaloolise materjalismi ja sotsialistliku ilmaparanduse
propagandale.

Zola mõju.

Realistlikud tendentsnovellid.

Omandatud uus ilmavaade ja sellele vastav kunstikäsitus
tungib Vilde teises loomejärgus igas teoses enam ehk vähem
tuntavalt esile. Ometi näeme, et just neis teostes, mis kir-
janiku sisemisele murrangule otsekohe järgnevad, uus ten-
dents kõige teravamalt läbi tungib. Neljas novellis „Karikas
kihvti“, „Külmale maale“, „Astla vastu“ ning
„Raudsed käed“ asub Vilde seniste eetiliste ja estee-
tiliste väärtuste ümberhindamisele sotsialistlikult vaatekohalt
ehk nende eitamisele. Ta harutab neis kogu inimkonnasse
puutuvaid küsimusi, mis küll rahvuslikku raami seatud, kuid
milles eriliselt kodumaa elu ja olu iseäraldusi ei käsitleta.
Need on tendentsijutud, milles kohalikku koloriiti ja miljööd
vähem rõhutatakse kui läbiviidud ideed.

Novellis „Karikas kihvti“ (1893) teeb Vilde „Karikas kihvti“
endale ülesandeks näidata, et raha on kõige kurja allik,

Novell
„Külmale
maale“

millest inimese hinge kihvti tilgub, et kapital rikaste südame-tunnistuse kivistab, vaestel au ja vooruse ära ostab.

Andres Praklitz, kes oma peremeest, kaupmees Kristjan Lestat, aitab võltsitud dokumentide abil silmakirjalist konkurssi läbi viia, kisub varanduse omale, teeb pettuse teel ka veel kaupmehe Bülle vaeseks, läheb kokkukraabitud kapitaliga Peeterburisse ja avab suure kompvekivabriku. Vaeseks jäänud Bülle võtab ta endale vabriku ülevaatajaks, et siis võiks Bülle tütart Amandat, Kristjan Lesta poja Hermannini mõrsjat, endal salaarmukeseks pidada. Kui jõukuses üleskasvanud ja hellitatud Hermann Lesta eluvõitluses Peeterburis alla jääb ja üliõpilasest hulguseks muutub, kes hoo-vikoera eest leivatüki ära kisub ja meeleheitel poomise katsegi teeb, siis aitab Praklitz Hermannini uuesti jalule ja sobitab talle oma sala-armukese Amanda naiseks. Saanud neile poeg sündinud, siis avab Hermannini sõber Trapp, pessimistlik mõttetark, kes armastust ja halastust inimeste südames eitab ja kõiki nende tegusid egoismiga põhjendab, noore abielu-mehe silmad ta nooriku kohta ja tõendab, et Praklitz ise rikast pruuti tahtnud kosida ja Hermannile ainult sellepärast head teinud, et vaesest Amandast lahti saada. Amanda tunnistab endise keelatud sõpruse Praklitziga õigeks ja surub Hermannile revolvri pihku, et see enda määratud au päästaks. Hermann jätab Amanda ja enese elusse, viskab häbiga saadud varanduse enesest, põgeneb omast perekonnast ja asub oma õe juurde väiksesse kambrisse elama. Aga ka ta õde läheb Praklitzini sala-armukeseks, et külluses elada. See löök teeb Hermannini nõdrameelseks. Amanda loeb end õnnelikuks, kui Hermann nõdrameelseltki ta juurde tagasi läheb.

Jutustus näib Sudermanni draama „Au“ mõjul kirjutatud olevat. Tähendatud draamas teeb miljonäri poeg isa kaupluses teeniva töölise tütre endale armukeseks ja neiu vanemad võtavad rõõmuga suure rahasumma vastu, mis tütre aukaotuse kinnikatmiseks määratud. Kui aga neiu vend perekonna peale langenud häbipleki pärast moraalselt tasu nõuab, esineb ta hea sõber filosoferiva seletusega, milles majanduslikult seisukohalt au peale õpetatakse vaatama. Sellega lepib viimaks töölise poeg ja kosib pealegi miljonäri tütre. Selles ühineb Eesti ühiskonna arvustaja Saksa eeskujuga, mis osa raha rikka ja vaese vahekorral kujundusel etendab, kuid aumõistet ja riisunud au eest antavat rahalist tasu hindab Vilde ometi teisiti. Kõiki Sudermanni tegelasi rahul-

dab lõpuks auhaavamise eest saadud aine line tasu, sellele vaatele kalduvad ka Vilde novellis Bülle ning Amanda, kuid jutustuse peategelane Hermann mõõdab siiski naisterahva au valju moraalse mõõdupuuga, sellepärast muutubki Praktitzi „heategu“ talle otse kihvtikarikaks. Et ka Hermannil endal tume minevik ja tema, olles ise eksija, teistele eksijatele ei suuda andeks anda, siis lehvib Vilde jutustuses hulguse Trappi mõttetarkus võidurikkalt üle kõige: ei ole ilmas ainustki head ega ausat inimest, ei ole ligimese armastust, halastust ega kaastundmust. Ideeliselt läheneb Vilde siin naturalistlikule koolile, maalib üleüldistes joontes tumedalt. Pehme loomuga inimeste allajäämine eluvõitluses ja olud ning sündmused, mis neid langemisele viivad, on kohutavalt elavate värvidega joonistatud, jutustus jätab kahtlemata kunstitöö mulje, kuid veel puudub naturalistidele omane üksikasjade vaatlemine.

Et Vilde selleski jõudsasti edeneb, näeme järgmisest „Külmale maale“ külajutust „K ü l m a l e m a a l e!“ (1896), kus miljöo maamine märksalt laieneb, raskeid olusid ja võimatuid elutingimusi, milles tegelased esinevad, sündmustiku ülesehituseks ära kasutatakse ja nii realism jutustuse idees kui ka kujutusviisis õitsele lööb. Nimelt püüab Vilde mainitud külajutus tegevustiku põhjas oma materjalistlikust vaatekohast seda tõendada, et mitte kõlvuline moment see ei ole, millest kuritegevus omanduse vastu välja kasvab, vaid juurest võetud majanduseline.

Väljaotsa saunas, Virgu talu ääremail, elab lesk Kai Vapper kolme alaealise lapsega äärmises viletsuses. Ta täisealine poeg Jaan, ausa loomuga noormees, on Virgu peremehel sulaseks olnud, kuid sealt tulema saadetud, sest et peretütar Anni Vadi vanemate tahtmise vastu puupalja teenija poisiga sõbrustama hakanud. Paar kuud oli Jaan raskesti haige, ei saanud mahti uut teenistust otsida. Mis põdur ema ketrusega teenis, ei löönud ette, ja nii oli puudus majas. Elati veel mõned nädalad edasi nende 7 rubla varal, mis laadale viidud ahtra lehmamullika eest saadud, tapeti emis ära, kellest väiksed põrsad maha jäid, ja kui seegi oli ära söödud, tuli viimne häda kätte. Anni mõistis neile nagu linnuke kõiksugu toidukraami poegadele pesasse kokku kanda, kuid Jaan ei suutnud armuandeid vastu võtta. Kord olid paar vabadiku

Sündmustik.

Elati veel mõned nädalad edasi nende 7 rubla varal, mis laadale viidud ahtra lehmamullika eest saadud, tapeti emis ära, kellest väiksed põrsad maha jäid, ja kui seegi oli ära söödud, tuli viimne häda kätte.

poega, kellega Jaan tuttavaks saanud, laadalt hobuse ja toidukraami varastanud, tulid Väljaotsale öömajale ja tahtsid hobust mõneks päevaks sinna hoiule jätta. Jaan on valmis ennem nälgima kui varguse peitjaks hakkama ja saadab nad minema. Politseinikud ajasid varaste jälgi taga ja Virgu peremehe saatel käisid nad ka Väljaotsa sauna läbi otsimas. Ehk sealt küll midagi ei leitud, tundis Jaan ometi, et nad midagi ära viisid. Selle läbiotsimise tõttu kaotas Jaan külarahva silmis ausa nime, sest kõik arvasid, et ta parajal ajal pesa puhastanud. Kõrtsi meelelahutust otsima minnes, sattus Jaan samade kelmidega kokku, kes talle kord öösel hobust peitmiseks pakkunud, jõi nendega seltsis, otsis nende sõprust, sest et oli kahtlema hakanud, kas inimese ausus palju maksab ja ausust tarvis lähebki. Kelmid kutsusid teda endale seltsimeheks ja andsid talle raha laenuks. Sest ajast peale oli Jaani saatus otsustatud. Ei aidanud ema manitsused ega Anni palumised, Jaan oli end kord kelmide mõju alla andnud, nende küüsisist ta enam ei pääsnud. Varsti sai ta varguse peitjaks, toitmis ennast ja nälginuid omakseid varastatud moonaga, selle järele käis ta varastatud hobust laadal müütamas ja võttis viimaks ühest suuremast murdvargusest, mis kaupmees Leegi juures öösel toime pandi, isiklikult osa. Politsei jõudis kuritegijate jälile; algas kuriteo juurdlemine, ja ühes seltsimeestega viidi ka Jaan Vapper kohtuuriija ette ning pandi vangi. Anni uskus kindlasti Jaani südame ja meele puhtusesse, arvas, et teda eksikombel röövijaks peetakse, sellepärast andis ta ennast ringkonnakohtule tunnistajaks üles ja tõendas vandega, et Jaan sel ööl, mil murdvargus toime pandud, Virgu talus tema juures viibinud. Hiljem tuli kibe tõde siiski ilmsiks. Jaan ühes seltsimeestega mõisteti murdvarguse eest asumiseks Siberisse ja Annit tabas sama karistus vaelevande pärast. Vangis lasevad nad endid laulatada ja kaugel külmal maal naeratab neile lootuses tulevik.

Venestuse tulekul kasvas hobusevarguste ja aidalõhkumiste arv Eestis kohutavalt suureks ja „külmale maale“ saatmised olid tol ajal ülisagedad ja selle teema käsitus Vilde poolt ajakohane. Nagu Sudermann romaanis „Mure,“ kujutab Vildegi siin rasket, röömutut, läbi murepilvede paistvat igapäisust ja viib meid seks kõige vaesemate ja armetumate popside perekonda. Ent kuna Sudermann oma murelapse keset eluvõitlust veepinnal hoiab, teda laseb hoolsa töö abil endale seltskonnas lugupeetud seisukoha omandada ja üksnes sellepärast kuritegijaks saada, et armastatud inimeste varan-

Oppositsiooni-
liku meeleolu
loomine.

dust ja elu päästa, pole Vilde murelapsel mingit selgunud ilmavaadet, vaid ainult mõru tundmus, mille kohta ta selgusele ei jõua, on see põlastus, kadedus või tusk eluraskuste üle. Jutlusest kirikus pole tal midagi kaasa võtta. Seesuguses olekus kaotab ta igasuguse sisemise pideme ja muutub alatuks murdvargaks. Vilde tahab põrutavat, masendavat mõju avaldada, oppositsioonilikku meeleolu luua, jõukamaid rahvakihte järelemõtlemisele viia. Seks avab ta hirmsa elupanoraama, mis paneb ehmatama ja värisema. Vilde arvustab siin ühiskonna ebamoraali, mis seda sallib, et ühiskonnas võib nälgiidaid leiduda. Kunstiliselt on Väljaotsa Jaani hukumine põhjendatud. Ema põdur tervis ja poja raske haigus ei anna mahti perekonnale ausal viisil ülespidamist nõutada, ühiskondlikku hoolekannet, mis ilma alandamiseta ja häbita inimesi kitsikuses toetaks, pole saadaval, halb seltskond ja kõrtsielu kõigutab alkoholi mõjul senised moraalsed toed ja kibe puudus, mis enesega ei lase naljatada, annab langemiseks viimse tõuke. Võib tunda, et Vilde siin mitte ainult ei luuleta, vaid ise ka kaasa elab ja ka lugeja südamepõhjast tuleva kaastundmusega võidab. Nõrgal jalal seisab Virgu Anni hingeelu kujutuses kunstiline tõde. Kuidas verivaene, kõhna tervisega ja nõrga iseloomuga popsipoeg noore ja jõuka peretütred südame võitnud ja jäädavalt siis veel enda külge köidab, kui ta ennast sugugi tema väärilisena ei näita, jätab Vilde põhjendamata. Sõlm, mis Jaani ja Annit peab köitma ja nende saatust ühendama, on hingeeluliselt lõtv, tuleb ainult pimedade armastusega seletada. Anni ei talita olude sunnil, miljöö mõjul, nagu realistlik kunst seda nõuab, vaid hoopis miljöö kiuste ja oludele risti vastu; ta esineb keset jämedat realismi, ainult südame sunnil, romantilise tegelasena, kelle elurada järelandmatu ja äramõistmatu saatuse näib juhtivat. Nii mõnelgi teisel Vilde jutustusel võib kõrgem kirjanduslik väärtus olla, kuid ükski teine ei juurdu nõnda sügavalt ja tõsiselt Eesti oludes ja üheski teises ei avaldu seesugune tagasihoidmatu südamepõhjast tulev kaastundmus, kui nimelt selles kaasakiskavas külajutus.

Et igapäises elus armastuselgi tuleb tõeluse nõuetele alla jääda, seda tõendab Vilde ise oma kolmandas realist-

„Astla vastu“.

likus tendentsnovellis „Astla vastu“ (1898), kus ta olude ja karakterite kujutusel jooni jutustuse sihi läbiviimiseks samati üle loomulikkuse tihendanud, nagu kahes eelmises. Kirjanik viib meid selles novellis Balti literaatide seltskonda, kujutab nende võõriti väljaarenenud hingeelu, arvustab kõlblus-variseerlust, võitleb nende keskel väljakujunenud seltskondlikkude eelarvamiste vastu, ühendades seega kivinenud vanameelse Saksa seltskonna lootuseta demokratiiseerimise ja naisterahva individuaalse vabaduse, iseenda määramise probleemi.

Sündmustik.

Kehva, aga ausa käsitöölise tütar Anna Lintrop on nooruse kevadel ennast usuteaduse üliõpilase Johannes Lange armastuse avaldustest eksitada lasknud. Häbi sunnil lahkub ta oma tütrekese Hedvigiga ülikooli linnast ja omastest, kes teda langenud neitsina eneste õnnetuseks peavad. Ta asub väiksesse maakonna linnakesesse elama, kus teda keegi ei tunne. Loomu poolest tasane, alandlik ja tõsine, muutub ta pärast mahajätmist petja poolt araks, hoiab seltskonnast eemale, elab aina oma tütrekesele, keda ta suure armastusega kasvatab. Tal on korda läinud väikest piimapoodi avada, mis teda mitu aastat kehvalt elatas. Samas linnas jätkab pärast mitmekordset elukohavahetust Dr. Wallgren oma arstlikku tegevust. See vanadlane herra, kes poissmeheks on jäänud, arvab endal õiguse olevat seltskonnas nõnda elada, kuidas ta enese mõistus talle ette kirjutab. Ta ei hooli põrmugi literaatide ja aadeli ringkondades lugupeetud välistest peenetest kommetest, julgeb ise endale poest leiba, vorsti ja piima koju viia, ei ütle linnanõuniku abikaasale „armuline proua“ ega suudle ühelgi däämil kätt. Peenikeses seltskonnas kutsuti Wallgreni „hulluks tohtriks“, kel midagi püha ei olevat. Sellepärast oli tal ka ainult vaeseid ja talupoegi arstida. Wallgrenile meeldis kord ja puhtus Anna Lintropi piimapoos nõnda, et poepidajat endale majatalitajaks kutsus. Wallgren on hea mees, kuid mitte tänu ja au otsimise pärast, vaid et heategemine talle rõõmu teeb. Ta võtab väikese Hedvigi kasvatuse oma hoolde, arendab ta lihtsaks, kuid teadmiste ja võimiste poolest targaks naisterahvaks, kes iseseisvalt mõtelda ja iseennast ka aidata suudab. Koolist pidi ta lahkuma, sest et kaasõpilased toored olid ja tema kohta haava-vaid sõnu tarvitasid. Kõrgema hariduse sai Hedvig kasuisalt Wallgrenilt. Arstiteaduses oli tohter õpilase niikaugele viinud, et viimane tegelikult ja nägelikult suutis ühes sammuda. Hedvig sai tohtri abiliseks, kes haigeid mõistis ravitseda, haavu

rohitseda, sünnitajatele abi anda, ilma et seal juures oleks neiu likku õrnust kaotanud ehk koguni meesnaiseks muutunud.

Maakonna-linna literaatide seltskonna tähtsam tugi on Gotthold Lange, Saksa ja Eesti koguduse õpetaja, üleüldiselt austatud ja lugupeetud mees, eespool nimetatud Johannes Lange vanem vend. Gottholdi poeg Ludvig, õpetajaameti kandidaat, on noormees, kelle vabadusele püüdvat nooruse loomust isa kindlasihiline kasvatus, seltskonna traditsioonilised kombed ega teoloogia teadus ei suutnud täiesti alla suruda. Ludvig Lange võtab endale vabaduse ja julguse neitsi Anna Lintropi isatut tüdruku Hedvigit endale mõrsjaks valida. Sellest hoolimata, mis seltskond arvab, heidab ta Vallgreni majasõbraks, käib Hedvigiga jalutamas ja tahab neiu, kelle ilmavaade ja elukäsitus tema omast lahku läheb, endale abikaasaks kosida. Antud seltskondlikkudes tingimistes on see lootusetu katse, just nagu härjal astla vastu löömine. Vormiliselt jätab Gotthold Lange pojale südameküsümuse asjus küll vabaduse, kuid seda kindlamini juhib see mõtte- ja sõna kanglane poja hingelist ümberpöörmist. Et literaatide perekonna võsu tahab „ämmaemandat“ kosida, paneb Saksa seltskond kogu Lange perekonna boikoti alla. Patronadi herra, kes noore Lange lese koguduse peale õpetajaks kutsunud, võtab kutse tagasi, paruni tõugu peigmees jätab võimatuks saanud kandidaadi õe istuma, koguduse liikmed lõpetavad isaga läbikäimise ja viimane kavatses Venemaalt uut kohta otsida. Neid lööke ei kannatanud Ludvig Lange armastuse-laevuke välja, vaid läks puruks.

Jutustuse intriigi tekitavad vastolud ilmavaate ja kom- Intriigi motiivid.
be alal, mis ühte seltskonna kihti ei lase teisega ühineda ja armastus, mis neid vastolusid ei taha tähele panna. Ei ühine palvetempel ega lepitav ristiusk pole jõudnud vastolusid kaotada, kuid armastus, nooruse jumalik tundmus, meeli vangistav ja mõistust piinav võim, laseb kõik vahed ja lõhed unustada. Realistliku kirjaniku silmis võib see unustamine ainult üürikene olla, sest autor tõendab selle kihluse tühjakstege-
mise looga, et valitsevatele ja sügavalt sisse juurdunud vaa-
detele ning majanduslikkudele oludele kõige sügavamad tund-
mused ja kõrgemad aated peavad alistuma. „Külmale maale!“
ja „Astla vastu“ kujutavad elu kahes seltskonna kihis, keda
seisuse, varanduse ja hariduse laiad vahemaad teineteisest
lahutavad, kuid mõlemis juhib seltskondlikkude olude kriitika
ühine ilmavaade. Kehvemates alamringkondades võidel-

dakse suisa näljaga ja Vilde arvates on põhimõttelikult majandusline viletsus see, mis sunnib inimest voorusele selga pöörma ja kuritegijaks saama. Kõrgemas seltskonnas küll majanduslikku viletsust ei tunta, kuid siingi on võitlus käimas, nimelt tahab kohtlane ausus, individuaalne vabadus ja mõistlik iseenda-määramine kaotada silmakirjalikkust, vaeau ja jõleda eelotsuse võimu. Viimse otsustava tegurina esineb siingi leivaküsimus ja otsustab võitluse ideaalide kahjuks. Sellest hoolimata jääb „Astla-vastu“ ikkagi uue aja vaimu-pegliks, millesse tulevate inimeste kujud projitseeritud. Uus vaim, mis siin mõjule püüab tungida, on hoopis taltsam ja mõõdukam, kui näituseks Sudermanni „Kodumaas“, kus ka kõlblust, kasvatust ja seltskondlikke kombeid ümber hinnatakse. Wallgreni taoline kuju, kelle suu Vilde enda uuenduse ideesid kasvatuse ja kombe alal kuulutab, Sudermannil küll puudub, kuid selle eest on tema Magda täielikult emantsipeerunud ilmadaam, kes kodust lahkudes ja iseseisvaks saades armastuse nälga vabalt kustutab. Wallgreni kasvandik Hedvig sellevastu on kõige oma vaimlise iseseisvuse ja iseteadvuse juures säilitanud lapseliku aukartuse ja kaastundmuse oma ema vastu, õrna naiselikkuse ja neiuliku puhtuse. Uue vaimuvoolu edustajad Wallgren ja Hedvig esinevad ideaalidena, kuid laitmata eeskujudeks pole Vilde ka oma armsamaid pailapsi ometi seadnud. Realistliku maitse juhil riputab ta түседamatelegi tegelastele midagi naeruväärilist külge, et nad üleüldisest raamist välja ei ulataks. Nii pakub Hedvig, kui kihlus Ludvigiga tühjaks tehtud, sedamaid ennast kasuisale naiseks ja Wallgren otsustab naisevõtmise küsimuse vanaduse-proovi tegemisega: ta katsub üle tooli hüpata, ja et tal seks jõud puudus, ei või ta Hedvigi kosimist vastu võtta.

Uute vaadete
edustajad.

Vanameelsuse
peatugi.

Kuna vabamate vaadete kuulutajad olude sunnil oma lipu maha tõmbavad, jääb silm vanameelsete literaatide peatoe Gotthold Lange peale peatama. Temap see õieti on, kes teravat astlat peos hoiab ja juhib. See on suurepärasem kuju Vilde poolt esitatud vaimulikkude pildigalleriis, isäralise hoole ja õnnega välja töötatud. Nagu kindel kalju seisab ta oma tarkusega, mehise meeletteravusega ja tagasi-

hoidliku lahkusega lugeja silma ees, valmis kõige selle eest, mis seltskond oma ajaloolise vägevusega maksma pannud, osavuse ja südidusega välja astuma kuni viimse hinge tõmbamiseni. Sõnas on ta mõõdukas, ettevaatlik, otsustusel õiglane, pealtnäha koguni järeleandlik, kuid seda järjekindlam teos. Nagu suur sõjakunstnik istub ta lahinguväljast eemal, kuid juhib sündmuste käiku sel teel, et seltskonna laseb poja peale mõjuda, ta kosjanõu peale tormi joosta. Madalad, nurgatagused võtted on sellele mehele võõrad, ta võitleb kõrgemate asjade eest kõrgemalt seisukohalt ja jääb lugupidamise vääriliseks ka veel siis, kui ta mõnes tükis eksib. Ses novellis astub Vilde suure sammu täienemise poole. Uus joon ta loomingu arenemises on see, et põhjalikumaks läheb, püsivamale hingemaastiku vaatlusele andub. Väliseid sündmusi esitab ta vähe ja hoopis lühidalt, samati puudub ka välisilma karakteristik. Karmi tõeleu kujutus on siin tähtsal mõõdul sisendatud. Nimelt tekivad põnevad suhted ema ja tütre, isa ja poja vahel ja nende suhete selgitus, hingelise võistluse kujutus ja äraotsustamine on tähtsam ja väärtuslikum osa novellist.

Arvustanud ühiskondlikke väärnähtusi kõrgemais kihti „Raudsed käed“ des ja seadnud neile uusi ideaale, andub Vilde uuesti viletsuoluulele, kujutab novellis „Raudsed käed“, mis „Virmalises“ 1898 ilmus, tumedavärvilise pildi vabrikutöölise elust. Nähtavasti tõuget saades Gerhart Hauptmanni draamas „Kangrud“ esile toodud näljamässu stseenidest, teeb Vilde endale ülesandeks tõendada, kuidas raskete tööolude raudsed käed korraliku Eesti töölise nagu pihtide vahele võtavad ja ta eluõnne halastamatult purustavad. Et aga töölise perekonna viletsat hukkumist Narva korraldatud oludes ikkagi faktide varal raske usutavaks teha, paigutab Vilde oma novelli põrutavad lõpusündmused Peeterburi vabriku-agulisse, kuhu lugeja võrdlev ja kontrollleeriv pilk ei ulata.

Noor talurentnik Villem Luik satub pärast naise surma võlgadesse, jääb kohast ilma ja kolib väikese tütre Miinakesega Narva, et seal vabrikutööliseks hakata. Sinna asub ka senine mõisa tallipoiss Hindrek Sepp oma õe Annega. Teatava õppeaja järele saavad nad kõik puuvillavabrikus kangruteks, hakkavad tööd murdvate masinate raudseid käsi

Sündmustik.

juhtima. Luige täditütar ja ta mees, ka vabrikutöölised, on hiljuti ära surnud, kaks väikest last maha jätnud, kellest Juuli 11 ja Volli 2 aastane. Luik asub vabriku kasarmus täditütre korterisse, võtab vaeslapsed oma hoole alla. Väike Juuli pidas tal imeosavasti perenaise ametit, keetis toitu, hoolitses väikese venna ja uue kasuõe eest. Luik kiitis oma väikest kodu- ja lastehoidjat, laskis ta kooliõpetusest osa võtta. Hindrek Sepp, lõbus naljaheitja poiss, armastas lapsi, lõbustas neid oma jutuvestmisega; iseäranis näis ta Juulist lugu pidavat ja meeldis ise ka Juulile. Villem oli oma koduse eluga nii rahul, et naisevõtmine meeldegi ei tulnud. Ann Sepp püüdis noort leskmeest küll endale võita, tegi lastele ilma tasuta kõiksugu head ja Juuli sai aru, kuhu poole kaval tüdruk tüüris, kuid Villem seletas neile, kes talle naisevõtmisest kõnelesid, et ta endale pruuti alles kasvatab. Sõna oli naljaks öeldud, kuid läks viimaks tõeks. Salaja hakkas Villemi mehesüdant ja mehepead mõte täitma, et ta meeldivast ja hoolsast tütarlapsest, kes temast 18 aastat noorem, endale pruuti ja naist kasvatab. Ann aga katsus sidemeid, mis ta venna Hindreku ja Juuli vahele tekkinud, koomale tõmmata: Takistusi tegi ainult see tõsine asjaolu, et Hindrek halvast joodikute seltsis liikus ja ühe joogimaja pidaja lesknaise Madli Oblika mõju alla sattus, keda Hindrek purjus peaga kosida tõotanud. Hindreku poolt tehtud rumalused takistasid ta lähenemist Juulile ja tegid selle lõpuks päris võimatuks, sest et Madli ennast laskis Hindrek Sepaga kirikus maha kuulutada. Selle teate mõjul andis Juuli oma heategijale Luigele kosimise peale jaatava vastuse. Hindrek vabastas ennast viimsel silmapilgul Madli köidikutest, põgenes Peeterburisse, muutis oma eluviisi ja sai kaineks, korraliseks tööliseks. Juuli oli Villemile ustav naine, kuid häbelik, tagasihoidlik kohmetus, mis lapseest kaasa võetud, oli visa kaduma. Villem aimas, et Juuli Hindrekut mitte ei suuda unustada. Kui Hindrek kord Narva külasse sõitis, nägi Villem küll, et midagi salajat naise olekust Hindreku vastu silma ei torganud, kuid siiski laskis ta laia ringi umbusaldust enda ümber tekkida, mille keskel ta mahajäetult istus ja pead murdis. Ühes südamerahu kadumisega hävines aastate kestel ka Villemi ihutervis vabriku leitsakus töömurdjate raudsete käte vahel. Teda tabas kerge rabandus ja ta pidi arsti keelul mõneks ajaks vabriku umbsest õhust eemale jääma. Seda kuuldes muretsesid Hindrek ja Ann Villemile Peeterburis vabrikus vahimehe koha, mis välist kerget teenistust töötas. Tervise olude pärast oli Villem sunnitud pakutud kohta vastu võtma, aga kui ta üksinda vahil olles oma armukadedate mõtetega võitles, otsustas ta uuesti ma-

sinäte ja inimeste keskele tööle asuda, kus rohkem meelelahutust lootis leida. Siin sai ta teistkorda rabanduse, mis ta keeletuks tegi, parema külje jalast õlani halvas. Nüüd oli õnnetuste mõõt kuhjani täis. Lapsed kartsid tumma meest, Juuli, kellele hiljuti väike laps sündinud, ei suutnud oma teenistusega viiehingelist perekonda toita, Hindrek ja Ann olid pidanud ajutiseks kodumaale sõitma, Luige perekonda ähvardas nälg ja surm. Esiotsa müüs Juuli enda ja mehe riideid, varastas Hindreku korterist uuri ja müüs ära, siis läks kerjama, müüs oma juuksed, leidis uue teenistuse — müüs iseennast ja kaotas meelemõistuse. Meeleheitel ronis halvatud mees viimast rammu kokku võttes pahemal puusal aknalauale ja kukutas end neljandalt korralt alla.

„Raudsetes kätes“ näeme mingit ülemineku vormi novelist romaanile. Teos on peategelaste, kahe vabrikutöölise Villemi ja Juuli elu- ja armastuslugu algusest lõpuni, kuid säärasele romaanlikule tegevuskavale pole suudetud olusid väljamaalivat laia, romaanlikku tagaseina luua. Vilde tahtis nähtavasti seesugust tööliste viletsuse-eepest kirjutada, nagu Zola „Germinalis“ (Sõekaevajad) esitab, ja et meil sõekaevajaid ei ole, kes muti viisil maa all töötavad, otsib Vilde tööliste äärmist viletsust Narya vabrikutest, kuid siingi, nagu ülemal tähendatud, tuli otsitavast viletsusest puudus. Kirjanik ei läbene valitud alal, nagu Zola mäetöös, olude kirjelduses peensustesse tungida, tegelaste töötamise viisi kirjeldada, isegi mitte neid raudseid käsi lähemalt silmitseda, mille pigistusse ta tegelased asetab. Faktilisi teadmisi vaadeldavalt alalt, millega Zola meid otse üllatab, pole Vildel kuigi palju käepärast. Kuid siiski näeme teda juba eksperimentaalse romaani teooriid ära kasutavat, mida Zola laiali laotas. Villem ja Juuli on sünnilt töörahva lapsed ja seesugustena oma aja ja olude saadused ning ühtlasi nende ohvrid. Nad on üpris korralikud, head ja hoolsad, üleüldise lugupidamise väärilised inimesed. Harilikult näeme, et seesugused arukad ja sümpaatlikud inimesed ise õnnelikud on ja ka teisi võivad õnnelikuks teha. Siin asetatakse nad rasketesse oludesse, raudsete käte vahele. Nad ei tee katsetki väljapääsmiseks teed leida. Nad ei võta midagi ette, et oma eluõnne päästa ja näib, nagu ei oleks nende jaoks õnne loodudki. Uppumiseks elumerel ettemääratud, ei silma nad kusagilt taevakaarelt

Jutustuse ise-
loomustus.

lootusranda. Laine laine järele käib neil üle pea, kuni nad rammetult põhja vajuvad. Kirjanik jääb oma tendentsile lõpuni truuks, sest hukkumine on juba ette määratud, raudsetest kätest ei pea keegi välja pääsma. Kirjaniku kunstiline ülesanne seisab siin selles, et nende heade inimeste hukkumist võimalikult usutavaks teha. Tema tahtmise järele hakkame neid raudseid käsi nägema, mis meile meistriliku osavusega ette luuletatud. Tegelaste hukkumise vajadust põhjendab Vilde suure järjekindlusega, otse eksaktilise täpsusega, nõnda et saadud andmete varal võib kindlalt lõpusaadusele välja jõuda. Meie ei küsi, kas kirjeldatud olud tõele vastavad; nende loomine luules on kirjaniku maitseküsimus, ja oleme sellega nõus, et seesugused olud, kus nad olemas, kahtlemata hukkumisele viivad. Juulis esineb hästi nähtud ja õieti kujutatud vanatarga lapsekuju, nagu neid tööliste perekondades vahel näha, kus lapsed vanemate äraolekul kodu hoides uskumata varakult tegeliku agaruse ning iseseisvuse omandavad. Nagu Vilde haruldasi inimesi armastab esitada, nii loob ta tegelaste vahel haruldasi suhteid. „Raudsetes kätes“ käsitleb ta psühholoogiliselt armastuse probleemi kasuisa ja kasutütre vahel, otsustab selle kasuisa kohta, suure vanaduse vahe peale vaatamata, jaatavalt. Sellevastu ei suuda kasutütar lapsetundmusi ometi lõpulikult maha suruda ja neid naisetundmuste vastu ümber vahetada. Selles ebaloomulikus ühenduses peitubki nende õnnetuse ja raske elusaatuse algjuur.

Ajaloolised romaanid.

Eelmistes teostes harutab Vilde ühiskondlikust igapäi-
 Sotsialistlik rea- susest leitud probleeme sotsialistlikust vaatekohast, kuid su-
 lism. rub esitatud elupildid novelli kitsasse raami, milles olude kujutusele palju ruumi ei jätku. Esile tuues ühiskondlikke väärnähtusi üleüldistes joontes ja rõhutades läbiviidavat ideed, loobub seesugune sotsialistlik realism positiivse teaduvara edasiandmisest, töötab ilma teaduse aparatuurita. Kuid tõsise ainekunstina on realismil just tung aineid, tõsiasju, fakte argumentidena ära kasutada ja see tõstabki ta sisulikku väärtust. Tolstoi, näituseks, mahutab romaani „Sõ-

da ja rahu" tähtsa ajajärgu isamaa ajaloost, Sudermann seab romaanile „Katzensteg“ vastaval viisil tagaseinaks Preisi vastussõja, rääkimata juba Zolast, kes elu lõpu poole romaanid sagedasti tähtsaks teaduvara allikaks oskas kujundada („Trois villes“). See on aineline realism,^{Aineline realism.} ta nõudeid võivad autorid rahuldada alles pärast käsitletava aineala üksikasjalikku eeluurimist. Ka Vildel ärkas tarvidus ainelise realismiga esineda, mille varal laialt Eesti olusid maalitakse, lugejatele teataval alal teaduvara pakutakse. Ta valis endale aineks Tallinnamaa ühiskondlikkude olude kujutuse XIX aastasaja keskel, mil teoorjuse lõpp Harju- ja Järvamaa mõisnikkude hoolimatuse ning omakasu nõudmise tagajärjel iseäranis väljakannatamatuks muutus ja mitmel pool rahutusi tekitas. Teravad vastolud, mis 1858—1863 talupoegade ja sakste vahel valitsesid, andsid Vildele ainet kolmeks suureks ajalooliseks romaaniks „Ma htra sõda“ („Teataja“ 1902) „Kui Anija mehed Tallinnas käisid.“ („Teataja“ 1903) ja „Prohvet Maltsvet“ („Uudised“ 1904). Küll pole neil sündmustiku ega tegelaste poolest ühist sidet, neist käsitleb esimene peajasjalikult talurahva teoorjust, teine kodanikkude elu linnas, kolmas usulist liikumist, kuid kõiki kolme ühendab ühtlane ajalooline tagasein ja ühtlane materjalistlikult seisukohalt ajalugu käsitlev vaateviis. Sündmuste raskuspunkt langeb kõigis kolmes romaanis 1858. aasta peale, mil abiteo vastu tõrkujad talupojad Mahtras, uue seaduse kohta seletust paluvad Anija mehed Tallinnas ja väljarändamishimulised Maltsveti järelekäijad Albus veresauna said. Kahele esimesele romaanile on ajaloolist tagaseina moodustavast sündmustikust pealkirjadki võetud, kuna kolmandas ajalugu ka sündmustiku peasisuks on saanud ja romaani ära varjab.

Ajalooliste romaanide jooned.

Noorele teomehele Völlamäe Päärnile laseb mõisaomanik parun Rüdiger Heidegg sellepärast 50 vitsahoopi anda, et see kubjast Pritsu julgenud sel puhul elajaks nimetada, kui see öösise rehepeksu ajal suikuma jäänud vaimutüdrukul pea kepiga veriseks peksnud. Oma julge ja kindla iseloomuga on Päärn tublima ja ilusama külapiiga Huntaugu Miina südame võitnud, ehk selle peale küll kerglane mõisakubjas Prits tormi jookseb. Huntaugu peremees annaks tütre heameelega mõisateenrile, kuid Miina armastab mehist Uuetoa

„Mahtra sõja“ sündmustik.

teomeest Päärnit ja mõistab Pritsu enesest eemale peletada. Prits juhib asju nii, et Miina mõisahopmanni Winteri juurde toatüdrukaks nõutakse, kus teda tahetakse sundida Pritsu meheks vastu võtma. Winter katsub Miina au riisuda, aga Päärn tuleb öösel ootamatult Miinale appi, mõistab ägedas vihatujus võrgutajale valju omakohut. Winter kaebab mõisaomanikule, et Miina Päärni öösel enda juure kööki lasknud ja nüüd saavad mõlemad ihunuhtlust.

Heideggi perekonda on Genfi linnast Helveetsiast pärit olev Prantsuse neiu Juliette Marchand lastele koolipreiliks võetud. Humaansete vaadetega uuema aja inimesena vaatab see Eesti olude peale väljamaalase silmaga, avaldab sügavat kaastundmust põlatud ja teoorjuses üdini väljakurnatud Eesti talurahva kohta, keda iga väiksema vääratuse eest vitstega pekstakse.

Preili Marchandi sellekohased märkused ühiseluliste küsimuste asjus ajavad vanameelse parun Heideggi, kes õigusteta talupoega kõige paremaks põllutöömashinaks peab, samati ärevusse, nagu ta demokraatlikud uuendused mõisniku laste kasvatusviisis prouat pahandavad. Noor parun Herbert Heidegg, kes paar aastat Saksamaal tegelikult põllutööd õppinud, on küll laiema silmaringi omandanud, leiab tarviliku olevat talurahva viletsat põlve kiiremal käigul parandada. Lõpuks jõuab noor parun selle üle selgusele, et ta haritud ja vaimukas Prantsuse preilis, kes aadeliseisusest võsunud, enda naisterahva ideaali leidnud ja tahab teda vanemate vastu-seisemisest hoolimata tulevaseks mõisaprouaks teha. Preili Marchand ei võtnud austavat kosimist vastu. Herbert oli küll vabamate vaadetega tutvunud, kuid ei suutnud neid, nagu preili Marchandi ametivend kooliherra Gottlieb Lustig kord õieti tähendanud, ei enese ega talupoegade elus teostada, sest et oma isa ega kogu Balti aadeli mõju alt ei suutnud vabaneda.

Võllamäe Päärni õde Mai on kauemat aega parun Heideggil toatüdrukaks olnud, tunneb lahkumisevaid vaateid mõisasakste keskel, katsub viimast asjaolu omakste ja oma peigmehe Uuetoa Jüri heaks kasutada, kelle eest Päärn teol käib. Ausa ja tubli mõisatoapoisil Tohvriga astub ta inimese sõbraliku Prantsuse koolipreili ette, palub Miinale noore paruni poolt hopmanni tagakiusamise eest kaitset. Noorel parunil on piinlik kuulda, kuidas Päärnit ja Miinat süütult pekstud, tõotab neile tasu anda sel teel, et neile talu muretseb ja seega võimalikuks teeb abielusse heita. Miina jäeti nüüd rahule, hopmann lahkus mõisast.

Kuid Maie venna Päärni ja Maie peigmehe Uuetoa Jüri peade kohal heljusid uued, veel raskemad äikese pilved. Eesti-

maa talupojad olid 40 aastat priiust maitsnud, ent nad olid vaesemad ja viletsamad kui pärispõlves. Talupojad olid mõisapõllul töomasinateks, kelle käiku korraldas kubja, kiltri ja aidamehe kepp. Teoori ootas uut päästvat seadust. Kauase valmistamise järele oli uus „Eestimaa Talurahva seadus“ 1856 valmis saanud, mis kurnava abiteo pidi kaotama. Puuduliku kirjaoskamatusel pärast ei saanud talupojad seaduse määrustest jagu, sakslased ei andnud küllalt põhjalikku seletust. Rahvas hakkas arvama, et mõisnikud uut seadust oma tuluks täielikult ei taha maksma panna. See sünnitas viha ja paiguti hakkasid talupojad mõisa abiteo vastu tõrkuma. Mahtra valla talupojad ei läinud abiteoks määratud sõnnikuveo päevi enam tegema. Kui 2. juunikuul päeval 1858 a. 50 soldatit Mahtrasse ilmusid talupoegi haagikohtuniku ette viima, tekkis teivastega varustatud talupoegade hulga ja soldatite vahel väike lahing, mis mõlemilt poolt rohkesti ohvreid nõudis. Soldatid löödi põgenema, kapten Bogutski sai surma. Joobnud talumehed lõhkusid ja riisusid Mahtra mõisas, kuni hooned selgimatul põhjusel põlema läksid. Verise kurbmängu tegelastena esinesid sadade teiste seas ka Uuetoa peremees Jüri ja ta sulane Päärn. Nooruse õhinas läksid nad vastuhakkamise päeval Mahtra meestele appi, võtsid isiklikult ka teibavõitlusest osa. Keset rüüstamise rüsinat ilmus Miina Mahtra mõisa, palus Päärnit koju tulla, seletas mõjuvalt, et ta oma vana ema peale peaks mõtlema. Päärn kuuleb tüdruku sõna, otsib ka peremehe Jüri üles ja nad sõidavad seltsis koju. Peigmeeste süü pärast hirmul olles, läksid Miina ja Mai mõisa preili Marchandi kaasabil noorelt parunilt karistusalustele kaitset paluma. Kuuldes, missugust osa Jüri ja Päärn Mahtras etendanud, asus parun meeste kaitsmise asjus eita-vale seisukohale. Ent kui preili Marchand taluneide palvet toetas, ei suutnud Herbert Heidegg enam vastu panna, vaid saatis Päärni ja Jüri puutööle oma mõisa, mis väljaspool Juuru kihelkonna piire. Teised talumehed, kes „Mahtra sõjast“ osa võtnud, otsiti üles ja seati sõjakohtu ette. 50 mehele mõistis sõjakohus surmanuhtluse, aga et rahvas puuduliku seaduse ja kohaliku valitsuse vigade pärast eksiarvamistele ohvriks langenud, muutis keiser surmanuhtluse kadalipu ja vit-sanuhtluseks ümber, mis oma jätkusega siiski rahvale mitmeks põlveks meelde jäi.

Preili Marchandile sai mõisast lahkumisel üleüldine tähelepanu ja kaitsealustelt soe tänu osaks. Paruni laste koolihärra, taimeteadlane Gottlieb Lustig, kes preili Marchandi vastu senini tagasihoidlik olnud, lähenes talle lahkumistunnil ja nüüd selgus, et Lustig preili Marchandi vaateid meie kodumaa sotsiaalsete olude kohta täiesti pooldab. Lühike kirja-

vahetus, mida Herbert Heidegg preili Marchandiga veel pidanud, heidab valgust romaani tegelaste lähema saatuse kohta. Parun Herbert muretseb Päärnile ja Miinale talukoha, kus nad omale uue kodu asutavad. Nende ja Uuetoa Jüri ning Maie pulmadeks saadab preili Marchand Genfist veel tagant järele õnnesoovid. Parun teatab oma kihlust kellegi aadelisoost preiliga. Preili Marchand esiteleb end kirjas Gottlieb Lustigi mõrsjana.

Romaani
kompositsioon.

Kahtlemata jääb Vilde peateeneks Eesti kirjandusloos, et ta meile oma „Mahtra sõjaga“ suuremas raamis esineva ajaloolise romaani andis, mis ka juba enamnõudlikku esteetilisest arvustust välja peab. Võrratu suure loomejõuga on Vilde siin laialisi aineid ajaloo ja luule alalt vallanud, orgaaniliseks tervikuks liitnud. „Mahtra sõda“ võib Vilde meisterteoseks nimetada, milles ta senini saavutatud osavust niihästi keerulise sündmustiku ülesehitamises kui miljöö kirjelduses ja eriti tegelaste tabavas karakteristikas ning nende hingeelu väljenduses õnnelikult ära kasutab. Romaanil on ajalooline Mahtra kurbmäng, mille intriigiteoorjate ja nende isandate majandusliste ja poliitiliste huvide kokkupõrkamisest välja kasvab ja mille üksikud arenemisfaasid algusest lõpuni mitte üksnes kunstipärase dramatismiga ei esitata, vaid mille rõhuva õhkkonnaga meid teose algusest kuni lõpuni ümbritsetakse, värvirikkaks tagaseinaks ja ühtlasi peategelaste eluromaani otsustavaks momendiks seatud. Sel tagaseinal esitab kirjanik neli kõrvuti arenevat eluromaani, mille seast kaks, nimelt peategelaste Päärni—Miina ja Jüri—Maie omad, talurahva seltskonnas tegutsevad, kuna intelligentlikku ringkonda kuuluvate Herbert Heideggi, Juliette Marchandi ja Gottlieb Lustigi omad sündmustiku kõrvalharudena esinevad, kuid siiski Mahtra sõja algjuurtega, nimelt ühiseluliste probleemide lahendusega, ühenduses seisavad. Küsimuse, kellele kaunimeelne Juliette Marchand oma südame kingib, otsustab just see, missuguse seisukoha kumbki ta austajatest ühiselulistes küsimustes võtab. Nii ühinevad kõik esitatud sündmused ja olude kujutused kokku ühiseks elavaks, ja peab ütleva, suurepäraselt mõjuvaks pildiks teoorjuse lõpul Tallinnamaal, mille keskkohaks ja tegevuse peavaatealaks on rüütlimõisa oma feodaalse korruga, mis kõiki silmapaistvaid jututegelasi sunnib ühel või teisel viisil majanduslikkudes ja ühiselulistes

Neli eluromaani.

küsimustes seisukohta võtma. Esteetiliselt vaadates oleks „Mahtra sõja“ kompositsioon viimistlust tarvitanud neis paigus, kus ajaloolised ained luuleliselt ümbertöötamata jäetud, näit. XXX. peatükk, milles Mahtra rahutuste tulusaid tagajärgi rüütelkonna poolt valmistatud „täiendavate määruste“ kujul romaanis lihtsalt ära trükitakse, vist selle põhjendusega, et lugejale tuge anda luule ja tõe vahetegemisel. Lugeja ees seganevad ajaloolised isikud ja faktid väljamõeldud tegelaste ja lugudega, nii et objektiivset tõtt luulest ei saa lahutada, kuid see on igas ajaloolises romaanis paratamatu nähtus. Ajaloo-romaan pole ju ajalugu ise, ei peagi olema. Taotades ajaloolise tõeluse vaimu, ei kõida ta end üksikasjus ajalooliste isikute ja faktide muutmatu esitamise külge. Sellepärast on ka ülearune romaani joonealustes faktilisi märkusi tuua, nagu Vilde käesolevas romaanis teinud.

Romaanis „Mahtra sõda“ esitatakse niihästi toleaeegse Eesti talurahva kui ka Balti Saksa seltskonnast terve rida ^{Karakterkujud talurahva hulgast.} karakterkujusid, mis enam ehk vähem reljefselt välja töötatud. Vaimukate dialoogide ja üksikute toredate stseenide kõrval, nagu rehepeks teopõlves, Miina käik Mahtrasse jne., moodustavad just meistrilikud kujud romaani põliseid väärtusi. Kes ei imetleks näsuhise tamme taolist Völlamäe Päärnit, hiiglakasvulist, karuturjalist ja tugevat mustajuukselist teomeest! Isalt pojale siirdunud potentseeritud kangekaelsuse ja julgusega astub ta vägivaldsete orjaisandate ja nende käsiliste vastu lõvisüdidusega välja, kui ta näeb endale ehk omasugustele ülekohut tehtavat, kuid ergu õigustunde juhil taltsutab ta oma leekivat viha ja laseb targemast ning heasoovlikust tahtmisest end kergesti juhtida, nii et teda nagu villast lõnga võib ümber sõrme mässida. Kange mehe põlev silm, kes parunigi paneb hirmuma, ei suuda verd näha. Sakste poliitilise võimu hindamiseks on ta silm piiratud („Mis saks ei taha, see ei tule!“), kuid mõisaherra isiklikud nõrkused on ta pihu peal selged. Raudpäisele Päärnile on Huntaugu peretütar Miina vastukujuks seatud, ideaalne külatüdruku karakter, millist elus raske leida: terve ja priske, õrnapõseline, pruunsilmiline, ruugejuukseline, puhas ja karsk, julge ja kindelmeelne, kes ennem töötab metsa joosta

ehk end tükkideks raiuda, kui mehele minna, kelle poole veri ei tõmba. Juba lapseeas teineteisele tuttavad, on Päärnile ja Miinale teadmata ja tahtmata tundmus südamesse ja teadmine pähe siginenud, et neid mingi asi ühendab, ilma et teineteisele otsekohe kunagi sõnaga oleksid öelnud, mis lootused neil vastastikku teineteise kohta olid. Nad püüdsid kokku saada, et teineteise saatusest osa võtta. Alles siis, kui armukadedus mõlemate meeli erutas ja kartus tekkis, et seotud ühendusel soovimata lõpp võiks tulla, kukkusid sõnad neil suust, mis otsekohe ühendusele sihtisid. Armastava mõrsjana avaldab Miina imekspanemise vääriolist leidlikkust abinõude juhatusel, mille varal Päärn kõiki raskusi abiellu astumiseks võiks kõrvaldada. Ise ei pane ta raskeks ei isa pealekäimisi Kubja-Pritsu, Winteri ning paruni poolt tehtud ülekohut, häbi ning peksmist Päärni pärast ära kannatada. Ja kui Päärnit hädaoht ähvardab, kui ta kättemaksmise himus võitlusesse tormab, ruttab kangelasneiu Miina sõjatulle Mahtrasse, toob julgel käel Päärni rüüstamise mürinast, juhatas sellele kavaluseta Kalevile pääsmisteid, viskab võitlustuhtinas omandatud saagi, mis pealegi talle enesele kingituseks määratud, ilma pikema jututa metsa ja ei jää enne rahule, kui Maie seltsis Päärni ja Jüri kinnivõtmise hädaohust välja saatnud. Päärnis ja Miinas on Eesti tõe algupärasuse positiivsed jooned tihendatult kehastatud. — Jüri ja Mai on rohkem igapäevased taluiniimesed, siiski ka aktiivse loomuga karakterid, iseäranis Jüri, kes parun Heideggilt käib kontrahi uuendust nõudmas, kes sõidul Mahtrasse peremehena juhtivat osa etendab. Eelmiste parallelkujudega võrreldes, ulatab nende karakterite käsitus äärjoonte piiritlemiseni. — Rohkem üksikasjalisemalt tutvume peategelaste vastase osa etendaja, mõisa kubja ametit pidava Pärtli perepoja Pritsuga, kes Hunthaugu Miinat endale püüab. Ta on kõhnapoolne valgejuukseline noormees, loomu poolest kiuslik, salalik ja tormuhke, kupja ameti tõttu veel kuulmata kõrk ja toores. Kui ta sõimutuhinasse satub, seisavad ta linavalged juuksed kõrvade ääres turris, nagu vihase kassi karvad. Kollakad silmad tulipunases näos, valgete ripsmete ja niisamasuguste kulmukarvade all, pilluvad otse sädemeid. Ta kitsaste, kah-

vatanud huultega suu, mida lumivalge lühike ja harv piimhabe piirab, seisab kollakal vahul. Halvale, vastikule mõisasundijale tahab Huntaugu Mihkel tütre ainult sellepärast anda, et sel lootus hopmanniks tõusta ja Mihkel tema eestkostmise varal võiks parunilt parema talukoha saada. Mihkel ei oota uut seadust, täidab täpipealt abiteo päevi ja soovitab nende tegemist teistelegi.

Värviküllaselt ja elavalt kujutab Vilde ka tolleaegse kõrgema seltskonna edustajaid. Teopõlise mõisahärra tüübina esineb parun Rüdiger Heidegg, terashallide, läbitungivate silmadega, pikkade vurrudega, uhke ja halastamata vägivallageenius, kes ise kirjutamist vihkab, kuid talupoega loomaks peab, niihästi kangekaelsete „huntidega“ kui alandlikkude kintsupaitajatega ühteviisi haavavalt ümber käib ja nende viletsa elukorra ning vaimliku häda juureks tuimust, laiskust ja hooletust peab. Kavatsesetavad olude kergendused arvab ta talupoja ära rikkuvat, ja poolikule järeleandmisele sunnib teda ainult kartus, et riigivalitsus vast veel rohkem vabadusi annab. Vana paruni kõrkust täiendab mõne kraadi võrra veel ta armuline abikaasa, kes isegi selle üle vihastab, et ta lastele ülbust ja ülekohut teenrite vastu ära keelatakse, neile inimsust ja viisakust õpetatakse. — Puruvanameelsete mõisasakstega risti vastolus seisab vabameelse preili Juliette Marchandi kuju, kelle vaateid kirjanik ise pooldab ja kes seks romaani paigutatud, et tema abil nooremate mõisnikkude keskel ärkavat edumeelsust proovi peale panna. Noore paruni veetlemiseks ehib kirjanik selle preili haruldase ilu ja vaimurikkusega. Täidlase pikkusega saledal naisterahval kumendab kaunis kõrge, imekenasti võlvitud otsaesine süsimustade juuste raamis nagu tükk helevalget marmorit. Suured, haruldased kenad mustad silmad valgustavad nagu kaks imelampi seda tõsist valget nägu. Ehk küll Prantsuse rüütli soost, on ta isa Shveitsi kodanikuna rüütlinimest loobunud. Eestimaa feodaalide keskel ei suuda see võõrasse mulda sattunud vabama vaimuilma taim kuidagi koduneda. Mõisatallist tulevast peksetute südantlõhestavast valukisast ehmub ta nii, et paariks päevaks haigeks jääb. Sel iseseisvalt mõtleval naisterahval on avalikkude asjade kohta oma arvamised, terane vaim ja

lahtine silm kõige kohta, mis teda ümbritseb. Eestlaste töövirkus ja verivaesus panevad ta mõtlema, äratavad teda rahva elujärge lähemalt tundma õppima. Eestlase teopõline haletsemisvääriiline elu äratav ta kaastundmust ja ta otsustab, kus iganes võimalik, teoorje oma kaitse alla võtta. Seks kasutab ta osavasti oma austaja lähenemist. Herbert Heideggil on auahnus tubliks ratsionaalseks põllumeheks saada ja moodsaid uuendusi mõisa põllumajanduses maksma panna, näituseks masinaid teoorjade asemel töötl tarvitada. Viibimine väljamaal on ta seisuseuhkust ning kõrkust tähtsal mõõdul vähendanud, mispärast ta alama rahvaga inimlikult ümber käib. Teoreetiliselt asub ta edumeelsele seisukohale. Ta saab aru olukorrast, milles eestlased tööloomade tasapinnale surutud, kiidab heaks teoorjuse lõpetuse, raharendi süsteemi ja päriskohtade ostmise, isegi ihunuhtluse kaotuse, kuid tegelikult ei pääse ta selt seisukohalt, millel kogu rüütelkond kangekaelselt püsis. Teiste mõisnikkude pärast ei julge ta isegi vihatud abiteo vähendamisega omas mõisas algust teha. Herbert Heidegg ongi see kuju, kelle varal Vilde käesoleva romaani peamotiivi läbi viib. Isegi head, humaansete kalduvustega üksikud mõisnikud ei suuda seisusehuvidest täiesti loobuda, kavatsegu nad mis tahes uuendusi, lõpuks peavad nad seisuse tahtmise alla painduma. Eestlasel tuleb iseennast aidata — võitluse teel.

Peamotiiv.

„Kui Anija
mehed Tal-
linnas käisid“

„Mahtra sõjale“ jalapealt järgnev romaan „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“ (1903) on eelkäivast hulga lühem ja kunstilise ilme poolest kehvem. Huvitav ja väärtuslik on ta sellepärast, et temas ajalooliste sündmuste põhjal Tallinna kodanikkude elu ning kombeid kirjeldatakse, nimelt meid sellesse ajajärku viiakse, mil Eesti linnakodanlus Saksa kodanikuseisuse najal hakkas välja arenema.

Sündmustik

Konna talu rentniku naine Liisa Luts vihkab oma vanemat poega Maitu sest ajast peale, mil avalikuks tulnud, et poisil parun Adalbert Riesental pärisisaks. Terane poiss ei suuda külarahva alalist irvitamist ja ema tagakiusamist välja kannatada, vabaduse tungil sunnil tahab ta talupoja seisusest välja pääseda ja linnas tiseriks õppida. Et kohalik mõisahärra teda vallast ei luba lahkuda, otsustab 15-aastane mõisateopoiss Mait Luts salaja Harju-Jaanist Läänemaal elava parun Riesentali, oma lihase isa palvele minna, et see talle abiks

oleks tiseri õpipoisiks pääsmisel. Mõisa jõudes sattus ta Riesentali pojaga Gotthardiga tülli, sest et oma saladust ei tahtnud avaldada. Teadagi oli „poja“ külaskäik parunile väga vastuineelt. Paha saladuse peitmiseks oli vaja poisist lahti saada, ja kui kõik ähvardused ta meeleskindlust ja tahtmise visadust ei nõrgendanud, arvas parun Riesental paremaks alla heita ja Maidu tahtmist täita. Ilusa mänguveski eest, mille poiss oma osavuse prooviks talle näha toonud, maksis ta 35 rubla ja andis ka soovituskirja kaasa, mis teda aitas maakohustustest vabastada. Varsti sai Mait õpipoisiks Tallinna kõige parema tiserimeistri Georg Wittelbachi juurde. Andrikas poiss meeldis meistrile, ta emandale ja tütardele, sest et ta usin oli ja kodaniku seisuse kombed ning Saksa keelegi imeruttu omandas. Et talupoja nimi Saksa hantvärgile ei arvatud sobivat, kutsuti teda Mathias Lutziks. Meistri tütreid leidsid uue õpipoisi näost peeneid, uhkeid ja ligitõmbavaid jooni ja kergendasid ta rasket põlve. Kui Mathias Lutz suurte tseremooniatega saatel selliks tõsteti, hakkas ta meistri au poole tüürima. Ta katsus töötavale meistrile koduväiks saada ja seks andis Wittelbachi noorem tütar Bertha häid lootusi. Kui Mathias ju üheksa aastat Wittelbachi katuse all viibinud ja mamsel Bertha kippus vanaks piigaks jääma, murdus kõige pealt tütre seisuse uhkus noore rühikase vastu, kes kodaniku nimega polnud ilma tulnud. Meister ja ta kõrge emand katsusid kõik abinõud ära, et oma seisuse-au päästa ja talupoegadega mitte sugulasteks saada. Krimmi sõja algul ähvardas Inglis-Prantsuse sõjalaevastik Tallinnat. Emand Wittelbach heitis ühes tütreaga sõjapõgenejaks. Aga kui sõjakõminad mööda läksid, saadeti Bertha sedamaid Tallinnast ära onutütre juurde Peeterburisse, et ta seal haiglasest kirest lahti saaks ja paremas seltskonnas liikudes seisusekohase peigmehe leiaks.

Vahepeal ilmub Mathiase silmapiirile noor, viisakas maaneiu, köstriemanda kasvandik Leena Paju, kes mõisa õmblejaks võetud ja sealt salaja linna Wittelbachi köögitudruku juurde redusse tulnud, sest et noor parun Gotthard Riesental teda võrgutamise otstarbeks taga kiusanud. Mathias teadis, kellega noorel karskel neil tegemist, tema soovitusel võtsid Wittelbachid meeldiva maatüdruku oma kaitse alla, andsid talle majas õmblusetööd. Sel ajal, juulikuul 1858, kuumal pühapäisel päeval, tehti Tallinna Vene turul 60 Anija mehele veresauna, sest et nad olid Anija mõisahärra nõudmise peale julgenud kubernerit juurde minna uue Talurahva Seaduse kohta abiteo vähendamise asjus seletust paluma, mis eest nad mässajateks tembeldati. Saksamaalt päritoleva tiseriselli Konrad Huberi seltsis linnas jalutades silmab Mat-

hias talumeeste hulgas, keda nuhelda viiakse, ka oma isa Jaan Lutsu. Keevavereline sakslane nimetab jälki peksmist loomatapmiseks ja tõstab protestihüüet. Kui Jaak Lutsu kätte järg jõuab, tungivad noored käsitöölised nuheldavale appi, kuid tõrjutakse soldatite poolt tagasi. Pärast peksu viib Mathias isa ja naaberperemehe enese juurde ravitsusele. Leena Paju tuli ilma kutsumata noortele meestele appi ja etendas halastaja õe osa imeosavasti, kuna Bertha, kes hiljuti Peeterburist koju jõudnud, peksetud talupoegi nähes pahast jälkust avaldas. Mathiasele selgus, et Leena kohe aru sai, mis talupoja viletsus on, et noor tütarlaps ja ta ise seltsilisteks kõlbavad. Meister Wittelbach ja ta emand, nähes, et Mathias Leena vastu mitte ükskõikne pole, hakkasid senini halvaks peetud selli ise väimeheks püüdma. Ent nüüd oli see hiljaks jäänud. Mathiase süda ja mõistus olid sellepärast riius, kas vaest, tasast ja heasüdamlist Leenat või rikast, ägedat ja turtsakat Berthat endale eluseltiliseks nõuda. Piinlikku vanakumist ja teovõimetut seisukorda Mathias juures tähele pannes, käis Huber sõbrale tungivalt peale, et see ükskord mõistlikule otsusele jõuaks. Otsus langes Leena kasuks, kuid keeruliseks läks Leenat endale võita. Leena seletas kirjaliikult, ta tegevat suurt ülekohtu, kui ta Mathiasele läheks, sest õnnelikku elu ei võivat nad mitte loota. Mathias ei võtnud seda tõeks, vaid hakkas ikka tungivamalt Leenat endale naiseks nõudma, kuni see kaastundmuse pärast viimaks nõusolemist avaldas. Peigmees oli üliõnnelik, ent mõrja silmis nähti vaadet, nagu elaks ja liiguks ta unenäos. Mathiasele oli see mõistatuseks, miks Leena katses teinud kosimist tagasi lükata. Ent varsti tuli saladuslik põhjus avalikuks ja lõi Mathiase eluõnne rusuks. Leena kadus majast ja läks salaja ämmaemand Brinki juure oma endise eksimise jälgi peitma, ja mees tõi ta sealt väikese lapsega koju, kelle isaks ta end ei võinud pidada. Pisarikkast pihtimisest selgus, et Leena oli sunnitud olnud parun Gotthard Riesentalile oma süütust ohvriks tooma. Mathiase õnnetus oli nii raske, et seda mõista ega kanda ei suutnud. Öötunnil vannub ta hirmsa vande kuhjaga isale ja pojale kätte maksa, kes kõik maha tallanud, mis talle elus kõrge ning kallis; vägivaldne isa oli ta enda lapsearmastusest ja vanemate austamisest ilma jätnud, poeg sellegi au natukese sopasse kiskunud, mis ta iseenda jõust laitmata elu ja tööga suutnud omandada, poolvennale oma äraheidetud armukese pärandanud, talle oma lapse toita ja katta saatnud. Mathias oli parun Riesentalide isa ja poja ühine ohver. Häbikoorma raskust tundes ei suuda ta enam meistri juurde töötuppa ilmuda, hakkab hulkuma, jooma, lahkub ausate killast. Leenale annab ta

Huberi eestkostmise mõjul küll andeks, kuid öösised varjud, millega ta meeltheitlikku võitlust pidas, murdsid ta jõu, kättemaksmise kirk vajutas ta alla. Kui parunid Riesentalid oktoobri kuu pimedal ööl aktsiaklubist Toompeale koju läksid, purustati isal raske kepiga pealuu, kuna poeg teise järgmise hoobi oma odakepiga vastu võttis ja pealetungijale oda rindu tõukas. Kui verekihvitus tagajärjel Mathiasele surm lähenes, kahetses ta, et tal enam võimalik pole terveks, töötavaks inimeseks saada, oma eksitusi kaasinimeste vastu heaks teha ja ülekohtu tasuda.

Sündmustiku keskkohaks ja ühendavaks sidemeks osu-
 tub, nagu näha, talupoja seisusest põlvenenud väikekodaniku Kriitilised mär-
 kused.
 Mait Lutsu keeruline ja kurb eluromaan, voolav siia ja sinna lookleva ojakesena kitsas nõvas, mille kaldaid moodustavad meelevaldne Saksa maa-aadel ja seisusuhke linnakodanlus. Nende vastu võitluses kulub agara tiseriselli kogu elu ja energia, kuni lõpuks alla jääb. Mis tähendus on siis „Anija meestel“ jutustuse pealkirjas? Nende maameeste peksmise lugu ses kodanikuromaanis on ju ainult väike kõrvaline sündmus, millel kogutegevusega ainult niipalju ühendust, et ta peategelase eluromaanis aitab pööret tuua, mis ka ilma Anija meesteta oleks tulnud, ja linnakodanikkudele juhuseks saab, aadelimeeste vägivalda vastu seisukohta võtta. Anija mehi romaani pealkirja paigutades tahab kirjanik nähtavasti lugejat juhtida ajaloolisele seisukohale teose vaatlemisel. Kuid romaani tuleb ju ometi kõige pealt ilukirjanduse tootena käsitada ja hinnata. Esteetiliselt vaadates jäävad „Anija mehed“ eelmisest suurteosest märksalt taha. Kompositsioon on üksluisem, sest et sündmustikus kõrvaltegevus peaaegu puudub, ei esine siin kaugele paistvaid monumentaalseid ega peenelt voolitud karaktereid ega lähedalt nähtud värviküllast miljööd. Jutustus, mis suurelt osalt refereerib, sündmuse nimetab, aga ei kujuta, teeb paiguti sisukokkuvõtte mulje. Mitte ainult Mahtra sündmuse pole siin lühidalt korratud, ka romaani enese sündmustikul on tegelaste suhete ja põhimõtte läbiviimise poolest palju ühtepidavaid jooni Vilde enese novelliga „Karikas kihvti,“ milles samati ülbe rikas oma kirgede rahulduseks vaeste inimeste au mudasse tallab ja nende eluõnne hävitab. Kuid inimeste ühiselu on nähete poolest niimitmekesine ja inimese süda, ilukirjanduse ainus ja ometi

tühjendamata allik, nii sügav ja sisult nii rikas, et teemade sarnadus ainult silmapilguks huvi halvab. Kuigi parun Rie-sentali võib Praklitziga kõrvu seada ja Leena Amandat meelde tuletab, on esimeses juhuses otsustavaks teguriks kapitali võim, teises aga rüütlite ajalooline eesõigus, mis orja ei luba vallast välja, linna pääseda. Mait Luts on ometi teisest laastust löödud kui Hermann Lesta. Viimane on loomult lõtv, hellitatud, ilma energiata, esimene suure sisemise jõuga varustatud, kes elus juhtmõtte „silm silma vastu, hammas hamba vastu“ maksma paneb, mille hoolimatu läbiviimine ta saatusegi lõpulikult määrab. Mait ja Leena on mõlemad head ja ausad, ideaalselt mõtlevad inimesed, kuid noore algava kultuuri edustajatena pole nende iseloomud mitte nõnda hästi kasvatatud, tasakaalu seatud ja karastatud, et võitlust elutormiga, nimelt raskeid kiusatusi, võiksid lõpuni välja pidada. Leenal puudub meelegindlus, Mait ei tunne andeksandmise suurmeelt ja enesevalitsuse tarvidust kättemaksmise vihas. Vilde toodangus on „Anija meestel“ see tähendus, et kirjanik siin, kujutades paiguti õige reljefselt ja elavates värvides zunftiliste linna käsitöölise iselaadi elu, harjumusi ja vaateid, oma mitmekülgsust olude ja inimeste tundmises dokumenteerib.

Kolmanda ajaloolise romaani „Prohvet Maltsveti“ alguse avaldab Vilde „Uudistes“ (1904), ent siin jääb ta pooleli ja ilmub hiljem raamatuna (1908). See on kehakam teos Vilde toodangus ja kogu Eesti ilukirjanduses. Ta valminemisel, mis nähtavasti neli aastat kestnud, tuli kirjanikul suuri takistusi vältida. „Uudiste“ toimetuses valitsesid rahulikuks esteetiliseks süvenemiseks ebasoodsad olud: sotsialistlik õhkkond paisutas Vilde sotsialistlikku iseteadvust sedavõrd, et ta ajaloolist materjalismi ning sellest väljaarendatud ideid ühisele korraldusel mitte enam sümboolidena ei avaldanud ja teoste nägematuks aluspõhjaks ei seadnud, vaid neile siin ja seal ka väliselt sotsialistliku värvi andis. Hiljem muutus „Prohvet Maltsveti“ kirjutamine leivatööks, mida ainult valmissaanud poognate kaupa tasuti. Sealjuures käis kirjutaja ühtelugu kurjalt peale, et romaanile ruttu lõpp tuleks, sest trükkimine teinud talle ülejõu käivaid kulusid. Vilde

Olud „Prohvet Maltsveti“ valminemisel.

E. Vilde.

oli määratu rohke ja hea materjaal käes, mida ei raatsinud kõrvale jätta. Krimmi asunikud, kelle käest ajaloolised ained suurelt osalt saadud, jäid kavatsetavast teosest puhast aja-

lugu ootama. See ootus avaldas kahjuks kirjaniku kohta veetlevat mõju. Ta unustas esteetilised nõudmised, kasutas aineid ajaloolise tõetruuduse tuluks nii piinliku täpsusega, et oma romaani ilukirjanduse mõttes suurelt osalt ära rikkus. Nii kiilus ta romaani teisesse poolesse ümbertöötamatult ajaloo traktaate, vanu käsikirju, ajalehe poleemikat, reisikirjeldusi, mis ainevara vaja oleks olnud ilukirjanduslikult ümber sulatada, jututegelaste najal esitada. Kuid siis oleks romaan vähemalt $\frac{1}{3}$ võrra pikemaks kasvanud. Nüüd aga vahelduvad eeposlikud kujutused ajalooliste seletustega ja juhtkirjaliste kokkuvõtetega ja ajaloolise romaani asemel saadi romaanilik ajalugu. Seesuguse sisuliku ühtluse-puuduse kõrval ei või ka ühtlust stiilis oodata; kirjanikul näib koguni mingisuguse uue mosaiikromaani loomine mõttes mõlkuvat, milles sisule vastavalt mitmesuguseid, diametraalselt lahkumisevaid käsitusvorme kasutatakse.¹⁾ Seda mõtet äratas vist määratu laialine, mitmekihiline aine. Mitte ainult tähendatud usulist liikumist, mis Põhja-Eestis inimeste meeled kümme aastat otsa kihama pani, ei jälgita algusest lõpuni, vaid kujutatakse ka sellest liikumisest väljakasvavat väljarändamist Krimmi, Maltsveti aegset elu ja olu Eestis, isikuid, kellega väljarändajad kokku puutusid.

Prohvet Maltsveti sündmustik.

Näotus ja vaeses Kugli külas Järva-Madise kihelkonnas, kus rahvas verivaene, on usuline liikumine pinda leidnud. Vagatsemisele kalduvad siin Kiisa Mihkel oma naise Liisaga, nende vanem tütar Anu, kes üleaedsele Lõhmuse Taavetile hiljuti mehele saanud, iseäranis aga Tõnu-Petri noor peremees Madis. Kiisa talusse oodetakse kuulust palvemeest Juhan Leinbergi, keda rahvas talu järele, mida ta kord ise pidanud, Maltsvetiks kutsub, lugemistunnile. Kuglil on kõrtsimeheks Tihane, osav hambamees ja jutupuhuja, ent ka esimene rahakoi. See vangistas oma viina ja vigurijuttudega neidki, kes pühapäeval kirikust tulid ja Kiisale läksid, ammu siis juba ilmalapsi, nagu näituseks palvevendade pilkajat Lõhmuse Taavetit, ta paarimeest külarätseppa Aadu Vikerpuri. Tihase ja kõrtsiliste suust saame Juhan Leinbergi mineviku kohta teateid. Pärast peremehe põlve Einmanni Maltsveti talus oli ta lühikest aega möldriks, siis Kostivere Lool kõrtsimeheks, kus ta hobuste paristamisega ja vilja ostmisega raha kokku ajas, kuni Tallinnasse asus, seal endale

¹⁾ E. Vilde Bernh. Lindele 16. juulil 1908.

majad ostis ja jahupoodi sellikoha võttis. Kõrtsmiku elu jättis ta sellepärast maha, et Loo kõrtsis, pärast suurt joomingut ja tantsupidu leti peale magama jäädes, viirastavat und näinud: kõrtsi põranda all olnud põrgu, kus kõik ta tuttavad topsisõbrad ja tantsijad väävlitules vingerdanud. Ka kuulnud ta otsekohest kutset usukuulutaja ameti peale. Selle unenäo põhjal jätab Leinberg kõrtsielu, läheb Tallinnasse, uurib seal Piiblit ja esineb lugijana esmalt Koerus, hiljem Amblas ja Madises. Nii ulatas ta tegevus ka Kuglile. Esiotsa ei olnud Maltsveti jutlustel lahkusulist värvi, ja ta kõneles umbes sedasama, mis kirikuõpetajadki, ainult tulisemal hingel. Hiljem rajas ta oma usulahu kultuse välistele vormidele ja kombeõpetuse teisenenud käsitusele. Ta keelis ära sealihha söömise, viina, õlle ja tubaka tarvitamise, naistele ka ehete, kirjude riiete kandmise ja juuste palmitamise. Rahva silmis tegi ta isegi imetegusid, parandas haigusi ja pööras kõlvatuid oma sõna mõjul õigele teele.

Metsataguses Kugli külakeses oli Maltsvetil sooje poolehoidjaid ja ägedaid vastaseid. Esimeste hulgas paistab silma Tõnu-Petri Madis, kes ise lugijana esinedes Maltsveti õpetusi hoolega laiali laotas, tema kõrval veel Kiisa Mihkel oma naisega. Need värvisid kogu perel värvikad kirjud riided mustaks, heitsid ehted kõrvale, tapsid kõhnad sead laudas ja ajasid auku. Palvevendade määratsemisi katsuvad väärata kaks lakardit: Lõhmuse Taavet ja ta sõber küürakas Aadu Vikerpuur, kellest esimene osav kõneleja, teine suur irvihammas ja kõhurääkija. Ehk küll äsja naise võtnud, ei jäta Taavet riivatut ei: ta joob ühtelugu kõrtsis, lööb kaarte, magatab tüdrukuid ja ta käed pole vargusestki puhtad. Et see kõik kõlvatu on, tunneb ta küll, ent ütleb endal jõudu puuduvat kirgi taltsutada. Seal juures on ta terane mõtleja, kõnelema ja töötama osav, nõrkade ja abitute vastu kaastundlik ja kannab põues inimlikku südant. Lõhmuse Anu, vaga Kiisa Mihkli tütar, oli karske ja jumalakartliku Tõnu-Petri Madise kosimise tagasi lükanud ja siia perenaiseks tulnud, sest et Taaveti näos ja pilgus, ta välimises ja sisemises inimeses midagi olnud, millele vastu seista võimata. Anu töötas Taaveti meelt pöördma, töötas ühes oma endise austaja ja nüüdse usu venna Madisega Taaveti kallal, kuid see arukas ilmalaps osutus nii osavaks vaidlejaks, et nad ta pidid rahule jätma. Hingeline lõhe laienes abielurahva vahel seda suuremaks, mida rohkem Madis Anule lähenes. Madisel polnud naisevõtmisega õnne. Esimene noorik oli põdur ja suri varsti soojatõppe, temale järgnev Mai oli sigivuseta, sai rõuged ja jäi pimedaks. Ikka rohkem tuli Madisele esimene armastus meelde. Ühtelugu käis ta Lõhmusel

usuõde Anut vaatamas, ja Taavet, kes ise vaba tahtis olla ja oma tahtmise järele elada, sallis seda, surus kiivuse alla, andis Anule vabaduse ning naeratas rahulikult nende hingede üle, kes usuliseks ühenduseks püüdsid kokku saada. Kui Taavet varguse pärast poolteist aastat türmis istus ja mõis talt koha ära võtnud, viis usuvend Madis Lõhmuse Anu ühes väikse pojaga enda juurde Tõnu-Peetrile.

Hoopis teist laadi oli Kiisa Mihkli noorem tütar Elts. Kõpsematu lapsemeelega ei püüdnud ta usuasjusse tungida. Ta tundis, et vanemate majas valitsev usuliialdus ta vabaduse kägistas. Kirgliku õhinaga tahtis ta oma noort elu maitsta, tantsida, rõõmus olla, kuid tal oli alati tundmus, nagu oleks ta käsist ja jalust palvelaua külge seotud. Kirikuteel pilkasid teda külapoisid lahtiste juuste ja mustaks värvitud riiete pärast. Kui Elts õele oma kitsikust läks kaebama, et hommikust õhtuni peab paluma, sai ta kurjasti tõrelda. Kord metsas uites saab ta Aadu Vikerpuuriga kokku ja kurdab sellele oma kinnist elu. Vikerpuur annab mõista, et meheleminek talle võiks vabaduse tuua, aga et ise vigane jäss on, ei julge ta neid tundmusi avaldada, mis selle õitsva piiga vastu põues kandnud, ent töötab talle igal ajal kuidagi abimeheks olla. Alles aasta pärast, kui Elts mõni aeg mõisas Tagura paruni juures toatüdrukaks olnud ja oma lõdvale lastud loomuliste himude tõttu neitsiliku puhtuse parunile ohvriks toonud, seal läbielatud sugulise orjapõlve vilja juba südame all kannab, siis läheneb ta häbi sunnil mõisas töötavale rätsepale, tunnistab talle oma süü nii õiglaselt, lapselikkude sõnadega, et kuulajal sügav liigutus peale tuli. Käärakas Vikerpuur pakub end Eltsele meheks, tahab oma nimega tüdruku häbi kinni katta. Et Vikerpuur viina ja tubaka ning sealihha silmakirjaks töötas maha jätta, võttis Kiisa Mihkel ta rõõmuga pojaks vastu.

Vahe peal, kui talupojad Harjumaal uue Talurahva Seaduse ootel rahutusi sünnitasid ja raskesti nuhelda said, võeti politsei poolt Maltsvet, keda ilma põhjata rahva ässitajaks peeti, vangi, pandi raudu ja veeti Riiga kindralkuberneri ette, kes tal aga süüd ei leia. Konsistorium, kes ta üle kuulab, annab talle koguni jutlusepidamiseks luba. See kannatamine tõi prohvetile kuulsust juurde. Kui suurem liikumise võimalus tuli ja talupoegadele kahe kuu asemel hakati aasta peale passe välja andma, tarvitasid paljud teoorjad ja maata inimesed seda uut vabadust väljarändamiseks Venemaale. Hakkas rahva seas nagu õhust püütud jutt liikuma, et kroonu Samaaras maksuta maid jagab. Maltsvetti majanduslised küsimused ei huvitanud, ta sõitles rahvast väljarändamise pärast, mis tuhin täiesti väljaspool usulist

liikumist tekkis. Seal näeb usuagar Maltsveti austaja Miina Renning Tiskre suurel rahvakoosolekul nägemist ja kuulutab, et Maltsvet rahva ära viib patusest Egiptusest välja Kaananisse, mida soojal maal Krimmis arvati leida. Seesugusele usulisele liikumisele andis Maltsvet tulisel sõnal hoogu ja kuulutas ette, et Tallinna alla valge laev tulevat, mis ta jüngrid ilmalaste pilkamise alt päästab. Kui laev ei ilmunud, saadeti saadikud maad kuulama ja otsustati maisi pikka teekonda ette võtta. Esimeste maakuulajate seas oli ka Maltsvet ise, keda kohalik sakslaste võim kui odava tööjõu käest ahvatlejat nüüd nagu tulega taga otsis. Ta järelkäijad Kuglil ei läbenenud kauaks enam paigal püsida. Lõhmuse Anu oli Taavetile, kui see türmist pääsis, nende edaspidise kooselamise tingimuseks teinud, et viimane oma himusid peaks talitsema ja elukombeid parandama. Igatsus naise järele ja kiivus sundis teda joomist, varastamist ja abielurikkumist maha jätma; mees ja naine ühinesid jälle, alustasid teineteise kallal uuesti ümberpöörmise tööd. Taavet jäi nagu taltsamaks, kuid Anu hakkas veel rohkem märatsema, kuulutas 1861 aasta suveks sõda ette, mille eest puhtausulised maltsvetid pidavat ära minema. Kugli küla mehed olid ühes teiste maltsvettidega käinud omavahel salaja nõu pidamas, kuidas Krimmi reisi ette võtta, kuid haagikohtunik pidas kooskäimist mässamiseks ja mõistis maltsvettidele Albu mõisas Vene soldatite abil hirmsat kepikohut. Siin hoope ei loetudki, vaid kästi Vene parkalid niikaua töötada, kuni ohvid kätte ära minestasid. Mida rohkem keegi suutis ära kanda, seda kauemini peksti. Karistute seas olid Lõhmuse Taavet, ta vana äi Kiisa Mihkel, Tõnu-Petri Madis ja ka küürak Aadu Vikerpuur. Hirmus sündmus avaldas vapustavat mõju. Taavet hakkas uuesti jooma, ent Anu usulisest tegevusest loobuma, ka Madisest eemale hoidma, sest maltsvettide õpetus oli ta meelest kahtlaseks läinud. Järgneb maltsvettide vaevaline reis Krimmi, mis tervelt kuus nädalat aega võttis. Kui suur oli väljarändajate üllatus, kui nad leidsid töötatud Kaanani asemel kõrve sarnase nõmme eest, mille pinnal päike rohugi pruuniks põletanud. Järgmistel aastatel olid ilmad põlluharimiseks küll soodsamad, kuid kõigile selgus, et Krimmi pind ainult visale ja osavale töötegijale leiba annab. See tegi ka Kuglist tulnud maltsvetid kainelt mõtlevateks inimesteks, kelle silmis endise prohveti pühadus pudenes. Maltsvet tuli Krimmist kodumaale tagasi, jättis usukuulutuse ja suri siin raugaeas. Kui Lõhmuse Taavet Krimmis, nagu palju teisi, kõhutõppe haigeks jäi ja laatsaretti viidi, võttis Madis Anu jälle enda majasse, kuid Anu tegi Maltsveti õpetuse taha, mida Madis siingi kordas, suure küsimusmärgi. Kui veel Madis

sellega toime sai, et usukatte all katsus Anu kallal lihalikke himusid kustutada, vabanes ta vagatsemisest. Nagu Anust usuhaigus lahkus, jättis Taavet pahed maha, hakkas usinasti tööle, sai Feodoosias iseseisva töllassepana jõukaks meheks ja perekonna õnne osaliseks. Meister Vikerpuur avas rätsepa töökoja, elas hästi, samati käis käsi paljudel Krimmi Eesti põllumeestel, kel Maltsveti usk nisuusuks muutunud.

Väljalangemine
ajaloolisest raamist.

Mis selle romaani ajaloolisesse küljesse puutub, siis vaja kõige pealt ütelda, et kirjanik sattudes poliitilise agitatsiooni tuhinasse, siin mitte ei suuda sel määral ajaloolisesse õhkkonda asetuda, nagu triloogia kahes eelmises osas. Ajaloo fakte on Vilde rikkalikult kogunud ja nii asjalikult edasi andnud, et romaan ainelisele realismile ohvriks langes. Ka ajalooline miljöo on näituseks Kugli küla ja kõrtsi ning rahvariiete kirjeldusel hästi tabatud. Ajaloolane on oma tööga paremini korda saanud kui romanist, sest just vabalt luuletatud osades eksib kirjanik kujutatava ajajärgu vaimu vastu. Ei mahu Kugli külarahva ega selleaegsesse Eesti vaimuilma midagi sellest, mida näituseks Lõhmuse Taavet, käies mõisa vargil, räägib ägedast klassivihast, targutab usust, millel pole tarvis kultust, ja kiidab moraali, mida usuelu ei tarvitse toetada, kes ütleb kõige paremad usulised kõned täiest kõhust tulevat. Ei vasta ka kõhurääkija ja kõrtsiveiderdaja Vikerpuuri pühadust-rüvetavad kõned ja 15-aastase tütarlapse Eltse vabameelsusele tungiv iseseisvus meie lihtsatele patriarhaalsetele külaoludele läinud aastasaja 60-aastate algul. Need isikud ning Vilde ise, nimetades varguse tagasiviimist omanikule pühaks hulluseks, kõnelevad miitingu-keelt, mida vast 1905. aastal „Uudiste“ toimetuses oleks võidud kuulda, ja astuvad järsult ajaloolisest raamist välja. Edasi pole Vilde suutnud ajaloolise tegelase Maltsveti psühholoogiasse tungida ega seda ära mõista. Nagu J. Luiga tõendanud, esinevad Juhan Leinbergil kõik tavalised usuhaiguse ehk parannoiia religiosa tunnused viirastuse nägemisest ja uue usu väljamõtlemisest kuni enese meelest tähtsaks meheks, siin Ristija Johannes II. tõusmiseni ja tulevaste asjade ettekuulutamiseni. Tõusvas hoos tuleb prohveti peale suur vaimujõud, enesetunne ja teiste valdamine, langemise järkudel kaob julgus, ettevõtlikkus ja astub

Vääratus usulise
liikumise sele-
tusel.

asemele harilik meeleolu. Nendele muutustele ei leia Vilde seletust, ei mõista prohveti hingeelu, vaid selle asemel püüab temas majanduslikku uuendajat näha ja suurt usuliikumist kõhuküsimusega ühendusse seada. Kes koduseid majapidamisi hävitasid ja Lasnamäel valget laeva ootasid, ei hoolinud ju kõhuküsimusest. Leinbergi prohvetlik tegevus ja maltsvettide määratsemine on täielikult usulist laadi ja tuleb eestkätt ka sellelt seisukohalt hinnata. Usulist liikumist ainestades tõendab kirjanik, et end arusaamisest kõrvale hoiab, mis jumalaotsimine ja usundliste tunnete ravitsemine inimeste elus tähendab. Mida võibki see näha, kes turu pealt tempelisse vaatab!

Huvitavaks teeb romaani ta algupärane ja ainekohaselt leitud ning hingeliselt põhjendatud intriig, mis algusest lõpuni püsib ja lugeja ühtelugu põnevuses hoiab. Et noor abielumees Taavet moraalselt kardetavalt põeb ning palveelu pilkab, ta ilus noorik aga kõrgekraadilisse usulisse määratsemisse sattunud, tekib abielurahva vahele kuristik, mida nooriku endine kosilane ja lugupeetud palvemees Madis, kes Anus pea sooja usuõde, pea ihaldatavat naist näeb, veel ühtelugu laiendab ja süvendab. Intrigi tuld õhutab omalt poolt ka romaani tiitlikangelane, kui ta Kuglil käib Taavetit noomimas. Ja eks ole see ju Maltsveti lahkusu vaim, mis siin naise mehest lahutab? Ainult Anu kannatus, vaikne suuremeelne andeksandmine ja elupuhtus aitavad ta ähvardavast katastroofist mööda, millele olude mõjul usuline tervenemine järgneb. Nii on Vilde kolmest ajaloolisest romaanist viimsel ja kõige suuremal konflikt, selle juhtimine ja lahendus kõige paremini välja mõeldud. Seesugusele energia koondusele, nagu siin, ei ole Vilde üheski teoses enne ega pärast jõudnud. Selle vastu puudub siin rohkem kui Vilde teistes suuremates teostes sümmeetriline ühtlus ja tasakaal kompositsioonis. Mida kaugemale intriig areneb, seda korratumalt jookseb romaani nõva ajas ja ruumis laiali. Mitte üksnes ilukirjandusline aine ja kultuurilugu pole ühte sulatamata, ka nende välimises ärajaotuses ja osade käsitluses, metoodis ja stiilis puudub see organismile omane kokkukõla, mida kunstiteoselt tuleb nõuda, mis ilu loob. Esteetilist mõnu ei saada

Romaani huvitav intriig.

siin mitte tervikust, vaid ainult ta üksikutest osadest ja peatükkidest, mis on täis kunstniku vaba õhu heljumist, nagu Eltse jalutuskäik metsas, ehk plastilikus stiilis kirjeldatud lehekülgedelt täis elumahla ja naturalistlikku värskust, nagu olud Kugli külas enne Maltsveti esimest ilmumist.

Silmapaistvad
mad karakter-
kujud.

Prohveti kuju on ses ajaloolises romaanis nähtavasti esimeseks seatud, sest tema mõjul tegutseb kogu arvurikas romaani tegelaskond. Juba ta välimus tunnistab vaimuannet ja teistest üleolekut. Keha poolest peajagu pikem, sirge ja kindla rühiga, vaimuka mehise näoga, lahke, kuid siiski läbitungiva pilguga, on ta kahtlemata harukordne nähtus; anderikas erandinimene, kelle sõnas selged mõtted nagu helmed ühisesse paela lükitud ja neid kujukalt, otse loova vaimu osavusega esitab. Palvesse pani ta oma kirgusulise hinge, tõmbas palvetajad enesega kaasa ujuvasse härdusesse, põrmoni ulatavasse alandusse. — Maltsvetile on Lõhmuse Taavet kontrastiks loodud, kelle varal võimalik oleks peategelase suurust näidata, kuid kirjaniku sümpaatia ja hingelaadi pärast paisub Taaveti, selle painduva hingega avaliku joomari, õõhulguse ja varga kuju üle loomulikkude dimensioonide ja muutub tähelepanematult romaani peakangelaseks, kõnetargaks ja teotugevaks inimsuse kuulutajaks, vabamoraali prohvetiks, kes oma „laheda usu“ võidule viib. Kolmas suur karakterpea, katsutavreljefne, nagu neid ainult Vilde maalib, on Kugli kõrtsimees Tihane. Otse harilikkude kõrtsimeeste vastand, on Tihane seesugune, kellele öelda ei tarvitse: „Joan, vii oma oam eemale, ma tahan teisi inimesi koa näha soada!“ Ta on kõhn nagu kiisk, ja mida vanemaks ta sai, seda enam kuivas ta oma villases kampsonis ja lambanahka pükstes kokku. Külamehed naljatasid, ta ei raatsivat süüa, sest et suu luiskamisest juba muidugi kulunud. Kuid sellega tehti Tihasele ülekohut. Ta ei valetanud otsekohe midagi, vaid puhus aga topsisõpradele natuke hambasse ehk luuletas. Kelle otsa ta juttu ajades oma mustade kõõrdsilmadega vahtis, see oli saladus, millesse keegi ei pääsnud. Ta vaatas ainult kõõrdi ja oli raha peale ahne, sellepärast ütlesid inimesed, Tihane sihtivat ühe silmaga vaske, teisega hõbedat ja kahega kokku kulda. Maltsveti Juhaniga, kui see alles

Tihase ametivend oli, on ta tosin kordi täkkusid vahetanud ja ühest kortlist liiku joonud. Võib ütelda, et „Prohvet Maltsvet“ just karakterite kujutuse poolest Vilde väärtuslikkumate teoste hulka kuulub. Rahva tüübid ja rahvakeel leiavad siin reaalse väljenduse, ja rahva hinge lainetamiskaartes on meid huvitavalt katsutud orienteerida.

Kunstiliselt kõige nõrgem külj ses romaanis on ideede väljendusviis. Juhtivad ideed ei esine siin mitte vaimliste läbielamistena ega valata neid kunstilise käsitlemise vormi. Mõttepiltliku ilme asemel, mis samal ajal näitab ja jutustab, mõtlema paneb ja meeleolu äratab, juhib Vilde sündmustikku sihilikult, paneb alasti tendentsid mõnele tegelasele, iseäranis Lõhmuse Taavetile suhu ehk, mis kõige pahem, targutab ja agiteerib enese nimel, sagedasti banaalsetes, abstraktsetes seletustes. Mitte et ta rasked, keerulised probleemid üles seaks ja meile mahti annaks ise tõtt otsida. Ta rikub meil tõeotsimise ilu ja mõnu, kui näilise, vesistatud tõega jõhkralt peale tükib. Maltsveti usuliikumise käsitlese puhul romaanis seab Vilde ühiselu arvustuse risttulde positiivse religiooni, mis tal teravaks okkaks silmas. Seda ajaloolise materjalismi seisukohalt hinnates, leiab ta, et mitte ainult maltsvettide usulisel liikumisel ei olnud põhiteguriks majanduslised huvid, vaid usk seesugusena üleüldse olevat ainelisest ilmast pärit ja seisvat kõhuga ühenduses. Sinna viib välja monistliku dogma järjekindlus. Usku Jumalasse ja palvet ei ole tarvis. Neid korvab moodne aineusk, mille kuulutajana esineb Lõhmuse Taavet. Tema on veendunud, et igapäine sissetulek tõuseb ilma palveta, ilma sagedase kirikus- ja laualkäimiseta. Õnne ja õnnistuse tõi majasse ja abielusse raha, mis Lõhmuse Taavet teenis. Raha õnnistus seisis selles, et emand läks paksuks ja lihavaks, sõi head ja käis uhkelt riides, tõi hulga lapsi ilmale, elas Vilde sõnade järele nagu põrsas laudas. Raha tegi ka seda imet, et võttis Taavetilt varguse himu, mida ta ennemalt Jumala loaga — nagu Taavet ise seletas — vabalt rahuldanud. Romaani autor võib nende ideede viljakuse pärast vististi uhke olla: nende ideede pooldajaid ja teostajaid on Eestis küll ja küll.

Novellid poliitilise agitatsiooni teenistuses.

Ebakunstilised kalduvused, mis „Prohvet Maltsvetis“ siin ja seal paljastatud tendentsina esinevad, püsivad Vilde teostes kogu „Uudiste“ ajajärgus ja kulmineerivad maapagula lase põlves lõpule viidud „Lunastuses“. Ärevuse aastal 1905 algas Eesti vaimuelus murranguaeg ja väärtuste ümberhindamine. Kirjanduses nagu ajapeeglis kajastub revolutsiooniline vaim, mis ka kunstniku südame-tunnistuse ja iluaate tumestanud. Selle asemel et ideede üle valitseda, neid kunstilisse väljendusvormi juhtida, on nad kirjaniku sedavõrd vallanud, et sõnakunstniku poliitiliseks agitaatoriks teevad. Ses ajajärgus käib läbi Vilde tööde tendents jämeda punase joonena ja mõjub kunstivastaselt. Jutustuses „Naisõigused“ ja „Koidu-ajal“ („Uudised“ 1904) käsitleb ta naise tungi enesemääramise järele ja vanameelsete eelarvamiste püüet seda vabastustungi alla suruda. „Naisõigused“ on pilkejutt, milles Eesti kodanlasi selles süüdistatakse, et nad poolikult ja võõriti arusaadud naisterahva emantsipatsioonist küll kõnelevad, ise salaja koguni väga vabalt elavad, ent tegelikult labase vilistluse tõttu, mis kodanlikes seltskonnas kasvatus ja kommete alal lakkamas, noorel puhtal tütarlapsel au jalgade alla sõtkuvad. Vilde ütleb, et see aine talle „Uudiste“ toimetuse poolt peale surutud ja ta selle jutustuse ilma armastuseta kirjutanud!¹⁾ Ta on väga pealekippuvas sihis ja labasevõitu keelel kirjutatud vestelugu, milles kodusest rabamülkast paremad väljavaated punase tuleviku poole pöördakse. „Koidu ajal“ kujutab seda vaimlist päikesetõusu, mida moodsate vaadetega Vene üliõpilane Kurbatov kodukooliõpetajana Balti väikekodanlisse Riese-
mannide perekonda toob. Ta õpilane jõuab tarvitatud uue kasvatusmetoodi tõttu imeruttu edasi. Kui majatütar Stella, kes ühe siinse noore ärimehe mõrsja, Kurbatovi uue moraaliga tutvub ja temalt kirjandust saab lugeda, jätab ta perekonnalehtede lugemise ja vaestebasaaridele näputöö tegemise kõrvale ja otsustab Peeterburi ülikooli astuda arsti teadust studeerima, mis ka Kurbatovi eriaine on. Kui peigmees selle plaaniga nõus ei ole, ütleb Stella temast enese lahti, põgeneb kodust ja avaldab Kurbatovile armastust, mida

¹⁾ E. Vilde Bernh. Lindele 16. juulil 1908.

see ei jäta vastamata, sest Stella isa on rikas vabrikant. Nüüd pääseb tütar arstiteadust õppima ja isa jääb väimehega viimaks rahule. Nagu selgub, on jutustuses hoobilt kahele eesmärgile tüüritud: õpetuse ning kasvatuse reformile ja naisküsümuse lahendusele. Imelikul kombel on Vilde silmis Vene üliõpilane mõlemil alal asjatundja. Missugused ta uued võtted metoodika alal on, ei saa kahjuks kuulda. Tegevusest ei anta otsustavaid momente, ei kujutata sündmusi, vaid ainult nimetatakse neid. Kõik satub hästi nagu ettetellimise peale. Kurbatov on Vilde enese viisil mõtleval tüüp, kellele ülesandeks olla raskeks kontrastiks Balti vanameelsusele ja esitada positiivseid ideid ühiseluliste nähtuste kohta.

„Lunastus.

Punaste aastate keerutises näib meie rahvusline kirjanik partei külatänavatele olevat ära eksinud. Ilmub „Lunastus“ (1909), mitte inimese, mitte eestlase, vaid ühe noore Daani tööliste lunastus. Nagu eelminegi, annab see teos arvustajale rohkem asja ainete ja ideede kui ilukirjandusliku vormi üle kõnelda. Vilde agitatsiooni-novellide seast on ta siiski kõige kirjanduslikum, sest et autor siin jälle ühtlaselt ülesehitatud kompositsiooni ja värvika miljöö kirjelduse juurde tagasi pöörab. Sündmustik on lihtne, selgejooneline; siin läheneb kirjanik tõesti realistliku novelli faabulile, mis rohkem biograafilise vormi omandab. Selles esitatakse Daani pealinnas Kopenhagenis elava eksinud tüdruku ja ta poja elulugu, mis peab tõendama, et kapitalistlik kord oma kõdunenud kodanlike moraaliga inimesed ära rikub ja kombelisse mudasse kukutab. Tubakavabriku töölisena ei suuda Jensine Nielsen end vee peal hoida; eluülespidamise muredest koormatud, otsib ta kõrvalist teenistust ja muutub libuks, kes oma äri nii avalikult ajab, et lapski märkab ja protesteerib. Ema ööteenistus saadab poja häbisse ja kihvtitab hinge, riisub talt puhta lapseõnne. Palvetund koolis ja jutlus kirikus panevad ta südame sulama, ka isamaa ajalugu äratab sügavaid patriotilisi tundeid. Need hävitas mõistmata kooliõpetus. Silmapilguks naeratab Jensile noore armastuse puhas õnn, pöörab aga selja, sest Jens oli vaene. Lõpuks tuleb imelik uuesti-

sünd Nielsi hinges. Ta tutvunes sotsialismiga, andus sellele kirglikult; see lunastas, tõi hinge tasakaalu, rahu ja õnne.

Väliste sündmuste poolest on see tööliste noorpõlve lugu õige vaene. Tegevus keerleb mõne korterivahetuse, jalgratta muretsemise, tutvuse tegemise, Marxi ning Darwini näopildi ostmise ümber. Lootusetu tiiskushaige Jens tunneb enese siis lunastatud olevat, kui sotsiaalpoliitiline kirk teda valdab, ilma et ta ise töötatud õnneriiki oleks kaugeltki näinud. Selle idee ülistuseks kirjutatud jutustus on kunstiliselt läbielamata, külm, kalk ja hall, ilma vähemagi luuleõieta, ei suuda liigutada ega lugejas veendumust soetada, et marxistlikus õpetuses seesugune vägi peituks. Seega oletatakse siin uskumise vajadust. Esteetiliselt pole see mitte õigustatud, et avalikumaja stseenide esitamiseks puremise kalduvustega subjekte luuakse — seksuaalse moraali kuulutamiseks.

C. Peenendatud realistlik kunstivorm Vilde toodangus.

Vabanemine
följetonistlikust
vaimust.

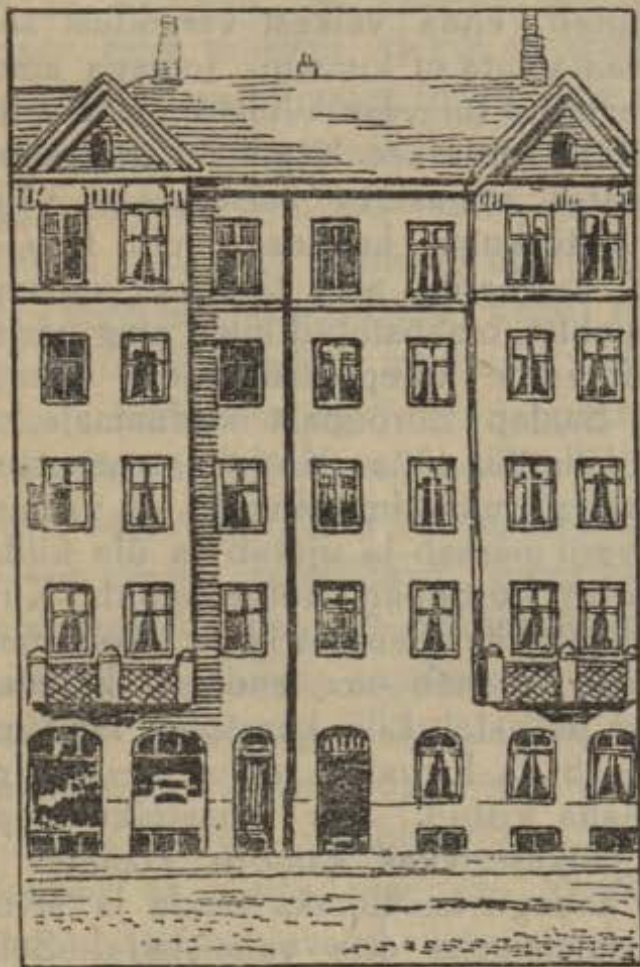
Agiteeriv siht kaob Vilde toodangust, kui kirjanik kodumaa käärivatest oludest lahkus ja maapagulasena väljamaal peidupaiga leidis. Esteetilisest arenemist soodustas siin kultuuriline ümbrus, võib olla ka see asjaolu, et Eesti kirjanduse kriitika iseäranis stiiliküsimuses nõudlikumaks ja iseteadlikumaks muutus. Peale selle andis koguteoste väljaandmisest saadav honoraar kirjanikule vähegi mahti hingetõmbamiseks, vaimliseks kogumiseks ning huvitööks. Sellest siis tulebki, et Vilde aega kasutades draama kallale asub. Igatahes tõendab ta oma arenemisvõimet seega, et följetonistlikust vaimust ja maitsest püüab vabaneda ja iseteadva sõnakunstnikuna esineda, kes uuemas kirjanduse- ja keelekultuuris teadlik ja vastuvõtlik olles läbi võitleb kunstilise realismini, mis Vilde toodangus lõpujärgu moodustab.

Kultuuri-
probleem
„Tabamata
imes.“

Esimesed sammud peenejoonelise ja tihema sõnailme poole astus Vilde paaris väikeses novellis. Selle peale esines ta neljavaatuslise näidendiga „Tabamata ime“ (1912). Eepilisest talendist näitekirjanikku loota lubas ta alati tugev, elevust ja elavust loov dialoog, sõnaline võitlus ja sündmustiku suur liikuvus. Ta draamalisele esiandele tuli veel kasuks imetänulik idee, mis näidendit kannab. Eestis oodati ju mõnda

aega kunsti ja kirjanduse alal messiaseid, kes meie nime suureks teeksid, meid Euroopasse viiksid. Selle valusama kultuuri-probleemi tõi Vilde oma teoses esile ja tabas seega meie hingeihade keskpunkti. Kärarikkalt kuulutati minek Euroopasse välja, kuid tagasitulijad ei olnud ometi oodatud messiasid. Kunst ja kirjandus ei ole üle öö teha, vaid ta

Vilde elukoht Kopenhagenis.

kasvab orgaaniliselt üldisest kultuuri tasapinnast. Isegi üksiku erandliku geeniuse ilmumine on teatava määrani kultuurinivoo külge köidetud, vähemalt on säärane genius tavalikult oma rahvuse põliselt kultiveeritud ülemkihtidest pärit. Ja temagi tulekut ei saa kunstlikult teostada ega kiirendada. Et seltskond suuruste järele igatsust tunneb, kes neid kuulsaks teevad, leidub väikesi ja keskpäraseid talente, kes valmis messiasteks hakkama. Esiotsa suitsetab seltskond neile

viirukit ja kuulutab iga väikese hüppekese lootusrikkaks teoks. Ent kui lõpuks pailastest oodatud suurusi ei tõuse, siis visatakse vaesed üle parda. Seesugune Eesti kunstnikutragedia ongi „Tabamata ime“ aineks. Näidend seab Eesti kunstniku ja Eesti kunstiprobleemi meie moodsa seltskonna tasapinnal üles ja otsustab ta ühiskondlikult seisukohalt tõenäoliselt.

Klaverikunstnik Leo Saalep oli kord lootusrikas noor-meis, kes oma andega teelahkmel seisis. Ta igatses tiibade järele, et kõrgele tõusta. Tal oli usust enese võimisesse ja tahtejõust puudus. Ristteel seisis kaks teenäitajat: Eeva Marland ja Lilli Ellert. Eeva ei tabanud Leo Saalepi kunstis

Draama sünd-
mustik.

imet, seda ehmatavat, rabavat, suurt ja ainukest imet, mis geenius teoses, ka üsna küpsematus, tabatav on. Aga Eeva armastab Leot mehena, austas teda inimesena ja kutsus teda andekohase tööga iseenesele ja teistele kasulik olema. Lillit kihutab taga auahnus, kuulsakssaamise iha ja naiselik kirg. Selle rahulduseks peab Leost talle mees, Euroopas tunnustatud suurvaim saama. Lilli on energiline naine, kes Leo Saalepi usu ta andesse elustab, teda Euroopa kuulsuse kibuvitsateel kupjana taga kihutab, enda väikest varandust seks ära kulutades, sellepeale vaatamata et kunstnik temaga ainult vabas abielus elab. Joovastatud tulevase kuulsuse ja ainelise hädapõlve lõpetamise mõttest, astus see kirgline naisterahvas agaruse piiridest üle, vääratas armastava naise osast välja, kuni Leo Saalepi närvikava tõrkuma hakkas. Kuid Leo ei taba kunstiimet, igatsetud loorberite aset täidavad vaevaga soetatud kriitikakatked ajalehist, omaostetud lilled ning pärjad ja priipiletite jagamine virkadele käteplaksutajatele. Nende kuljuste kõlinal sõidabki Saalep Euroopast kodumaale, et natuke hingastada ja kõhtu jälle täis süüa. Kodulinna arvustusvõimetu seltskond võtab Saalepi suurvaimuna vastu, on vaimustatud sellest, kuidas ta klaveril mässab ja ujutab ta üle kiidu- ja tänukõnedega, et ta Eestit Euroopaga tutvustanud. Kuid Leol puudub iseloom, ta on lillelt lillele lendlev liblik. Kodulinna jõudes jätab ta Lilli maha ja läheneb oma endisele kihlatud mõrsjale Eevale. Nüüd aga paljastab Lilli kunstniku kuulsuse telgitagused: geenius langeb ja Euroopa tutvus Eestiga on lõppenud. Kuljused on maha kistud, mis kunstniku pead teotasid. Eeva Marlandi päikeserikkas kambris kosudes ja tervenedes võib Leo oma andega kasulikuks saada ja seltskonda suurema kunstniku tulemiseks ette valmistada. Selle messiase tulemist ootab Eeva kannatliku lootusega, teades, et just Saalepite kaudu loomulik tee tuleviku suuremate juurde viib.

Draama ideeline
kulg.

Lilli Ellert kehastab egoismi ja auahnust, mille tõukel Eesti moodne seltskond oma kunstnikke väljamaa kuulsusele piitsutab. Tahetakse ruttu kultuurrahvaks saada, mitte kultuuri vajaduse pärast, vaid et aga teiste sarnased olla. Mitte ideaale, mõtteid, kunsti ei nõuta eestkätt kunstnikult, vaid nime, autoriteeti. Ses euroopalikuks-saamise troopikaleitsakus põlevad meie kunstnikud varaselt söeks. Seltskond on kultuuriliselt liig madal, et euroopalikku kuulsust sünnitada, aga küllalt auahne, et kuulsused tal oleks. Siit kasvabki välja kunstniku traagika. Eeva Marlandi, selle päikesenaise kaudu seab kirjanik loomulikud tingimused üles, milles Eesti

kunst võiks öitsta. Ta vabastab Eesti kunstnikud kuljuste kõlinast. Mitte välist kuulsust, kõmu ja kuljuseid ärgu igatsegu seltskond, vaid õppigu kunstnikke tundma, nende püüetest aru saama, nende andeid hindama, neid ka väikese võimise juures austama. Arvesse võttes olusid, hinnatagu Eesti kunsti ja kirjandust relatiivselt, siis tabatakse ka kunsti imesid ja leitakse, et niikaua kui seltskond ise täiskultuuri mõõtu välja ei anna, ei või ta täiskunsti imesid nõuda.

Ilusad ja viljakad ideed pole täiesti vastavas draamalis- Esteetiline külg. ses vormis väljendatud. Kunstniku-probleemi polegi dramatiseeritud, sest võitlust, mida kunstnik ime tabamiseks peab, meie ei näe, vaid kuuleme ainult võitluse tagajärgi. Draamalise tegevuse moodustab kahe naise võitlus mehe pärast, kel kunstniku anded, kuid nõrk iseloom ja madal hing. Seega pole „Tabamata ime“ õieti kunstnikudraama, vaid kaldub realistliku miljöödraama poole, milles näidendit kannab seltskond oma kogupildis. Draamalise vormi seisukohalt vaadates on teose novellilaad, kangelase tegevusetus, raske ja ebaloomulik dialoog-näidendile kahtlemata veaks. Pikas esimeses vaatuses puudub draamaline tegevus, mis alles Saalepi ilmumisega algab. Ka kokkupõrge Lilli ja Saalepi vahel ei too suurt tõusu, sest et tal sisemine tõde puudub. Ebajärjekindlus psühholoogilises ülesehituses ja kujude joonistuses ei suuda tegevuse tõelikkusse usku äratada. Ka puudub Vildel lavatehniline väledus, mis puudusi aitaks varjata. Alguskujul on „Tabamata ime“ näitelavaliselt võimata, ainult kärpimise varal mahub ta näitelava raamidesse. Kuid keele- ja stiilikultuuri suhtes on kirjanik tõendanud, et temagi relatiivselt võttes imet võib tabada. Lohaka ja valimatu vesteloo tooni asemel lõbustab meid siin hoolikalt väljatöötatud kunstistiil. Teose jäädav väärtus seisab selles, et avab sügavad põhivaated meie kunstnikkude ja kogu Eesti intelligentsi ellu. Kuid need tõsised probleemid ei vasta küllalt Vilde kergele muusale ega paindu ta noore draamatehnika oskuse alla.

Suuremat kunstilist kokkukõla sisu ja vormi vahel saavutab „Jutustused“ Vilde 1913 ilmunud „Jutustused“, millest mõned, nagu „Kuival“ juba neli aastat varem kirjutatud. Need on lühi-

kesed novellid, milles kajastuvad suurelt osalt ideed ja meeleolud Vilde maapagulase elujärgust; kahes jutustuses kujutatakse otse emigrandi tüüpe, kuid väljapuhkenud uue vabama aja vaim annab novellidele suure ideelise kandvuse ja tõsiduse, mis igapäiseid reaalseid, osalt anekdootilisi sündmusi nagu ideaalse säruga ümbritseb. Ühtlasest värvingust erineb ainult nägemisstseen novellis „Kuival“, mis nagu kunstlikult tundub sisse kistud olevat. Novelle lugedes tundend end keset kihavat elu viibivat, sedavõrd leidub kujutuses jõudu, hoogu ja värskust. Paremate ja meeldivamate novellikete hulka kuulub „T o o m a t o h t e r“, algupärane oma aine poolest, millel kuuldavasti tõelik sündmus aluseks olnud. Lõpuks avaneb määratu ja kohutav kuristik, millest tahaksid hirmuga taganeda. Päril klassiline on „K u b j a - K a a r l i a d j u s t a a d i d“ oma naiivses ja liigutavas lihtsuses. Novelli „K u i v a l“ aine on troostitu ja rõve, moraliseerivast lõpust hoolimata siiski ropp ja nilbe. Vilde tahab siin sündinud loo varal veneaegse Balti kodanluse ühiselulist troostitust ja moraalilist mädanemist kujutada. Leopold Lillack on täisverd Balti rahajõmm oma omaduste, arvamiste ja moraaliga, kaabakaks muutunud Roman Martinson on samade olude, sama morali ja mõtteilma produkt, kuid ühtlasi ka ohver. Et viimasel aru ja kriitikat on, löövad paremad instinktid ta hinge viimastes soppides veel sala sädemeid ja ta kõlbline inimene protesteerib seesuguse lihatsemise vastu, ent ta on juba ära kihvtitatud, loomu poolest liig lõtv, et veel rabast suudaks välja roomata. Seda ühiselukriitikat lugeja harilikult ei mõista, vaid peatab nilbuste juures, mida Vilde siin nii üksikasjaliselt, veetlevalt välja maalinud, ja arvab, et need lugejale meeleülenduseks on määratud. Sarnased stseenid esinesid ka „Lunastuses“. Selles kujunebki autori hingelaadi ja maitse kurbloodus, et põrutavaid pahesid, millega lugejat tahab ehmatada, tsüüniliselt ja nii veetlevalt kujutab, nagu teeksid need stseenid talle endale head meelt. Kuid just novellis „Kuival“, mis mitu korda ümber töötatud ja hoolikalt silutud, on Vilde kunstlikus stiilnikerduses kõrgemale tipule jõudnud, nii tabavaid, algupäraseid ja ühtlasi efektikaid ilmevahendid tarvitanud, milliseid Eesti kirjandusest harva leida. Tundub, nagu oleks

tahetud stiili teha, sõnalise talendi raketitulega särada. Üleüldse taotleb Vilde neis novelliketes keerulisemat, tihedamat, raffineeritud ilmeviisi, intensiivset ja lopsakat stiili, nagu tahaks uhkustada, et tal ka ses suhtes küllalt jõudu ja osavust.

Vormi poolest valminud kunstitööna esineb Vilde kolmevaatusline lõbumäng „Pisuhänd“ (1913), milles kirjanik meid hoogsa arenemisega draamalise luule alal üllatab. Vilde näitab siin Eesti linnakodanikkude ja haritlaste seltskonnale nende eneste peeglipilti. Realistliku maitse järele varjukülgedelt vaadatud linnakultuuri kiiret arenemist iseloomustab rühkimine ja küünarnukkidega tee-tegemine oma uue pesapoole. Tõusev kapitalist loob iseäralise ärivaimuga täidetud õhkkonna ja tõusikute kihi, keskmised võimised ja väikesed ideaalid, kellel liikumisvedruks ärilised huvid, rahalised operatsioonid ehk jälle väiklane auahnus, tsünismi ulatav omakasu ja üksteise ülelöömine. See ei avaldu mitte ainult majanduslikul poolel, mis hangeldamiseni ulatab, vaid ta vastukaja ei puudu ka vaimlisel alal, sest et ärivaim haritlastestki, tõusikluse märki otsaette vajutades, spekulandid teinud.

Ärimees Vestmann, kes majadega ja kruntidega hangeldab, on määratu varanduse kokku ajanud ja ühe linnatänavagi enda nimele kirjutanud, millega ta vähe ei uhkelda. Ta tütar Matilde, kes insener Sandri noorik, tahaks mehes kirjanikku näha ja tema läbi kuulsaks saada. Sander on kosilaseks lootusi andnud, et ta romaani kirjutab, kuid seks pole tal vähematki annet. Kitsikusest päästab teda endine koolivend Tiit Piibeleht, läbikukkunud mees, kes kodukooliõpetajaks hakanud ja ka jutukirjanikuna õnne katsub. Piibeleht annab oma romaani käsikirja „Pisuhänd“ autoriõiguse selle tingimusega Sandrile, et see ta Vestmannile, kel veel noorem tütar majas, väimeheks sobitaks. Pealegi on Piibeleht Lauraga juba tutvust teinud ja südame asjad joonde ajanud. Piibeleht on vaene mees, kel rikka mehe silmis vähe väärtust, kuid nupp on mehel hea. Ta on kuulnud, et Vestmannil kaubal jälle suur krunt majadega, mille ta kullaauguks tahab muuta. Toetades oma romaani autoriõiguse saladuse peale, sunnib ta Sandrit, et see uue, saadaval oleva väärtusliku krundi talle kätte mängiks, mis teda ärimeheliselt Vestmanni silmas võiks tõsta. Vestmann ei kaotavat sellega midagi, sest kõik jäävat ju ilusasti perekonda. Sander ei pääse Piibelehe küüsisist ja laseb Vestmanni volinikuna Piibelehe enesest ette jõuda, annab talle krundiostmiseks pealegi

Komöödia sünd-
mustik.

raha laenuks. Nüüd on Vestmann valmis Piibelehte endale kompanjongiks ja väimeheks võtma.

Esteetiline
hindamine.

Väikeses, kuigi tabavas elupildis ei ole kohta sügaval hingelisel analüüsil, kaugemale ulatavate küsimuste asetamisel. Kerges pilkenaljalises lustmängus on Vilde oma harjunud elemendis. Ta on loonud pooliti lõbusa komöödia, pooliti terava seltskonnasatüüri. Et Eestis linna paigus seesuguseid üksteisi pügavaid tõusikuid olemas, nagu lustmängus esitatud, on kahtlematult õige, ainult karakterite iseviisiline joonistus siin takistab nende äratundmist, teeb need teoses nagu väljamõeldud inimesteks. Vilde kujutuses märkame sagedasti seda väärnähtust, et ta inimesi ei lase vabalt kõigi oma narrustega esineda, liikuda ja rääkida, nagu süda kutsub, vaid paneb nad sunnilt, ebaloomulikult tegutsema ja astub ise vahele neid arvustama. Alles elav kahekõne ja huvitavad suhted aitavad ühiselu kritiseerivat zhurnalisti meie silmis kunstniku taha varjata. Kujude loomisel pole autor siingi suutnud iseenesest kõrgemale tõusta. Kohati on need hõredavõitu ja ebamääraseks jäänud. Sirgejoonelisem ja ühtlasem neist on Vestmann, kuid suurema tähelepanu oma peale tõmbab kahtlematult Piibelehte tublisti karrikeeritud kuju, keda Eesti boheemi-ilma esindajana pandud naljavana osa täitma. „Pisuhänd“ on kunstiväärtuslik komöödia, milles tegevus hästi koondatud ja ilma vahelülideta hargneb. Meisterlikult juhitud dialoog, sisemine koomika ja vaimukas ironia, milles pisted aina sädemetena lendavad, teevad ta lõikavaks ja säravaks lustmänguks.

„Mäeküla piimamees.“

Andudes kunstilisele realismile pole Vilde küll ühiselu arvustusest loobunud ega vist ka oma veendumustest taganenud, kuid vanaduse lähenemisel jätab ta ägeda kohtumõistmise, ja silmis näib tal nagu uus elu mõistmise lõke kiirendavat, mis lepitava päikesepaistena mõjub. Oma viimases romaanis „M ä e k ü l a p i i m a m e e s“ (1916) võtab ta rikka mõisniku ja vaese kantniku vahekorra veel kord käsitlesele, näitab, et nende eluinstinktide kokkupõrkamises mitte üksnes rikas ei tarvitse süüdlane olla, vaid et vaenegi rikkuse ihaldusel ja parema põlve tagaajamisel niikaugele võib minna, et oma parema inimese ära viskab ja inimlikkude tundmuste raskust ei suuda ära kaaluda.

Tõnu Prillup, Mäeküla mõisa kantnik, igatseb kõigest hingest kergemat põlve. See elueesmärk kaugeneb veelgi, kui tal virk naine Leenu sureb ja ta selle noorema õe Mari majasse toob, nooriku, kes tööd alati tarvilikuks ei pea, valmis iga rõõmu ja nalja peale ja vanale karvanässile vist mitte armastuse pärast pole läinud, vaid kaastundmusest õe väikeste vaeslaste vastu. Mäeküla mõisaomanik Ulrich von Kremer on veider vanapoiss, naistearg mehikene. Keset halli, juhtumiskehva elu trehvab ta kantniku Tõnu Prillupi noort naist nägema, tunneb sest ajast peale elutühjust ja hakkab seda tuhakarvajookselist, harvade hammastega talu-noorikut ihaldama. Ta pakub kantnikule selle eest tasu, kui see laseks oma nooriku vahete vahel salaja mõisa tulla, töötab mehe mõisa piimarentnikuks teha ja talle hea Kuru koha anda. Prillup tahaks ruttu rikkaks saada, karjamõisa omandada, ja see varanduse-ihaldamine viib ta naisemüümisseni. Naine ei taha asjast kuuldagi, viskab Tõnule, kui see ütleb, et mis siis nii oleks, pihutäie kartulikoori näkku. Prillup ahvatleb naist, küsib nõialt nõu, jääb haigeks ja valab pisaraid, et noorik mõisahärra tahtmist täidaks. Viimaks tüdib Mari, käseb piimakontrahti mõisast ära tuua, ja kui nüüd mees viivitab, astub ta otsustava sammu iseseisvalt, ilma mehe teadmata. Esiotsa on Tõnu Prillup piimamehe kohaga rahul, kuid varsti selgub, et piimarentimisel ka varjuküljed on, sest raha kokkuajamine on õige raske, koguni kahtlane. Samati ärkab tal teadvusesse, et naise vahekorda Kremeriga raske on pealt vaadata. Hoolimata varandushimust pole ta puutomp, kel igasugused tundmused puuduvad. Et ta inimlikkude tundmuste raskust polnud suutnud kaaluda, maksavad need talle lõpulikult kätte. Tal on oma naisest kahju, ta kannatab südamevalu ja ilmaaeru. Algab õnneahnitsuse traagika: mees tahab naist häbistavast teenistusest vabastada, kuid ühtlasi ka piimameheks jääda, ent naine täidab ustavalt lepingut. Prillup pöörab selle allika poole, kust paljud rõhutud ja kurvad enestele lohutust otsivad: alkoholi juurde. Siis läheb kõik kiiresti alla mägede. Ühel kärekülmal talveööl toob piimamehe hobune oma pere-mehe surnult koju. Mõisnik kaupleb nüüd Marit enesele, töötab talle linnas kena korteri üürida ja mõisast rikkalikult moonna saata, kuid Mari otsustab vaba varblasena linna asuda, mitte vangistatud kanarilinnuna.

Romaani peaülesandeks on Tõnu Prillupi inetu ja armetu hingelise kurbmängu kujutus. Prillup on eristamatu hingeeluga maamees, kes senini kantnikuna päevast päeva ilma huvideta

Romaani sünd-
mustikPsühholoogiline
eritlus

elanud. Määratu võimuga valdab ta hinge järsku tagasihoidmatu varaomandamise kirg; alles siis, kui Mari ütleb enese Kremerile andunud olevat, ärkavad ta hinges õrnuse ja sümpaatia tunded. Kui Prillup näeb, et mõisa piimade peale rajatud tulevikuvaated petlikud, tekib tal arusaamine, et naise küll müünud, kuid pole mingit rahuldavat tasu saanud. Nüüd on Mari talle enam kui naine. Ennast ja oma tegu hindab ta: „Ma olin siga. Ma olin suur siga!“ Mari käib sisemiste seaduste järele, mis pole selged. Ta hullab lastega laste kombel, jutustab muinaslugusid, vaatab kaugemale üle soo sinnapoole, kus linn on, kus elu on, mis täis imesid. Seesuguse noore hinge komplikatsioonid on lihtsad ja ühtlasi mõistatuslikud, otse problemaatilised oma põhjuste poolest. Ta võib ennast mõisniku kätte usaldada, aga kas ta seda Prillupi või iseene pärast teeb, jääb saladuseks, nagu nii mõndagi õigejooneliselt mõtleivate naisterahvaste juures pool mõistatuslikuks jääb. Kannataja joont pole ta kujus kuskil näha, teda veetleb elu sinna, kus ta nõrkusi kõige paremini rahuldatakse: toredad saapad linnas vaateakendel ja uudishimu, mis seal kihavas elus inimesele kõik võiks juhtuda. Tõnu ning Mari on hingeliselt primitiivsed, ürgjõulised, nagu elu seal laanevallas, kust nad ise pärit. Mõisaherra Kremer on vanapoiss, kellest elu tasakesti mööda hiilunud, sest et elult midagi nõuda ei julgenud. Kuna tal südameklapp nõrk, ei tohi ta suitsetada ja närrib selle asemel kuiva saia. See on liigutav-naeruväärt kuju, kellele eluloode poole vajuv päike viimast iha soontesse valab.

Tegelaste väline
iseloostus.

Ehk küll Vilde siin näiliselt vähe rõhku paneb tegelaste välise karakteristika peale, saavutab ta väheste abinõudega haruldaselt reljefsed kujud. Tarvitseb ainult tähendada, et Prillup oli üleni karvane ja Maril harvad hambad — ja meie näeme neid. Heleda valguse kiire saadab ta Mari suletud hinge, kui jutustab, et noorikul imelik viis on, mitut raamatut enese ees hoida ja vaheldamisi igast raamatust jär-gukaupa lugeda. Prillupi ääretu kannatuse mõistmiseks jätkub juba märkusest, et ta vankril tukkudes kõrvad vastu piimaankruid maraskile peksnud. Vähem kui hingeline on ses romaanis väheste abinõudega individualiseeritud, isegi

Prillupi koer, kes vastu tulles mitte ainult saba ei väntsuta, vaid ka poolt keha. Sul on tunne, nagu oleksid mööda minnes kord niisuguse looma peale pilgu heitnud ja tunneksid ta ehk teine kord ära. Inimesed, loomad, maastik astuvad nii lähedale, et aina imestad selle intimitedi üle, mille kirjanik sinu ja kogu selle maanurgakese vahel loob. Just selles teoses on Vilde kõige rohkem jõudu kompositsiooni ümmarguseks tegemiseks ja stiili väljatöötamiseks kulutanud. Temagi on, sest saadik kui vormikultus ilukirjanduses esimesele kohale asetati, lausete viilimise ja stiilnikerduse kallale tööle asunud. Kuid siin pole uut otsitut stiili, vaid sõnad voolavad aina, laused soravad mahlakas maakeeles ja sõnarikkus on otse üllatav, murdelistest vormidest ja kõnekäändudest aurab vastu maaõhk. Hingeelu kirjeldustes on tarvitatud sisemist ja välimist realismi. Hakkab ta esimesele kaldudes mõne tegelase üleelamisi analüseerima, siis tundub kujutus pisut ebareaalsena, kunstlikuna. Kus ta aga seletustest loobub ja tegelasi endid laseb esineda, kui analüseerimise asemele dialoog ja tegevus astub, seal on ehtsa kunstilise realismi pärlid tekkinud, kus meid käe kõrval ei talutata, vaid ise otsekohe saame pilgu heita tegelaste hinge sügavusse, näituseks kuidas Prillup esimest korda Kurul käib piimatalitust vaatamas, kuidas ta Marile teist vanameest kätte juhatab, kuidas ta hiljem selle sigaduse pärast hingelist piina tunneb. Siin on Vilde elu vaatlejana ja kujutajana kõrgemale tõusnud kui üheski varemases teoses.

Kompositsioon
ja stiil.

Vilde loomingu kogumulje.

Rahutu ja püsimatu vaimuna pole Vilde omal pikal arenemisteel kunagi seisatanud, vaid reaalsest elust sidemeid ja pidemeid otsides vahetpidamata edasi rühkinud, kuni korda läks oma võimiste mitmekülgsust ja nende kunstilist kokkukõlaga näidata. Sellest edasirühkimise tungist olenebki Vilde teostes opositsiooni-vaim ja ühiskonna-arvustuse püüe, sellest oleneb ta tegelaste liha ja vere kannatamine kogu maise elu õigeksmõistmise heaks. Vilde kaudu ulatab majanduslik põhimõte, mis avalikus elus mõjule pääsnud, ka

Otsimise tung
ja opositsiooni-
vaim.

ilukirjandusse. Nagu tegelikus elus kõht ja ainelised huvid üle kõige seati, nii asetati nad kirjanduseski pärast seniste väärtuste ümberhindamist ideeliselt esimesele paigale. Materjalistliku elukäsituse ja elumeheliku lõbujanu rahulduseks tungib Vilde teostes teravalt esile elu füüsiline külg, nõudes teadvuseta kirgedele vabat voolu kuni lihatsamiseni. Iseäranis muretseb Vilde selle eest, et need, kes ajalooliselt nälginud, ajalooliselt jälle söönuks saaksid. Kuid propageerides kihivõitlust pole Vilde proletaarlikku kunsti ometi rajanud, mis stiili, maneeeri, kunstitehnika poolest proletaarlaste psühholoogiast, ta intiimsest hingelust välja kasvaks. Marxistlik ilmavaade pole ta endagi kohta suutnud mõju avaldada, sest oma tundmuste loomusunnilikkude sümpaatiate poolest on Vilde ikkagi epikureilik kodanlane, keda elu päiksepaisteline külg veetleb. Sellepärast ongi ta sotsialistlik tendentskirjandus kunstiliselt läbielamatu¹.)

Aine kerge käsitlusviis.

Vilde kirjanikuanne on avar. Oma sünnipärase talendi varal võib ta elavalt sulavusega ja seesuguse kaasakiskuvusega jutustada, et teda lugedes end keset elu tunned olevat, kus jõudu ja värskust ja spontaansust, millist vaevalt keegi noorematest jutustajatest samal määral annab. Kuid see anne ei ole sügav. Talle on omapärane mingi kergus; sellega ühteliituv suur sõnaline talent on paratamatus ühenduses suure viljakuse ja pealiskaudsusega. On juba nii, et need kirjanikud, kel suur sõnaline anne ja elav fantaasia, sügavale ei tungi, vaid pinnale jäävad ja sündmustikus üllatusi otsivad, mis rabaks ja pinnapealsust varjaks. Vilde analüüs on harilikult hingeelu nähtuste mehaaniline äraseletamine, kus läbielamised raginal fantastilistele ratastele tõmmatakse kuna naiivne, ilmsüütu, pildirikas impressioon puudub. Vilde seisukoht aine vastu on kerge, mitte stiil, mis harilikult otse aine järele kujuneb. Vilde jutustab tihti aegamööda, korutades, targutades ja mõjub ainult sellepärast elavalt, et alati pinnal liigub. Kuid aine käsitluski on viimses loomejärgus süvenenud, tihenenud ja täpsamaks muutunud.

Tihenev stiil.

Erksaks jäädes värskematele ja uuematele vooludele, on Vilde jõudu pingutanud stiili ajakohasele kõrgusele tõst-

¹) F. Tuglas, Eduard Vilde ja Ernst Peterson. Noor-Eesti III; lhk 158.

mises. Ta toodangu parem osa iseloomustab kirjandusjärku, milles esineb murrang tihedama ilukirjandusliku stiili poole. Nagu enese kiuste on ta kaasa läinud sellele sügavnemise protsessile, mis tol ajal kirjanduses liikvel, ja kui sellest protsessist kunagi kõneldakse, siis nimetatakse Vildet ajajärgu iseloomustajana.

Realistina on Vildel meie ilukirjanduses suured teened. Oma paremate novellide ja ajaloolis-ühiseluliste romaanidega meie rahva elust on ta meie kirjanduse tagasi toonud sellele pinnale, millel ta võib edeneda, nimelt meie rahva tõualgupaära tähele pannes ja sellest välja minnes. Naturalistlikku kunstimetoodi tarvitades on ta oma kujudesse elavat hingeõhku suutnud puhuda, ja see elava elu hääl annab mõnele neist, olgugi nad kunstiliselt veel mitte täielikud, üldinimliku helgi. Ühelgi kirjanikul, mis loetavusse ja rahvakuulsusse puutub, pole Eestis niisugust üldrahvuslikku tähtsust kui Vildel.

Vilde teened
kirjanduses.

Ernst Peterson.

Välimine ja sisemine elulugu.

Eesti ühiskonna olusid arvustuse alla võttes ja tuntavalt kirjanduslikku naturalismi kaldudes asub Vilde kõrvale Eesti kriitilise realismi teise peaedustajana Ernst Peterson. Ent ühise oppotsitsiooni-vaimu, ühise võitluse suruvate oludega ja ühise kirjandusmetoodi peale vaatamata, mis neid lähendab ehk koguni võimaldab ühendada, esinevad nende kirjanikuprofiilides paiguti õige kaugelt lahkuminevad karakterjooned. Juhtmõtteks seades „Jäägem maale truuks!“ ei koonda Peterson mitte üksnes oma aineala Eesti elu ümber, vaid ka aine käsitlel on ta Vilde kerklusele ja pinnapealsusele sügava tõemeele ja silmapaistva põhjalikkuse vastandiks seadnud. Kuna Vildet ta määratu liikuv fantaasia ja tugev kompositsiooni-anne kõige julgemale luulelennule tiivustab, keeruliselt põimitud jutulõnga laseb luua ja lõbusa elumehena elu ning inimesi kirjeldada, kaldub Peterson oma lühikesetiivulise ja kangevõitu mõttekujutuse ning filosoferiva juurdlushimu juhil sündmustiku lühendusele ja elunähtuste arvustusele. Ja kus Vilde inimeste rumalusi esitades

Paralleljooned
Vilde ja Petersoni
vahel.

peene kunstimaitse vastaselt ise kaasa naerab, seal kujutab Peterson neid sügava prohvetliku tõsiduse ja kibeda meelehärmiga. Kuid veel kaugemale kui kunstimaitse küsimus, viib neid teineteisest ühiskonna kriitika ja ilmavaate eritlus. Sügavama mõtlemise vaeva põlgav ja kergeusklik Vilde on lõpuliku tõe valmilt leidnud monistlikus ilmavaates ja sellest olenevas materjalistlikus elukäsituses ning marxistlikus ühiselu korralduses. Kujutades inimkonna äärmist viletsust majanduslikul, moraalsel ja sotsiaalsel alal, ei sea Vilde meid otsustamatute küsimuste ette ega lase meid iseseisvalt nende üle järele mõtelda, ise vabalt otsustades tõtt otsida. Temal on tõe juba käes. Ta kuulub nende õnnelikkude hulka, kes maailma viletsuse peajuure ja universaalse rohugi selle vastu absoluutse kindlusega arvavad leidnud olevat ja seda kõikidele soovivad: lunastus tuleb sotsialismist. Peterson selle vastu on kahtlev tõeotsija, kes endale iseseisva mõtleja vabadust nõuab, kelle impulsiivne temperament palja tõe varjuga ei lepi, kes kirikliku usu ega moodsate ilmaparandajate kivinenud dogmade alla ei paindu. Ta leiab variseerlust niihästi mustade kui punaste leeris ja nõuab kõigilt, kes ilusaid sõnu kõnelevad, ka päästvaid tegusid. Kus Peterson seesuguseid tegusid arvab nägevat, sinna kalduvad ajuti ta sümpaatiad. Sellepärast valdavad teda pea arvustuse-tungi poolt esile kutsutud käremeelsuse, pea jälle loomusunniliku alalhoidlikkuse meeolud, ja meile näib, nagu võitleks ta seendaga selle lõhe pärast, mis kahtluse ja heauskluse vahel hinges püsib ja nähtava kaksoleku moodustab. Seesuguseks sisemiseks võitluseks on Petersoni ta elukäik ja seda kujundavad olud ette määranud, sest lapseeas peale on ta saatuse karedat külge tunda saanud, palju vaeva näinud ja puudust kannatanud, ja elu pole talle palju kunagi naeratanud.

Ernst Petersoni
lapsepõlv.

See kirjanik põlveneb vanast heast kooliõpetaja perekonnast. Ta isa Jüri, Vana-Vändra Särghaua talu vanem perepoeg, sai kirikuõpetajalt Sokolovskilt tarviliku ettevalmistuse kooliametiks ja hiljem ka koolikoha. Sõnalise andega ehitud, võis Jüri Peterson luuletada, lauluviise luua, oskas klassis osavasti õpetada, samati arukalt põllumehe ja mesinikugi ametit pidada. Abiellu astumine Läti neiu Lisette Birsgalliga, kes Saksa hariduse saanud ja kirikumõisa pere-

neitsiks tulnud, tekitas Jüri Petersoni ja ta vanemate vahele lõhe, mille tagajärjel teda kui vanemat poega isa järele Särghauale peremeheks ei seatud. Noorpaar asus Vana-Vändra Kadaka kehvale koolikohale, kus neil eluülespidamise pärast kibedasti tuli heidelda. Siin sündis esimese lapsena Ernst Karl 29. (17) aprillil, suurel põua-aastal 1868, ja leidis majas nälja eest. Kogu suvel söödud Vändras piimanõgese suppi ja rukkijahu kõrti. Kui Ernst umbes kaheaastane oli, külmetas isa raskesti ja sai pikalise rinnahaiguse, mis teda kuude kaupa tööst ja koolitoast eemal hoidis ja ühtelugu abiliste palkamise tarvilikuks tegi. Haige ravitsemine ja rohitsemine nõudis aastate kaupa suuri kulusid, nii et kehvast sissetulekust vaevalt perekonna toitmiseks jätkus, laste koolitamisest vaid juttugi ei võinud olla, ja need hiljem oma jalgel pidid edasi rühkima. Perekonna peatoeks, tugevamaks tööliseks väljal ja kodus oli ema, käre ja tuline, liikuv nagu elavhõbe, kes oma energia ning murdumata tervise tõttu suutis perekonda vee peal hoida. Seesugustes oludes algas vanemal pojalt Ernstil kui esimesel ema aitajal ja hiljem ka isa abilisel õige noorelt kibe talulapsepõlv, töö rühmamine koduses majatalituses ja põllul. Võib olla, seletuvad kurnavast jõupingutusest ja alatoitlusest oleneva verevaesusega need kanged peavalud, mis Ernst Petersoni juba 8. eluaastast peale kuni sügava meheeni piinasid ja ta sagedasti mõneks ajaks töövõimetuks tegid. Pärast möödanenud valuhooгу valdab teda rõõmus meel ja elulust seesugusel määral, et elu uue pidupäevana esineb. Õppimise mõistis isa koolilastele, kelle hulka Ernst 7-aastaselt kuulus, ülihuvitavaks teha elava jutustuse teel. Iseäranis sügavad muljed tegid ettejutustatud piiblilood ja muinasjutud, millest viimaseid isa õhtuti koolitoas viibides lastele vestis. Nende tagavara täiendasid, iseäranis rebasejuttude poolst veel paar teist isikut kodurahva seast.

Esimesed pilgud elu musta telgitagusesse avas Ernst Petersonile külapoiste seltskond, kellega pühapäiviti kokku puutus. See kandis ümbruses oma vägitegude pärast põrgukasakate nime ja saatis asju korda, mis noori hingi mürgitasid ja Petersoni lapsepõlve mälestusi tumestasid. Vändra kihelkonnakoolis, kuhu Peterson 1878 õppima viidi, ajas ta oma üleannetustega asja nii kaugemale, et tuli siit välja astuda ja õppimise jätkamiseks Tori kihelkonnakooli minna, kus Johan Pertel kindlal käel ja suure hoolsusega õpilasi põhjalikule koolitööle, sõnakuulmisele ja puhtusele kasvatas, nii et tema juhatusel õpilased otse töös elasidki. Lähedal olevast Vene kihelkonnakoolist juhiti siia õpilaste keskele sak-

Hariduskäik

sakeelsest, tol ajal veel põranda all liikuvat, materjalismi propageerivat kirjandust Büchneri, David Straussi, Haeckeli, Renani ja t. sulest, mida salaja hõlma all kanti ja üksi olles suure isuga alla neeldi. Nende sisu pidasid valmimata koolijõmpsikad muidugi tarkuse tipuks; iseäranis kasutas kergesti süttiv Ernst Peterson oma uusi teadmisi igal võimalikul puhul kodus isagagi vaidlemiseks, sünnitades viimasele suurt meelepaha. Kui isa 1883 tõsiselt haigeks jäi, võeti poiss, kes vaevalt 15 aastane, koju isale abiliseks. Kolm talvet töötas ta isa juhatusel Kadaka koolis, prepareerides õppetunde sagedasti kirjalikult, ja vältis vabal ajal meestetöö majapidamises, kuni 1886 õnnelik juhus avanes kroonukulul edasiõppimiseks Tartu Vene seminaris. Teelesaatjaks oli, nagu teista isale, nüüd pojalegi kirikuõpetaja Ernst Sokolovski, kelt viimane oma ristinimegi pärinud. Eelseisvale venestusele vastukaalu loomiseks tahtis Sokolovski Vene seminari kaudu kooliametisse saata iseseisvalt mõtlejaid noorimehi, kel jõudu oleks ümberrahvustuse lainele vastu panna. Ses suhtes oli Sokolovski noort Petersoni, keda ta nüüd juba ka koolitööl tundma õppinud, õieti hinnanud. Väandra õhk, milles Peterson üles kasvanud, oli isamaaliselt elektriseeritud. Jannseni ja Koidulat nimetasid vändralased omaks, C. R. Jakobson oli ka siia asunud, käis Kadaka koolimajas külaliseks. Vändras elasid ja töötasid J. Eglon, kirjanikud Lilli Suburg ja J. Lill. Need olid Jüri Petersoni sõbrad ja töid majasse mõtete ning tunnete avaldusi, mis kõiki isamaalise vaimustusega täitsid. Noortes ärkas tung suureks saades isamaa kasuks midagi teha. On arusaadav, et venestuse ääsituli, mida seminaris iseäralise hooga õhutati nende aastate jooksul, mil Peterson 1883—1886 ta ette sattus, ta kallal ei suutnud suurt korda saata. Kui tol ajal kirikuulus fanaatiline venestusagent Shatalov proovitundide harutusel küsimuse üles seadis, kas Vene õppekeel rahvahariduse tasapinda tõstab või langetab, andis kroonustipendiaat Ernst Peterson, nõjatades pedagoogika ajaloole ja eriti Komeniuse autoriteedile, kirjaliku seletuse, et algkoolis ainult emakeelse õpetuse teel suudetakse õiget vaimuharidust rahvale pakkuda. Peaaegu oleksid Ernst Petersonile ja kaasõpilasele Tõnu Sandrile, pärastisele kirjandusloo autorile, kes referaadi aidanud ümber kirjutada, selle pedagoogilise algtõe kordamise pärast seminari ukсед sedamaid suletud. Ainult suurte vaie-luste järele tehti neile võimalikuks seminari kursust lõpetada, kuid väljaantud kutsetunnistuses hinnati nende kahe parema õpilase elukombed ainult rahuloldavaks ja ei peetud sellele klassile harilikku lahkumispidugi.

Pärast kooliõpetaja kutse omandamist, kui noorem vend Villem juba kodus isale abiliseks võis olla, algavad Petersonil koolitööl rändamis-aastad. Kolm semestrit töötab ta Vändra kihelkonnakoolis, 1891. peale jätkab ta õppetegevust Sindi ministeeriumi-koolis ja 1893—1902 Põltsamaal Eesti Aleksandri koolis, kus Eesti keele, usuõpetuse ja laulmise tunnid ta hoolde olid antud. Siit peale saab Eesti keele ja kirjanduse esitamine talle erialaks, kuid ühtlasi osutub temas ka lauluharrastaja, kes õpilastega õhtuti sagedasti laulmisharjutusi pidas, lugedes koorilaulu tähtsaks teguriks esteetilise maitse harimises ja kõlvulise lõbu valmistamises. Kui Aleksandri kooli eeskava muutmine käsile tuli, otsis Peterson endale Tallinnas algkooliõpetaja kohta. Aga et ettevaatlik Vene kooliülemus Eesti meeste arvu Tallinnas ei tahtnud suurendada, pidi Peterson enne Kose Uuemõisas ja siis Rakveres nagu prooviaastad läbi tegema, kuni talle 1906 Tallinnas koht usaldati anda. Siin töötas ta linna algkoolides, pühendas ühtlasi jõudu ka avalikule tegevusele linna volikogus ja linnaametis, eriti hariduskommisjonis, kuni Eesti iseseisvuse hommikul talle laiem tööväli Tallinna I. reaalkoolis avanes.

Peterson koolitööl.

Võitluse tähe all, nagu väline elukäik, kujuneb ka Petersoni vaadete arenemine ja nende väljendus ilukirjanduses. Noores eas valdavad teda isamajas ja koolis õhutatud sügavad usulised tunded, mille mõjul ta igalpool Jumala ligiolekut aimas ja lapselikus meelelihtsuses füüsiliselgi alal imesid otsis. Et aga juba noorsugu südamepuhtuse võib kaotada ja loomalikke instinkte avaldada, seda õpetas enese teadumus põrgukäsakate seltskonnas viibimisel. Kurja üle juurdlevale poisile, kes kõiksugu küsimustega esines, oskas maailmas, eriti Saksa haritlaste perekondades laiemalt ümberliikunud ema ilusasti kujutada, kuidas vanemad ja hästi haritudki inimesed kurjale anduvad, silmakirjaks ilusasti kõnelevad ja ise pahasti elavad. See äratas poisikeses viha inimeste eluvale vastu ja õpetas inimesi hindama mitte nende kauni usuteorii ja kõlavate sõnade, vaid isiklikkude tegude järele. Lõpuks tõmbasid materjalistlikud jumalasalgaajad, kelle väiteid iga kahtleja uue evangeeliumina tervitab, ka positiivsest usuteoriist jämeda kriipsu läbi. Noormehes, kes oma isa asemel juba koolitoas töötas, tekkis raske hingeline kriis; ta tundis enese otse haige olevat: pea huugas mõtetest, puudus uni ja peavalud tihenesid. Et suguvõsas närvihaigust põeti, nii et rahvas Särghaua ütles

Vaadete arenemine.

kolm hullu olevat — tõepoolest võis seda ainult onust ütelda, kuna tädi lollakas oli ja pōdura isa närvidele Soome sanatooriumis puhkust muretseti — näis noorele Petersonile ta enese tervislik seisukord hädaohtlik olevat. Iga terariist, millega loomi võidi veristada, oli hirmutuseks ja kirve nägemine sünnitas ahastust. Peterson tundnud enda hirmsa tundmatu ees heljuvat, millest teda veel nagu õhukene märg kustutus-paber lahutanud. Rebenegu sellesse väike auk, must tundmatu voolab sealt peale ja matab mõistuse jäädavalt enese alla. Raskes võitluses iseenesega haaranud Peterson uuesti kõige väega usust kinni, härras palve aidanud ta hingelistest vapustustest üle, kuna arst kehalikule nõrkusele raua ja arseenikuga appi tulnud. Uuesti tasakaalu jõudes leidis Peterson enese eluvaadetes teelt käremeelsusele, inimeste ja olude teravale arvustusele. Järgnev õppeaeg seminaris võis tõsiselt mõtlejat inimest selles sihis ainult jõutada. Kooliõpetajad olid peaaegu kõik lattmoonakate taolised kroonu palgateenijad, kel Vene kotkas ja poslamentasla tops ainumateks aatesümboolideks, selgrootuid kaasõpilasi, kes linnatänaval Vene keelt kõneldes uhkustavad, huvitas kõige pealt õllepudel ja flirt. Sääraste meeleolude ja muljete all algas Ernst Peterson kirjanduslikku tegevust seminaripingil ja jätkas seda kooliametis.

A. Ettevalmistav järk Petersoni toodangus.

Kirjandusliku
toodangu üld-
jooned.

Petersoni ilukirjanduslik toodang, otsustades trükki pääsnud osa järele, pole suur, kuid ideeliselt ja kunstiliselt kasvavad ta teosed üksteisest järjekindlalt välja ja sagedasti arendavad järgmised eelmiste aineid. Esimestest trükis ilmunud iseseisvatest töödest peale viimasteni kannab neid hariduslik-õpetlik põhisiht ja ümbruskonna oludest tingitud opositsiooni-vaim. Sõbra Tõnu Sandri õhutusel asub ta tööle ja astub teadlikult kirjanduslikule kaasaeglasele Vildele, kes esialgselt kergeid, sisukehvi juhtumisjutte kirjutab, seega vastarinda, et pedagoogina kõige pealt teose sisu rõhutab, peasjalikult tendentsi ehk õpetuse pärast kirjutab ja sisu ümbritseva välise vormi, millest teose kunstiväärtus oleneb, instinktiivselt tegutseva sünnipärase ande hoolde jätab.

Petersoni loometegevuses märkame kolme teravalt piira-

Ernst Peterson

tud järku. Esimene neist, mis Paisete II. a. ilmumiseni kestab, on ebamäärane ettevalmistusaeg, mil Peterson kirjanduslikkudele kaasaeglastele lähedal seisab, kuid ometi juba mõndagi

neist tunnustest avaldab, mis pärastisele toodangule omased. Tõuke jutukirjanikuks hakata andis Petersonile Bornhöhe „Tasuja,“ mis ta kohta suurt mõju avaldas. Ajalooliste ainete juurde juhitud, mõtles ta Kaupot oma jutustuse peategelaseks seada, kuid pidi korduma ajaloo tundmise puudusel ettevõttest taganema. Selle asemel tõlkis ta seminari õpilasena 1887 Bulweri ajaloolise romaani „Pompeji viimased päevad“ ja avaldas selle „Olevikus.“ Mär gates, et sulg hästi sõna kuuleb, tundis Peterson tungi algupärase jutu kirjutamiseks. Keegi kaasõpilane oli joomise pärast seminarist välja heidetud, ja naisterahvas, kelle seltsis ta joomas käis, sattus lõbumaija, koormas enese raskete süütegudega. See kohutav sündmus kergitas Petersonile silmade ette Vändras tuttava anderikka viiulniku Rombergi, kes samati alkoholi mõjul hukkus. Selle õnnetu külaviiulniku eluloo seadis ta oma esikteosele aluseks ja kirjutas kunstnikuromaani „Ei iialgi!“ milles anderikast inimest kujutatakse, kes kindla karakteri puudusel nagu tüürita laev elumerel siia sinna eksib, kirgede tulele vaba voli annab, milles ta anne ning eluõnn hääbub. Päädinud on Peterson selle jutustuse 1888, kuid trükki pääsis ta 1895.

„Pompeji viim-
sed päevad.“

„Ei iialgi!“

Taluperemehe pojalt Kaarel Rombergil on haruldane muusikaanne. Kui noormees kontsertidel viiulimängijana esineb, tutvub temaga helikunstnik Rein ja see saadab ta vabrikandi Königi ainelisel toetusel Pariisi konservatooriumisse põhjalikku muusikalist haridust saama. Rombergil tuleb lihtsast, tasasest naaberneiust Kadrist lahkuda, kuid annab talle töötuse, et teda iialgi ei unusta. Nähes, et kõrgele püüvä noormehe teed tema omadest lahku lähevad, matab mõistlik ja vapper neiu oma varase armastuse-õnne kindlal südamel maha. Kaarel õpib Reini juures vabrikukirjutaja tütart Agnest tundma ja õnnestab tedagi oma armastuse-töötusega. Ent varsti näib kerglasele ja auarmastajale kunsti-õpikule tasane Agnes kunstnikkude seltskonna jaoks liig lihtne olevat. Professoril, kelle juures Kaarel Pariisis korteris, on imeilus tütar Christine, kelle elav temperament uimastavalt noormehesse mõjub. Kaarel saadab Agnesele äraütlemise kirja, hoolimata sellest, et südametunnistus teda sõnamurdmises süüdistab. Varsti selgub, et Kaarel ennatult end Christinega kihlanud, sest et nende iseloomud ja vaated täiesti lahku lähevad. Agnes teatab kirjalikult, ta minevat Kaarli verivaenlasele

Stegbergile mehele, et oma vanemaid puuduse küüsisist päästa. Nüüd märkab noor kunstnik, mis kallis pärl Agneses talle ähvardab kaduma minna. Ta heidab kõik kõrvale, mis võõrsil teda kinni peab ja ruttab kodumaale, et oma eksisammu veel heaks teha. Kuid pärale jõuab ta alles siis, kui Agnes juba Stegbergiga laulatatud. Murtud südamel põgeneb kunstnik tuttavate juurest, hakkab jooma, hulgub viiulit mängides kõrtsist kõrtsi. Stegberg on vabrikandi rahaga Ameerikasse putkanud ja mõistetakse kurjategijana seal surma. Kaarel juhtub Vendarusse tulema, kus Agnes elab. Ei aita Vendaru õpetaja katsed suureandelist Rombergi veel kord mudast tõsta. Taltsutamatu kirgliku iseloomu tõttu ja õnnetu armastuse tusas otsis ta alkoholis rahustust ja hukkus. Agnese akna all mängib ta veel viimast meeleheitlikku lugu ja lahkub siis oma süüdi tundes, Agnesega lepitatult.

Peale Rombergi eluloo esineb jutustuse reaalse küljena veel ümbruse ja olude kirjeldus, millest Sindi vabrikut ja paisu kerge ära tunda. Täiesti ülejõu käib kirjanikul Pariisi elu kujutus ja kurjategija Stegbergi iseloomustus. Tugevaid naturalistlikke jooni sisaldavad magamis-stseenid Torupilli kõrtsis ja kruusaaugus. Jutustuse põhitoon on raskemeelne lootusetus, mis painajana toleaeegse Eesti seltskonna meeleolu alla rõhus. Aine valikul kaldub Peterson juba algusest peale elu varjukülgede kujutusele, kuid ta usub siiski edumõtet ja katab kujutatud pahed kerge romantilise looriga. Romberg igatseb tagasi endisesse ausasse põlve, ta loodab armu inimestelt, kelle vastu eksinud, ja saabki. Vaba ei ole esikteos küll noorusele omasest õõnsast paatosest ja sentimentaalsest tundepaisutusest, kuid ka puhtkirjanduslikke väärtusi on Peterson siin luua suutnud, peaasjalikult mõne kujuka loodusekirjelduse näol.

Teises pikemas lõpule viidud jutustuses „Õnnetu, õnnetu õnnelik.“, mis 1899 „Lindas“ ilmus, esitab Peterson kergemeelse ja oma ilu peale uhke peretütre Kata armumängu loo. Siin teeb ta endale ülesandeks seda abielu õnnetust kujutada, mis silmapilklikule tujule rajatud. Kehv puusepp Hans Puurmann püüab peretütart Katat endale võita, sest et Kata ilus neiu on. Kata on oma peretütre seisuse ja ilu peale suureline, ei taha Hansust teadagi, vaid paneb lootused kooliõpetaja Mätiku peale. See on aga kindlameelse ja mõistliku mõrsja leidnud. Kata edvistab oma iluga edasi,

lubab paarile kosijale minna, annab vahetevahel ka Hansule lootusi, kuni viimaks isa, sellest tembutamisest tüdinud, teda sunnib põlatud Hansu ometi vastu võtma. Nüüd alles märkab Hans, missuguse tulehargi ta maija toonud, sest Kata on südametü naine, kes lapsedki mehe vastu üles äs-
sitab. Jutustuse toonis on Petersonil siin juba kainenemist tunda, ta ei satu enam härdasse luulejoovastusse, ei tarvita pateetilisi kõnekäändusid. Kujutades eluviletsust laseb Peterson kahes eelmises jutustuses esitatud elu varjuküljed tege-
laste eneste nõrgast, kindlusetu iseloomust ja isiklikkudest väärsammudest välja kasvada, ilma et sealjuures ühiselu tingimisi oleks osatatud ja olusid arvustatud. Ses suhtes tuli Petersoni vaadetes Põltsamaal pööre. Ta jätkas küll ilu-
kirjanduses elu varjukülgede esitamist, kuid tegi seda teist-
suguse arusaamisega ja uuest vaatlemisnurgast, hakkas ühis-
elu vorme ning väärtusi ümber hindama. Seega algab ta loometegevuses peajärk, mil „Paised“ ja „Rahvavalgustaja“ kirjutatud.

B. Jõuline naturalism.

Põltsamaal Aleksandrikoolis töötades puutus Peterson kokku koolitegelastega, kes Vene ajakirjade ja broshüüride varal oma vaimlisi huvisid rahuldades käremeelsed vaated omandanud. Õigeusu kihelkonna kooliõpetaja A. Riis, Petersoni endine kaasõpilane, oli filosoofia harrastaja ja tegi üht-
lasi sotsiaalsete probleemidega tegemist. Ta oli neile aladele kuuluvat kirjandust hankinud, ja selle lugemine avas Petersonile nagu uue ilma. Peterson jagas Riisi filosoofilisi huvi-
sid, tellis endale samasugust kirjandust ja andus selle luge-
misele oma eluvaadete selgituseks. Mis allikatest mõttetar-
kust ammutati, seda näeme tolelaegsetest Petersoni teostest ja Riisi poolt nende seletuseks avaldatud kaitsekirjast,*) milles meie kirjaniku uus teelesaatja intellektualismi ülista-
jana esineb, kelle arust elu valgustaja ning korraldaja mõis-
tus peab olema, kuna ta tundeelu ravitsemist taga-nõudvaid esteete ilatsejateks nimetab. Vananenud intellektualistliku seisukoha, millel teatavasti ka herbartiaanlased asusid, oli

*) A. Riis, Ernst Peterson ja Eesti elu paisid. 1901, lhk. 29.

Wundt ammugi väaranud ja voluntaristlikus teoriis tahte inimese juhtivaks võimeks tunnistanud. Igatahes kaldub Peterson mõistuse kultiveerimist rõhutades otse käremeelsusele, näeb inimesi ja olusid teises valguses. Ja Põltsamaal võidi mõndagi nurjatut näha. Popsid sunniti tarvitatud krundi eest uuesti mõisa teole; mõisnikud ühes kirikuvürstidega provotseerisid Põltsamaal ühe kirikutüli teise järele. Niisugused asjad puutusid Vändras, kus aadel ja kirikhärrad rahvaga leplikumalt suhtusid, ja Sindis, kus vabrikuvalitsus tööliste eest igapidi hoolitses, vähe silma. Kuid Põltsamaal püsivad teravad vahekorrad majanduslikus, kiriklikus ja ühiskondlikus elus aitasid olevaid kontraste teadvusele tõsta. Käremeelne vaatleja tegi selle kõik silmatorkavaks, mida muidu ei nähtud.

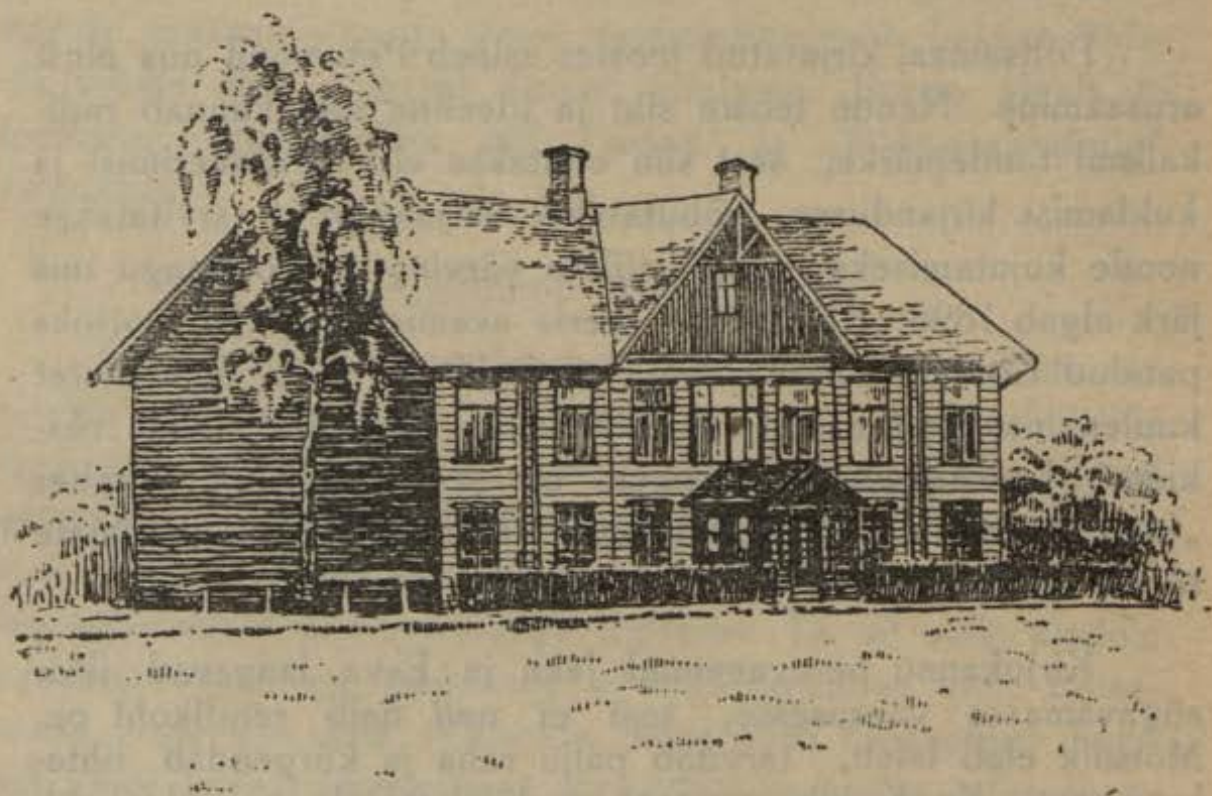
Põltsamaal kirjutatud teostes esineb Petersonil uus elust arusaamine. Nende teoste siht ja ideeline sisu kannab radikalismi tundemärke, sest siin eitatakse elu idealiseerimist ja kuldamist kirjanduses, rõhutatakse varjukülgi ja tarvitatakse nende kujutamiseks naturalistlikku värvingut. Toodangu uus järk algab 1898 „Paisete“ seeria avamisega, mille mottoks pandud Koidula sõnad: „Sinu pisaraid ma näen, sinu muret kuulen ma, Eestimaa, su ööd ja valu, neist sull' tahan rääkida.“ Kunstiliselt väärtuslikum on seeria esimene number „Härja elulugu“, mis kuulub Petersoni kõige paremate „Härja elulugu“ tööde hulka.

Kirjukannu perevanemad Jaan ja Eeva langevad ikka sügavamasse vaesusesse, sest et neil halb rendikoht on. Mõisnik elab laialt, tarvitab palju raha ja kõrgendab ühtelugu renti. Ka Kirjukannu rent on lühikese aja jooksul 60 rbl. pealt 200 peale tõusnud. Koha sissetulek aga ei taha nii kiiresti kasvada. Tuleb uusi tuluallikaid leida, kui sellestki viletsast leivast ei taha ilma jääda. Tuuakse ka siis mõisast Saksamaa tõugu härgvasikas ja loodetakse temast, kui üles kasvab, kasu saada, kuid peremees kardab, et siis renti kruvitakse, kui mõisahärra Kirjukannul ilusaid loomi näeb. Kõige hoolega võetakse Punu kasvatamine käsile. Piim kulub vasikale ära, ja sellest ei saa veel küllalt, tuleb rokka keeta, sest siis on majapidamine lihtsam: saavad inimesed, saab loom ka. Niikaua kui perenaine Punut talitas, oli vasika tervis hea, aga kui talitus tüdruku kätte läks, muutusid olud:

vasikale tekkisid täid selga. Teda rohitsetakse lambiõliga, mis järele söödikud kaovad, ent ühtlasi nendega ka vasika ilus tõmmu karv. Sügiseks toibus vasikas ja kasvas sirgeks härja-värsikeseks. Veel paar aastat ja härja võidi juba laadale viia. Hariliku kauplemise järele saab Jaan härja eest 75 rbl. Kui ta teisel päeval läheb mõisa renti maksma, kuuleb ta, et härra tahtvat renti tõsta, sest Jaanil olevat ilusaid härgi müüa.

„Härja eluloos“ käsitletakse vaese rentniku väljapääsmatut majanduslikku kitsikust. Mõttele on imehästi sobiv kuju leitud; idee seisab jutustuse sündmustikuga kõige lähemas ühenduses, sest vaevalt võib rentniku enese elu viletsuse väljenduseks sündsamat mõttepilti leida kui täidega kaetud härg. Ei vaene inimene ega härg saa kõrgemate üles-

E. Petersoni asukoht Põltsamaal.

annete kallale asuda, ei muud korda saata, kui oma kõhutaite eest hoolitseda. Ja nagu härg kõige paremal korral peremehe eest naha peab turule kandma, nii elab vaene raskete tingimiste all rikaste kasuks. Naturalistlikust vaatekohast välja minnes, mitte midagi muud esile tuua kui elu ennast, ilma väljajätmiseta ja lisanduseta, on mõned leheküljed, nagu õhtusöögi stseen Kirjukannul ja Jaani mõtlused laval lama-

des, hästi õnnestanud tõele ülesvõtted ja kuuluvad paremate hulka, mis naturalistlik sulg Eestis üleüldse kirjutanud. Kuid Petersoni tegelased ei arene siin hingeliselt; meie ei näe, kuidas nad seesugusteks on saanud: puudub psüholoogiline põhjendus. Stiilipuhtust segavad maitsevastased autoripoolsed seletused. Kirjaniku kalduvus filosoferimisele tungib tuntavalt esile, kuid targutus väikeste asjade üle tüütab meid, pigemini oleksime selle asemel looduse- ja miljöökirjeldusi maitsnud, mille värvikast maalimisest, tunnete elemendi vahelesegamist kartes, kirjanik nüüd täiesti keeldub.

Mõisniku järele satub Petersoni radikaalse kriitikatule alla kirikhärra ja püsib seal teiste paljastatavate keskel lõpuni, sest mitte ainult kolmes järgmises paisejutus ei demaskeerita protestantlikke vaimulikke mehi, vaid selleks leidub ohtrasti juhust ka veel „Rahvavalgustajas“, „Elsas“ ja „Sõnajala õies“. Peterson peab kirikhärra kutset rahvakasvatuse sihis nii mõjuvaks ja tähtsaks, et ta isegi, kui veel võimalik, selle kutse tahaks omandada. Nähtavasti oleneb Petersoni agarus kirikhärrade paljastusel, mida niihästi venestusagendid kui ka Greeka usu vaimulikud heleda rõõmu ja parastava käsihõõrumisega tervitasid, heast soovist, meie kirikhärrasid kõigist inimlikkudest nõrkustest puhastada, neid oma ideaalile lähendada.

Külajutus „Marjad silmas,“ kirikhärrade paljastuse „Marjad silmas“ erinumbris, esitatakse Saksa sugu õpetaja Otto Weitling, kes venestuse peljul siit Saksamaale põgenenud, et haritud maal haritud rahvale haritud keeles jutlust ütelda. Haledalt pettunud, et vaimulik seal kehva palgaga peab leppima ja seltskonnas vähe lugupidamist leiab, tuleb ta Eestisse tagasi ja laseb siin ennast kirikupatroni poolt, kes ta hea sõber, koguduse hingekarjaseks kutsuda, kuna rahva poolt ülesseatud Eesti kandidaat kõrvaldatakse. Weitling on põhimõttelikult rahvamees, tunneb end ameti poolest kohustatud olevat ka väljaspool kutset igal alal rahva kasuks töötama, iseäranis majanduslikult, tervishoidlikult rahva eest hoolitsema, kuid igapäisel kokkupuutumisel rahvaga selgub, et tal arusaamine rahva tõsisest hädadest puudub ja ta selle tõttu rahva kohta sootuks vildakad otsused teeb, nimelt seda rumaluseks, lais-

kuseks, tuimuseks ja kangekaeluseks peab, mis muud pole kui vaesus ja hädasund. Weitling on kitsarinnalise vaimuliku mehe tüüp, kes rahva eluküsimusi ühekülgselt vaatleb, sest et eelotsuste marjad ta silmi tumestavad.

Negatiivsete tüüpide esitamisel, mille rea kirjanik „Paisete“ seeria avamisel juba ette kindlaks määranud, järgneb mõisnikule ja kirikhärrale köster. Aga et viimane ametis iseseisev pole ja ta harilik kutseline tegevus iseäraliselt silma ei paista, valib Peterson jututegelaseks seesuguse köstri, kes kihelkonna noortest inimestest ajutiselt segakoori kokku seadnud ja kujutab siis ühiselupaiset, mis „Issanda kiituseks!“ laulmas käies tekkinud.

„Issanda kiituseks“

Kirikhärra annab köstrikoha sellepärast Kopfile, et ta osav koorijuht on ja tema läbi loodab koguduse peale nõnda võivat mõjuda, et see enam kirikhärra sõna hakkaks kuulma. Kopfi poolt asutatud segakoorile kutsub kirikhärra kantslis liikmeid, laulma Issanda kiituseks. Kooskäimise varjatud põhjuseks on köstril edevus ja oma au, ent noortel lauljatel, poistel ja tüdrukutel juhuse otsimine kohtamiseks ja silmaviskamiseks. Vana Saviangu Mart, Nikolai aegne soldat, ei taha oma tütart Miinat lasta laulukoori liikmeks hakata, aga et Miinal ilus hääl on ja köster teda ise läheb paluma, annab isa viimaks järele, kuid käseb köstrit selle peale vaadata, et noored inimesed kõlvuliselt ei väärataks. Ehk küll perepoeg Joosep, kes Miina südame võitnud, palub Miinat lauluharjutustest eemale jääda, ei märka Miina, kelle uhkustunne hääle kiitmise tõttu erutatud, Joosepi hoiatuse tõsist põhjust. Risu kõrtsimehe poeg Jaan käib laulmas sellepärast, et tüdrukute käperdamiseks mahti leida. Ta hakkab Miina peale sedamaid silma viskama. Esiotsa oli Miinal küll häbi Jaani läikivaisse silmi vaadata, kuid varsti harjus ta sellega ära. Harjutuste vaheaegadel kõneles köster kunstlauljatest ja peenikestest riidemoodidest, mis ilu ja tervishoiu nõudmisi täidavad, ja soovitas sakste moodu riides käia. Miinale tegi see nukrust, sest ta vaesel isal polnud võimalik ilusaid riideid ja kalosse osta. Seda märkas Jaan, jõuka kõrtsimehe poeg, muretses Miinale ilusad riided ja ehted. Ja Miina kannab neid. Kui köster oreilil „Messiast“ ette mängib, tungivad poisid ta lähedale nii suure hoolega kuulama, et tüdrukud eneste vahele kinni kiiluvad. Tartu laulupidu puhul astub Kopf oma kooriga ka välja ja Miina sõidab Jaani kulul Tartusse. Jaan viib Miina „Vanemuisse“.

söödab teda ja joodab veiniga, viib Saksa teatrisse, siis voorimehega sõitma ja kuskil restoraanis ööd viitma. Laulupidu järele hakkab Miina hinge ahastust tundma. Järgneb üks löök teisele. Laguneb Kopfi laulukoor, Jaan kaob Miina silmist, Miina ise põgeneb kodust, Mart sureb südamevalusse. Kui Joosep linna poole sõites kõrtsi ees peatab, kukub kõrtsi uks lahti ja keegi jooanud naisterahvas visatakse sealt välja. Varsti tõugatakse kaks madrust ka tagant järele. Joosep tundis naisterahva ära: see oli Saviaugu Miina.

„Paisete“ seeriast äratas just „Issanda kiituseks!“ kõige ägedamaid proteste, arvatavasti sellepärast, et ideeliselt väiklane jutt liig kitsal reaalsel alusel seisis, selles kujutatud köstri paise näis otsitud ja tehtud olevat. Tuttav on V. Reimani pahameele avaldus „Issanda kiituse“ kohta, milles ta teravnokalistest raisakullidest kõneleb, kuid hiljem olevat ta kirjanikule isiklikult seletanud, et ta sellele oma ägedate sõnadega liiga teinud, sest inimese hing olevat rohkem väärt kui laulukoor. Tõepoolest ei olene hinge hukkumine mitte poiste ja tüdrukute kooskäimisest, veel vähem esteetiliste tundmuste ravitsemisest laulmise teel, ei ka mitte niisugusist koorilaulu sõnust, nagu „Oh sa magus maasikas!“ ja „Las mind peiu rinnale!“ vaid hukkumine tuleb üleüldisest moraaliliselt rikutud õhkkonnast ja Risu-Jaani ning Saviaugu Miina taoliste noorte isiklikkudest karakteriomadustest, mis näituseks külasimmanil, kiigel, tantsupidul jne. veel palju lähedamini võivad mõjule pääseda kui lauluharjutustel. Selle õhkkonna tuulutust, mis Kopf oma ülesande arusaamise puudusel tegemata jättis, võib koorijuhilt teatavates piirides siiski nõuda. Palju kindlamal jalal kui ideeline külg seisab jutustuse kunstiline tõde. Kirjanik on seda ainet psühholoogiliselt palju paremini käsitletud kui eelmisi, nii et kujutatav lugu päris usutavaks saab. Ja kunstiliselt otsustades on see ju peaasi.

„Paisete“ seeria lõpule paigutatud jutustuses „Tulge appi!“ (1901) astub kirjanik Eesti külasse ja jõuab siin vaatele välja, et rahvas pole omaette midagi ümmargust, vaid temas valitsevad kihtide vastolud: peremees, teenijad, kõrvalised inimesed. On olemas küla jõukam seltskond, ja see kasutab vaesemaid enda rikastuseks. Saunahurtsikus

valitseb kisendav vaesus, kirjeldamatu moraalne viletsus; jõukam seltskond ja kirik ei näe seda, vaid toetab ja valgustab India paganaid.

Taluperemees Oheliku Madis on kiriku võõrmünder, peab kodus hoolega misjonitunde ja räägib armastusest Jumala vastu, kuid ligemise armastust pole tal põrmugi. Pere teeb kehva palga eest raske talutöö ära ja saab seal juures halvasti süüa. Iseäranis võimatusse seisukorda on ta saunamees Kiisa Toomas oma lasterikka perekonnaga sattunud, sest saunakoha eest nõutakse peremehe poolt küll renti ja päevi, aga perekonda koht ei elata. Tooma naine Juula, järelandliku loomuga inimene, on põdur, Toomas ise joodik ja riiakas, kes joobnud peaga metsiku türanni osa etendab, naist peksab ja lapsi, kes juba iseenesest ülekäte läinud, ema vastu ässitab, nii et need isa eeskujul ema sõimavad ja peksavad, kui tal neile pole süüa anda. Ja kuna Oheliku peremees kodu India paganate heaks misjonitunnil perelt kopikaid nurub, panevad saunamehe lapsed ema vastu näljamässi toime. Sulane Anton kingib Juulale 50 kopikat jahude ostmiseks ja ihnus Oheliku Madis, kes näljasele perekonnale selle raha eest mati jahu müüb, peab enesega kaua võitlema, enne kui need 50 kopikat suudab India paganate heaks käest ära anda. Viletsate vastu, kes ta enda külje all ja talle tööd teevad, pole tal südant.

Ühiskonna paisete pihta sihitud lõigete hulgast ulatab viimane kõige sügavamale ja satub hästi. Mitte keegi muu kui V. Reiman¹⁾ tunnistas veel kümme aastat hiljem jutustuses „Tulge appi!“ osatatud väärnähtuse meie ühiskonnaelus õigeks. Korjatud aruannete põhjal selgub, et suured kogudused laiaast kaukast vaeste toitmiseks ainult mõned rublad leiavad, kuna välismisjoni peale õpetajad oskavad suured summad välja pigistada. Seda leides lausub Reiman: „Laatsarus oma värava suus jäetakse ta paisete kätte ja käiakse variseeride kombel maad ja mered läbi, et ühteainumast oma usku võita. On igatahes ristikoguduse rajaja pilkamine, kui Saksa asunduste neegri lapsi minnakse kasima ja oma vaeseid mustuses ja puuduses lastakse surra“.

„Paisete“ nimelisi jutustusi iseloomustab üldiselt tihe ja lihtne kompositsioon, milles sündmustik viimse võimaluseni kokku

¹⁾ Postimees 1911 № 178.

surutud. Näituseks pole temast „Marjad silmas“ rohkem olemas kui kirikhärra sõit kalale, kõik muu on tegelaste dialoog.

Üleüldse ei leidu „Paisetes“ suuri sündmusi ega nende vahel olevat põnevust äratavat sidet, küll aga hea osa maalri ja päevapiltniku tööd. Kuid Petersoni jutustuste vähene tegevus on hoolega ja teravalt välja viilitud. Igal sündmusel, igal sõnal ja liigutusel on oma iseloomulik tähendus. Naturalistliku kujutuse mõju tõstmiseks tarvitatakse võimalikult värsket ja elavat külakeelt, paiguti ühes külakeele maotustega ja vigaste murdevormidega. Jutustatav mõte teeb kirjaniku nii tõsiseks, et sündsaks ei pea kuskil peatada, kirjeldusi vahele põimida, lõbusat elevust luua. Petersoni vaadete järele ei ole kirjandus kepslev balalaikamäng, vaid hinge ohver. Puuduva jutulõnga ja intriigi asemele paigutab äge realist teravad vastolud, mille saavutuseks pakult värvib ja tegelasi karrikeerib. Ühed on ausad, targad ja korralikud inimesed, kuid ägavad viletsuse koorma all, teised on kalgid, lollid ja laisad, aga aelevad külluses. Teame juba ammu, et iga uuendaja pessimistlik on ja liialdab, kuid ka liialduses leidub tõtt. Reljefkaardil tähendatakse kõrgused sellepärast kümnekordselt, et neid muidu tähele ei panda. Petersoni kujudel on siin reljefseid jooni, kuid kahjuks ei näita meile kirjanik, kuidas ta tegelased seesugusteks on saanud. Nad esitavad teatava momendi, kuid ei kasva ega arene meie silma all, sest et nende hingeelu psühholoogiliselt ei arendata.

„Paisetes“ alatud Eesti elu varjukülgede esiletoomise otsekohese jätkuna esineb novell „Rahvavalgustaja“, mis Kose Uuemõisas kirjutatud ja 1904 „Uudistes“ avaldatud. Siin võetakse kriitika alla seltsielu, rahvahariduse tegelased, iseäranis kooliõpetaja, mis aine kirjanikul nii südame peal seisab, et selle enda peateoseks välja arendab. Eelmistes jutukestes oli ta ühiskonna sotsiaalses hindamises juba avarale väljavaatele jõudnud, nüüd tõuseb ta ka kunstnikuna oma võimise tipule ja loob pikema realistliku, värskes ja mahlakas stiilis kirjutatud novelli. Selles seab ta veel kord endale negatiivse sihi: rahvavalgustajaid paljastades

„Rahvavalgustaja“.

püüab ta näidata selleaegse ühiskonnakultuuri õõnsust, mis peidetud kirjude hilpude taha.

Sündmustik.

Mudila kiriku juurde koondunud alevisakste seltskonnal puuduvad peale Eesti rahvusliku tunde ka veel igasugused vaimlised huvid. Köster Arnikas, opman Kurg, kaupmees Annemann, vallakirjutaja Kivi ja pagariemand Maasikas moodustavad Mudila parema seltskonna, kelle liikmed kordamööda üksteisel võorusel käivad, sünnipäevi ja muid piduõhtuid peavad, kus hästi süüakse ja juuakse, nalja heidetakse, kaarte mängitakse ja sealjuures vahel ka tülli minnakse ning ühteteist sõimatakse. Ajalehti ja muud kirjandust ei loeta, olgu siis, et köster mõnikord Saksa ajalehe vanu numbrid endale kirikhärralt toob. Selle saksiku vanameelse seltskonna peatugi on Mudila kirikhärra Rümpler, kes kihelkonna rahvaelu oma tahtmise järele juhib. Õpetuse andmiseks kihelkonnakoolis palkab Arnikas endale abilisi, kes ta lauas söövad ja ka Mudila peenemasse seltskonda kuuluvad. Esimese abilise kohal töötav Heinrich Madaras on hiljuti seminarikursuse Tartus lõpetanud, kõneleb Saksa keeltki ja liitub selletõttu hästi Arnika perekonnaga, nii et majas elav köstri sugulane neiu Luise Kaasike, Mudila õmblusmamsel, tema peale silma viskab ja enesele püüab võita, nagu ta juba ennegi katsunud köstri abiliste järele õnge välja heita. Madaras tutvub neiu Kaasikesega ruttu, naljatab ja hullab temaga, kui nad kahekesi metsas seenil käisid. Seda head vahekorda nähes hellitab köster lootust, et Madarast Luisele peigmees ja talle endale tulevikus köstriametis järeletulija saab. Selle kõige vastu poleks Madaral midagi, kuid ühtlasi veetleb teda emand Maasika ilu, terane mõistus ja iseseisev vaba mõtteviis. Ideaalsete vaadetega ja rahvusliste püüetega noormees leiab Mudila vaimliselt magavat ja otsustab sedamaid ka väljaspool kooli rahvavalgustuse tööga algust teha. Kord vallavanema juures varrul olles paneb ta tähele, et kohaliku rahva keskel palju harimatust: vanad on rumaluhked ja hooplevad rikkusega, noored sellevastu jooavad endid täis, heidavad jämedat, pöörast ja toorest nalja. Madaras pidas tarvilikuks rahva sekka minna, talupoegade kallal midagi korda saata. Täis kaastundmust otsustab ta Mudilasse karskusseltsi asutada, et kõnede ja näitemängude varal rahva vaimu valgustada, laulukontsertide ja piduõhtute abil talle kõlvulikku lõbu pakkuda. Köstri teine abiline koolitööl, Jürisson, on mõndagi lugenud, mida ära pole seeditud, käremeelsed vaated omandanud ja laidab seesugused valgustuse abinõud, nagu koorilaul, näitemäng ja pidud, täiesti maha. Niisugused seltsid ja pidud olevat tegelastele ja

peenemale seltskonnale ainult varjuks, mille taga omakasu taga aetavat ja isiklikult lõbutsetavat. Lõbutsemine pöörvat inimestel silmad tõsisest elust ära, et nad oma viletsat seisukorda ei märkaks ja parandusi ei nõuaks. Olevat vaja rahva mõistust selgitada, ühiselulist seisukorda ümber tõugata, mis täheks ta toolil leeni alla ja jalad ülesse pööris. Selle peale vaatamata, et ka Rümpler kirikliste ja Balti vanameelsete püüete sihis seltsi asutamise ära laitis, tõendades, et seltsid rahva liig ilmalikuks, iseteadlikuks ja lõbuhiimuliseks teevad, läks Madaral vabameelsete vaadetega Mudila paruni toetusel karskusseltsi „Lehvitust“ ellu kutsuma ja sellesse ka Jürissoni tööle meelitada. Viimane leidis koosolekutel juhust rahvaga kokkupuutumiseks ja laskis enda seltsi esimehekski valida. Kuid juba algusest peale tuli seltsitegelastel rahvavalgustuse alal suurte raskuste ja takistustega võidelda. Esitatud koorilaulude üle nuriseti, et kõik koeralaulud olnud ja ainustki vaimulikku laulu, näitemängu tõsisematel ja tundelikumatel kohtadel pandi laginal naerma, irvitati selle üle, kuidas Madaras ja emand Maasikas armastuse-stseeni etendasid ja räägiti muidu piduõhtu kohta kõiksugu lollusi. Laulukoorist taganesid liikmed, meesnäitlejad võtsid enne lavale ilmumist julgust pudelist, kõnelesid pehmel keelel ning kiskusid ärrituses enestel habemed eest, tants muutus mõisapoiste ülbe ülespidamise tagajärjel trallimiseks. Jürisson oma käremeelsetes kõnedes laotas uusi arvamisi rahva sekka ja pörkas ülemusega kokku, kes kõnede tsenseerimist nõudis. Mõisapoiste väljaheitmine seltsist tekitas Jürissonile liikmete hulgas vastaseid. Kui ta kord kõnet pidas, visati kividega seltsimaja aknad puruks, ja kui kevadel metsapidu toime pandi, tõusis joobnud mõisapoiste ja karsklaste vahel kakelus, milles pagar Maasikas surmavalt haavati. See tekitas seltsile sekeldusi. Rahvakooli-inspektor pani kooli tegelastele rahvavalgustuses piiri ette. Selle tagajärjel jättis Jürisson kooliõpetaja-kutse kõrvale ja avas linnas raamatukaupluse.

Kui Madaras seltsi esimeheks valiti, katsus ta lepitavale keskteele asuda ja pani parajuse põhimõtte seltsis maksma. Keeruliseks läks aga seltsi juhtimine siis, kui ta Rümpleri laskis auliikmeks valida, kes näitemängu ja tantsu ei sallinud ja koosolekuid soovitas jumalasõnaga alata. Päris võimatuks tegid Madara kauema viibimise Mudilas aga suhted emand Maasikaga ja neiu Kaasikesega. Leseks jäänud emand oma võluva ilu ja targa mõistusega meeldis, kiskus kaasa, aga kui Madaras talle kosimise mõttes lähenes ja kirglikult tal käsi suudles, seletas emand, et ta niisugust meest endale ei

võta, kes teda madalate himude täitmiseks püüdvat. Emand läks linna ja kosis ise Jürissoni endale meheks, kellega ilma laulatamata koos elas. Neiu Kaasike ütleb enda lood nii kaugel olevat, et ta Madaralt altari ette viimist nõuab. Kuuldes, et see neiu ka kõstri pojaga sõbrustanud, viskas Madaras neiu Kaasikese ja kogu Mudila peale käega, lahkus kodumaalt ja asus Volga äärsesse koloniisse kõsterkooliõpetajaks. Mudilas aga jäi kõik vana viisi.

Idee eritus.

Novelli ideed eritledes näeme siin Eesti vaimukultuuri kõige silmapaistvamat ja valusamat külge arvustatavat: rahvavalgustamist ja rahvakasvatamist seltside asutamise teel, mis meil moodi tõusis. Võitlevad üksteisega kolmesuguse vaatega tegelased: rahvusliku kultuuri vastased alalhoidlikud Saksa kiriklased, rahvuslised edulased ja kihivõitluse poole kalduvad käremeelsed. Edumeelsele rahvavalgustajale Madarale töötab vastu niihästi alalhoidlik kui käremeelne element ja kui mõlemaid saab lõpuks siiski asja poolehoidjateks võita, ilmuvad nad ei mitte rahva tõsise valgustuse, vaid oma poliitiliste erisihide tagaajamise pärast. Kui seltsi kaudu toimetatav rahvavalgustus äpardas, siis mitte sellepärast, et see idee võlts oli, vaid et noorel idealistlikul rahvavalgustajal Madaral tarviliku eluteadumuse kõrval ka veel meeleskindlus ja püsivus puudus, mispärast ta tagasikiskuvale voolule kergesti alla andis ja oma kirgi ei suutnud valitseda.

Novelli väärtuslikud küljed.

Ühiselu arvustuse kulminatsiooni-punktile, kuhu kirjanik „Rahvavalgustajas“ jõudnud, vastab ka tõuseng kirjanduslises kunstis. Hoolimata eitavast filosoferivast laadist, mis „Rahvavalgustajal“ paisejuttudega ühine, on ta viimastest siiski kunstiliselt väärtuslikum. Ta pole enam stiliseeritud „juhtumine Eesti elust“, nagu „Paisete“ teine seletav pealkiri lausub, ega sihi tuntavalt teatavate isikute pihta, vaid sisaldab juba rohkem loova fantaasia tööd. Novellil on tihendatud, siiski orgaaniline kompositsioon, kahes sihis arendatud intriig, stiililine lihv ja hästi voolitud karakterkujud. Peterson esineb siin jälle luuletajana, kel mitte ainult külm mõistus, vaid ka tundmused, kes mitte ainult ei joonista, vaid ka värvib ja elevust võib luua. Tumedat, hingerõhuvat vihmataevast, mis siin kirjeldatud Eesti elu üle laotatud, valgustab aeg-ajalt nali ja pilge, mille eest iseäranis kaupmees Annemann hoolitseb.

„Rahvavalgustaja“ mõju oleneb karakterkujudest, mis siin, nagu eelmisteski, teravasse kontrasti seatud: ühelt poolt nurjatud mustad ja teiselt poolt puhtad pailapsed. Eitavate kujude eesotsas seisab muidugi peategelane Madaras. See peab kombelusest pikki kõnesid, kiidab usku rahvaelu aluseks, nõuab vabameelsust ja edu poole püüdmist rahvuslikul alusel, on rahvasõber, unistav idealist, kuid nõrk elu ja inimeste tundja, paindlik iseloom, kes kuulutatud kombelust omas isikus ei teosta, sõna ei pea ja vägevate ees roomab. Ja kui ta kirgedele vaba voli andnud, selle peale neiu Kaasikese enesest ära tõuganud, rahustab ta oma südametunnistust Ruudi Arnika sõnadega, et ilma elu suur sõnnikuvedu on suure Jumala kesaväljale, ja otsustab omalt poolt ka ühe koorma sinna viia. Vana Arnikas on eht alevivilister, kellel hea soe pesa, maitsev kõhutäis ja klaas õlut üle kõige käib ja vaimliste huvide peale käega heidab. Teadagi on saksik mees suur venestuse vastane ja näeb juba Vene bluisis harjuski kirjut särki. Ehk küll eluaegne kirikuteender, pole ta vana Aadama suretamisega veel hakkama saanud, kiidab inimesel oma naha kõige ligemal seisvat, imestab õrnema soo palgepuna ja lühendab oma ümmardajate pikki öid, sest üks pisuke patt olevat elus andeksantav. Arnika sugulane neiu Kaasike on elav nukukene, ilma kindla sihita, ilma tõsise ideaalita pealiskaudne naisterahvas, kel kõik kõrgemad vaimlised huvid puuduvad, ja et elus iseseisvuset, katsub ta meestepüüdmisega oma tulevikku kindlustada. Aga et õnge tõmmatav Madaras kõlvuliselt soovitud kõrgusel ei seisnud, sai neiu Kaasikese pealetikkuvus saatuslikuks ja pill tuli tõesti pika ilu peale, nagu vint Kilevere metsas armastus-õnne maitsmise puhul laulnud. Kirikhärra Rümpleril on maailma elu ja Mudila asjade seisukorra kohta selge ülevaade, kuid ta tegevus ulatab ainult niikaugemale, kui see ta enese kutsehuvidega ja vanameelse Saksa seltskonna kasudega kokku käib. Kahtlemata on ta iga vabama mõtte ja uuema voolu vastane. Rahvuslikke ettevõtteid ei või ta silma otsas sallida ja isegi karskusseltsi avamiskõnes ei suuda ta ennast niipalju talitseda, et jumalasõna ja ametikuube mitte kurjasti ei tarvitaks. Liialdustest hoolimata on

kõik need Mudila seltskonna eitavad kujud elavad, reaalsed, tõsised inimesed, kelle hing lugeja hinge puudutab.

Ja atavad tüübid.

Neile risti vastu seatud on positiivsed kujud, kelle ülesandeks on uue aja inimest esindada ja uue aja vaimu kuulutada. Olude sunnil peavad nad kõige pealt eitama ja teevad seda põhjalikult, kuid positiivse ülesehituse töö jätavad nad tegemata, võib olla, et neil seks võimalus puudub, ehk pole neil positiivseid ideaale selges kujus üleüldse olemas. Jürisson, Madara vastaskuju, on loomult julge, järsk, hoolimata otsekohene, iseenese austaja kuni kõrkuseni, ei kõverda oma kaela selle ilma vägevate ees. Ta vihkab silmakirja-teenistust, peab tingimata tarvilikuks, et mees ja sõna peab üks olema, kiusab taga omakasu-püüdmist, nõuab tööd asja enese pärast. Kuid huvitav on Jürisson niikaua, kui ta eitab ja teoretiseerib. Ent kui ta ise midagi peab korda saatma, siis on ta kahvatu ja iseloomutu. Seltsi asutamist peab ta siis loomulikuks, kui rahval seltsi järele tõsine igatsus on. Et aga vaimliselt magava rahva hinges igatsust ja tarvidust hariduse järele tuleb äratada, esmalt ideede seemet ja idusid ravitseda, seda eitab Jürisson teoriis, niikaua kui vastased seda teevad, aga kui ta enda uusi ideid tahab rahva sekka kanda, siis on seltsi asutamine juba loomulik ja esimehe kohtki vastuvõetav. Et ta esimeste äparduste ja võitluste juures juba püssi põõsasse viskab ja sõnadega Mudilast põgeneb: „Las kopitab, saab sõnnikut!“ tõendab ta ükskõiksust rahvavalgustuse vastu, ja kui meil ainult Jürissoni taolised mehed oleksid rahva seas tegutsenud, siis poleks meil ainukest seltsi ega rahvuslikku kultuuri. Emand Maasikas, kes hiljem Jürissoniga paari läheb, on võrdlemisi tegevusvõimulisem ja energilisem. See on moodne daam, kel oma aated ja vaated, kel oma tundmused ja ihad ja kel julgust jätkub konventsionaalseid seltskonna kombeid ning arvamisi eitada. Kombluse-nõuetest ei hooli ta midagi, sest et ta senist komblust variseerlikuks silmakirja-teenistuseks peab. Ta on end sellest vabastanud ja seab vana moraali asemele, mis inimese suure jõu ja iseseisvuse mõtte nagu karpi litsuvat, uue vabakombluse. Abiellu astumist peab ta kõige suuremaks sammuks, otse pühaduseks, milles ei

tule otsida ihade täitmise võimalust, vaid abielu olgu tulevase põlve täienemisele pühendatud. Sellepärast ei võta emand Maasik seesugust meest vastu, kes teda tahab ja talle kirglikku armastust avaldab, vaid kosib ise selle, keda ta ise tahab ja kellelt ta enesele tulevat põlve soovib näha. Emand Maasika moraal on teoreetiliselt ilus küll, kuid ise pole ta seda suutnud teostada ega naisterahvana tuleva põlve täiendusele anduda. Ruudi Arnika suust kuuleme, et „selle posthobusega juba mitmed saksad sõitnud,“ ta mõisa toaneitsina noore paruniga läbi läinud ja siis vägise pagarile mehele pandud, kuid tegelikust elamisest tulevase põlve kasuks pole tal ainustki tunnistust. Puhtkirjanduslikult võttes on emand Maasikas siis elav inimene, kui ta uudisjutu algupoolel iseteadlikkude erootiliste instinktidega naisena esineb, kes Mudila elu kitsastes raamides vaeleb. Kui ta hiljem oma ilmavaadet harutab, muutub ta tuimaks, ühekülgses ja justkui juhtkirjast väljalõigatud skeemiks, nagu mitmedki teised Petersoni positiivsed tüübid. Ehk küll novell sihilikult ühekülgselt ühiskonnaelu kujutab, oli tal siiski pörutav mõju; ta tõi külma, kõha ja nohu, rikkus mõnelgi seltskonnategelasel töö rõõmu, kuid pani siiski ka järele mõtlema. Hiljem sai ta noorematele sisu ja stiili poolest koguni jäljendatavaks eeskujuks.

„Paisetele“ ja „Rahvaalgustajale“ seadis Peterson ta-
 gaseinaks halli igapäisuse, otsis ja arvustas elu varjukülgi,
 väljendas rahulolematust ümbritseva seltskonna kohta, kes
 talle sisemiselt õõnsana ja albina esines. Loobudes igavaks
 läinud elukuldamisest sai ta uuendusvaimu kandjaks, kes
 oma energilisele ja paljastavale protestile ka vastava väljen-
 dusviisi leidis. Siin loodud väärtuste ideelisel küljel on
 vähe kaaluvust. Kaugemale pole neid üleüldse kuulnud,
 Eestiski on nende opositsiooni vaim ära hinganud ja käre-
 meelsus luitunud, kuid nende kirjanduslikul vormil on püsiv aja-
 looline tähendus. Tihendatud kompositsiooni, lööva stiili ja
 rahvapärase keele varal saavutas Eesti kirjanduslik naturalism
 siin oma esimesed ja kõige paremad võidud, mille kõrguseni
 ükski noorem kirjanik senini pole tõusnud.¹⁾

Jõulise naturalis-
 mi ajalooline tä-
 hendus.

1) Fr. Tuglas, Ernst Peterson. Päevaleht 1918 № 50.

C. Laskumine mõõdukusele.

Kuid kange naturalismi valitsusel oli Petersoni teostes lühike iga, sest pärast 1905. a. revolutsiooni kaob neist senine ägedus ühiselu arvustusel ning jõuline naturalism ja algab ühesooline laskumine mõõdukusele. Oli ju nüüd negatiivsete tüüpide rida, mille Peterson kavatsenud esitada, lõpule jõudnud, ühiskondlik tagapõhi ja maitseki ärevuseaastail teisenenud ja Tallinnasse asumisega ka kirjaniku enda ümbrus märksalt muutunud. Uute tegurite mõjul teeb ta uusi vahejaamu, loobub põhimõttelisest eitusest ja täiendab varemini rajatud jaatavaid sihte. Algab kolmas järk Petersoni toodangus, kus ta positiivseid tüüpe, nimelt luuletatud tuleviku-inimesi, retsepti järele hakkab looma. Üleminekujaamaks on siin „Kolonist“ („Sõnumed“ 1906), „Kirjatööde kogusse“ paigutatud lugudest kõige parem. Jutustatakse, kuidas vaene rentnik Kajumaa Madis ühest talust teise peab kolima, sest et mõisnik ikka rendikohad ära müüb, kui nad paremale järjele on seatud ja nüüd teda viimsestki kohast, mille mees enesele mõisa laanes asutanud, tahab välja ajada. Muidu dissonantse taotleb kirjanik lõpetab dramaatilise loo mõisniku ja rentniku vahel kokkukõlavalt ja lepitavalt. Meeletus vihatujus langetas Madis tugeva teiba härra pea kohal, mille surmava hoobi juuresolev metsavaht Jaagup sai kõrvale juhtida. Aimates, et härra talle vangiraudu tahab muretseda, valmistab Madis vanast viilist ilusa noa ja võtab selle mõisa kaasa. Kui härra oma ülekohut ära tundes Kajumaa koha töötab talle eluajaks rendile jätta, ängab talumees härrale meelega oma uue noa. Selle uue võtte juures tundub, nagu oleks Petersonil lahkkelidest villand, nagu otsiks ta mahedamaid toone, uusi ideaale. Ta jääb küll uuendajaks nagu ennegi, kuid töötab ülesehitavalt. Ent seegi loomejärk liitub eelmise külge. Näeme kirjanikku neid-samu mõttelõngu, mis kord puudutatud, siin pikemalt edasi harutavat. Juba algusest peale huvitab teda naisterahva iseenda-määramise, peigmehe-valimise küsimus. Esikteoses „Ei iialgi!“ laseb ta professori tütre Christine esineda sooviga,

„Kolonist.“

et meesterahvas tahaks olla ja vabalt oma armukesele tundmusi avaldada, kuid nüüd ei kõlbavat, sest et ilm seda inetuks peab. Vastolude lahendamine mehe ja naise vahel on Petersoni üks armsamatest teemadest. Emand Maasik „Rahvavalgustajas“ leiab, et ta kõige paremas asjas elus, mida armastuseks nimetatakse, oma parema tahtmise järele ei saa talitada, vaid et teda lastakse sellest niipalju osa võtta, kui see teistele meele järele on. Nähes kosimises meeste poolt ainult madalamate ihade tungi, lükkab ta põlgusega tagasi nooremehe, kes talle abieluks kätt pakub ja võtab armastuse ühenduse initsiatiivi enda kätte. Jutustuses „Liisi“ („Teataja“ 1904), kujutatakse noore tütarlapse hingeelu vapustusi, mis ta läbi elab isa poolt pealesurutud vana leskmehe ja petise külapoisi pealetükkiva ning langemisele viiva armastuse paeltes. Kui Liisil endal isiklik ihkamine, püüdmine ja tundmine teadlikuks sai, siis leidis ta enda orja olevat, kelle õlgadel koleraske koorm, ja ta soovis mees olla, et teda mitte ei saaks pillata, ilma enese tahtmiseta müüa ja tõugata. Selle aine käsitusel läheb autor hoopis südamlikuks, pateetlikuks, ilmuvad realistlikku jutustusse halatsemist tõlgitsevad lüürilised noodid.

Vastolud mehe ja naise vahel ja kosimise-vabaduse naiste poolt, mis senistes jutustustes ainult kõrvaliseks aineks olnud, seab Peterson oma järgmises novellis „Elsa“ („Sõnumed“ 1907) peateemaks ja asub nõnda kõige õrnema ühiselulise küsimuse lahendusele ta täies ulatuses. Ta annab elu edasisigitamise õiguse otsustuse naistele, et rahuldada, Ellen Keyga öeldes, nende kisendamist lapse järele.

„Elsa.“

Neiu Elsat, kes rikka kaupmehe juures teenistuses, püüab peremees vägistada. Kibedus meeste vastu südames, põgeneb ta sellest majast ja hakkab iseseisvaks rahvakooliõpetajaks. Elsale läheneb senine kirjutaja, tulevane mõisaomanik Joosep Drey, aus ja lugupidamise väärt noormees, kosjamõtetega. Elsa kardab, et selles abielus teda orjastus ootab, et mehed ainult enesearmastuse pärast kosivad, peab Joosepile pikad kõned meeste ülbusest ning naiste õigusest, ja lükkab kosimise tagasi. Kui aga ühel õhtul tuttav noormees, põgenev revolutsionäär Paul, tuleb koolimajasse ulualust otsima, näeb Elsa temas eneseohverdavat energiat, mida

ilmast ei tohi lasta kaduda. Aimates, et Paul omal kardeta-val teel kaob, otsustab Elsa talle järeletulejat soetada ja edasisigitamise mõttest vaimustatud, andub ta nooremehele, kes hommikul ilma jumalagajätmiseta minema läheb. Kui Paulile järeletulija sünnib, nõuab kohalik kirikhärra Kvast Elsa lahkumist kooliametist.

Ideeliselt on kirjanik vististi vääratanud, sest sama vabadus armastuse-ühenduses, mida naine ihaldab, peab ju ka mehele alles jääma ja võivad nad ju ikkagi ainult vastastikuse lugupidamise ja kokkuleppe põhjal ühineda. Kui aga naine, nagu siin Elsa, põgenevale mehele, kes üleüldse kosi-mise-mõtteid peas ei kandnud, peale tükib, siis muutub ta oma korda eksitajaks ja paneb just sama teo toime, mille-pärast ta ise mehi kangesti vihkab. Ka kunstiliselt tähendab see novell Petersoni toodangus allaminekut. Kujud, kel siin ülesandeks tehtud edu, võitu ja uut moraali kuulutada, on inimeste varjud, kelle reaalsust ei saa uskuda. Tõsisel elus pole Petersonil seesuguseid ees seisnud, et neid oleks võinud eeskujuks võtta, ja enda luulekujude elustuseks sügava läbi-elamise, hiiglasuure energia ja temperamendi teel puudus kirjanikul tarvilik jõud. Oma positiivsed kujud loob ta kuiva, kaine mõistusega, ja nii said ühekülgsede ideede kandjateks ühekülgsed, kitsaste raamide vahele surutud, kangeliikmelised nukukesed. Elav kunst, mis jõu illusiooni äratab, puudub. Ja stiililiselt jätab ta kokkukõla võlgu, sest realistlikult kavatsetud novellis esinevad romantilised tüübid.

Vabadus armastuse ühenduses oli kirjanikule, nagu kuulsime, algusest saadik põlevaks küsimuseks; pärast äpardanud novelli otsib ta sellele sügavale probleemile lahendust „Sõnajala õis.“ kolmevaatuslises näidendis „Sõnajala õis“ (1920). Nii liitub seegi teos ideeliselt endise toodangu külge, kuna ta käsitluses märksa värskem ja jõulisem tundub olevat.

Sündmustik.

Theologia magister Karl Rünk on Rahula koguduse õpetajaks saanud oma onu praost Simmeli soovitusel ja tema kasutütre Arna naiseks võtnud. Noore õpetaja elu üle langeb must vari, kui haigus nooriku jalust halvab ja kümneks aastaks ratastooli külge köidab. Aastast aastasse loodab abielu-paar haiguse lahkumist ja palub sellepärast Jumalat, kuid paranemist ei tule. Proua Arna kahtlust, kas tal õigust on elujõulist meest oma külge siduda, suurendab veel kuulujutt,

nagu oleks mees haige-talitamisest tüdinud ja otsiks endale meelelahutust noore naiskooliõpetaja Elma Tähe juurest. Elma püüab prouat trööstida ja kõneleb külatargast Leemeti eidest, kes tohtrite poolt surma hoolde antud mehe terveks teinud ning soovitab selle nõu küsida. Kui õpetaja Rünk neiu Elma kooli lastepidule läheb, laseb Arna vana Leemeti eide kutsuda. See arstib haiget hüpnoosi ja suggestiooni abil, äratab temas tervenemise lootuse, kui proua jaaniööl öitseva sõnajala õie laseks neiu läbi koju tuua, kes inimese surmast on päästnud ja õnnelt armastab. Kui Arna juttu sõnajala õiest rahvaluuleks peab, nimetab Leemeti eit luulet just elu suuremaks tõeks ja hingeks. Lastepidul avaldab magister Rünk neiu Elmale oma südametundmused ja saab vastuarmastuse osaliseks. Kui proua Arnale magusast unest, millesse Leemeti eit ta uinutanud, elulootus tuleb, kutsub ta Elma enda juurde ja neiu intiimset vahekorda oma mehega aimates, jutustab ta sellele Leemeti ema arstimisest ja sõnajala õiest, mis jaaniööl vaja tuua. Praost Simmel saab seda kõike teada. Ta on täis püha viha usudogmade üleastumise pärast. Kui õpetaja Rünk töötab oma eluga end puhtaks pesta, saab praost sellest nii aru, et noor ametivend tahab end maha lasta ja otsustab temaga ühes surra. Kuid vahele ilmub jumalasõrm. Väike koolilaps kukub tiiki. Neiu Elma läheb teda päästma ja vajub põhja. Selle sündmuse läbi tekitatud hingelise vapustuse mõjul saavad proua Arna jalad tugevaks. Tütarlaps ja Elma tõmmatakse elusalt veest. Proua Arna tõuseb jalule ja läheb ilma teiste abita üle toa. Kõik koguvad vana sajataja praosti ümber, kes sellele kohale tuld taevast maha palub ja kõiki ära neab. Ärevuses tabab teda südamerabandus ja ta langeb surnult maha.

Realistlikul tagaseinal areneb siin romantilis-sümbolistlik draama. Seades juhtsõnaks mõttetarga Kanti ütelse „Dogmade surm on moraali sünd,“ tõendab Peterson ses teoses, et kõlbliselt kõrgelseisev iseloom olude sunnil vanast kivinenud dogmast võib üle astuda uue loomulikuma kõlblusmõiste loomiseks. Magister Rünk, probleemi kandja, peab endalegi lubatuks elupuust seda võtta, mis kõikide inimeste osa on. Elumõtet täites tunneb ta enda vastutava olevat ainult nende ees, kellesse asi otsekoheselt puutub: Arna ja Elma ees. Ta armastab neid mõlemaid ja mõlemad jagavad isekeskes ta armastust, kuidas võivad, nagu muiste Saara ja Haagar Aabrahami oma. Ses näidendis on kõik olemas, mis jõulisele ideedraamale omane: probleem

Näidendi
iseloomustus.

on sügav ja huvitav, intriig põnev, ja dramaatiline sündmustik rühbib järjekindlalt edasi kuni lõpuprahvatuseks paisub. Draamatilise arengu nõrgaks küljeks on see, et kohati tegevuse hingeline põhjendus puudub, sündmustik seesuguste väliste juhtumiste abil lõpule viiakse, nagu näit. vettekukkumine, südamerabandus jne. Siit oleneb tegelastel verevaesus ja kahvatus, mille järeltusel mulje saame, et nad tõsist elu ei ela, vaid näitlevad. Reaalsem kuju näidendis on Leemeti eit, kelle läbi osa eluluulest realiseerub ja kelle sõnadest kuuljasse tõsist kaasaalamise värinat sähvatab.

Tagasivaade.

Rühkides kunstikõrguste poole on Peterson, nagu kogu toodangust selgub, küll ringi ümber mäe käinud, kuid seal juures kahtlemata kõrgemale tõusnud. Nooruses tundeline ja sügav-usundlik, sattus ta iseenesega võitlusesse ja sulges sel ajal, kui Eesti seltskonnas usuelu ja tundmusi hästi ravitseti, selle elemendi oma teostest jäljetult, ülistas mõistust ja ta vilja, löikas külmavereliselt ühiselupaiseid. Kui aga varsti ühekülgne mõistusekultus ühiskonnaelus hoolimatult ennast maksma pannud, toorelt tundmusi tallas, selgub kirjanikule uuesti, mis seltskonnale täieliku hingeelu elamiseks tarvis. Ta tuulutab oma uuema teose õhkkonna mõistusepärast sotsialistlikust vingust, leiab hingelise tasakaalu ja ei näe elus nüüd mitte üksnes karmi tõelust ja kibedat võitlust, vaid ühtlasi ka luulet ja õnne. Eluõnne aluseks on siingi usk, armastus ja lootus, kuid moodsalt ümber hinnatud. Leidugu Petersoni teostes küll vaatekoha nihkumist ideeliselt ja kunstiliselt, ühes asjas on ta siiski paigal püsinud ja samaks jäänud, kes alguses oli: kogu ta vaimuilm seisab katkematus ühenduses meie olude maakamaraga ja ühtlasi püsib ta algusest lõpuni opositsioonis oma aja seltskonnaga, kes teda ümbritseb. Opositsiooniline meelelaad ongi sild, mis kõikidest Petersoni teostes leiduvatest vahedest üle käib.

Kriitilise realismi tähendus ja mõju.

Mahakiskuv
laad.

Vilde ja Petersoni mõningates teostes kulmineerib negatiivne, sapilikkusega läbiimbunud ühiskonna-kriitika Eesti ilukirjanduses. See on julgete ja kangete sõnade kunst, millel eest ärakoristav, mahakiskuv, eitav laad. Oma tendentsi ei

suuda ta peita, vaid püüab seda paiguti õige tuntavaks teha, iseäranis Petersoni teostes. See kunst on õieti oma tendentsi pärast olemas. Et tol ajal Eesti just poliitilist ja majanduslist murrangut läbi elas, omandas kirjanduslik tendents iseäralise teravuse ja sai osalt poliitilise agitatsiooni laadi. Paleused, mis heausklik ilutsusluule rahvusliku ärkamise ajal üles seadnud, seletas pessimistlik käremeel varjukujudeks, haisutas kõrgete isamaaliste sihtide taga isiklist ja kildkondlist omakasu. Et üldiste ja erihuvide piiri raske on ära määrata, läheb ühiselu arvustus keeruliseks, muutub kohtuniku käes õigus kergesti ülekohtuks. Kriitilise realismi teene on see, et ta teadliku kirega Eesti elu varjukülgi paljastanud, nurjatust häbistanud ja valel näokatte maha kiskunud. Viletsuse-luulena on kriitiline realism rahva orjava kihi valuhääl, on laul kannatajatele. Olles ise valgustatud revolutsioonilisest vaimust, on ta rahva hinge selle võitluse-õhustiku loonud, mille teravamad jooned hiljemates revolutsioonilistes sündmustes avaldusid. Vilde Lõhmuse Taayetil ja Petersoni Jürissonil oli Eesti tõelus palju ristipoegi, ja üks neist laenas viimaselt tegelaselt endale koguni varjunime. (Võrdle: M. Jürisson, „Punased aastad Eestis“).

Selle kunsti tugevuses peitub ühtlasi ta suurem nõrkus. Käremeelsed ühiskonna-arvustajad kõnelevad väga palju eluhädast, kuid eluõnnest vähe; nad nõuavad oma kaitsealustele õigusi, kuid ei tuleta neile kohuseid meelde; kujutavad healmeelil töökoorma vannet, kuid töörõõmu ja tööõnnistuse kirjelduseks ei leia nad sõnu; nad näevad tööl ainult orje, kuid pagelejaid ei pane nad tähele; „hooletus“ ja „laiskus“ ei seisa üleüldse nende sõnaraamatus. Viletsuse põhjusi otsivad nad järjekindlalt teiste juurest, keelduvad seda aga ka kannatajate eneste juurest otsimast. Kriitilise realismi kumerpeegel moonutab inetuks isikud ja olud, venitab näol suu laiaks, kisub silmad viltu, otsaesise madalaks, näitab tõeluse karrikatuuri. Laotamise ja lahkuajamise peale on ta meister küll, kuid osutub ise nõrgaks ülesehitajaks ja ühendajaks. Ta ei soovi ülevat meeolelu luua, vaid otse meelekibedust oleviku kohta lootuses, et tulevik võiks ilusam saada. Kuid selle tuleviku ülesehituse jätab ta teiste hoolde.

Tõeluse karri-
keerimine.

Üldmõjud.

Kriitilise realismi mõju on masendav. Tõemeelsed paneb ta ehmuma, pahesid põlgama, kuid kergemeelsed ja pealiskaudsed näevad ta ilmavaates ja avameelses väljendusviisis ebamoraali õigustust, ta piiritu skeptitsism viib nad kombelisele anarhiale. Ei ole kahtlust, et tooruste meelikas kujutus ja lõbus aelemine nilbustes iseloomunud lugejad tooreks ja metsikuks teeb. Kunstiliselt taotletakse siin paiguti jämedatoimelist naturalismi, tõelust ühes sellega, mis eemale tõukab, hirmu peale ajab. Kuid leidub küllalt neid, kes seesugust kirjandust lugedes kõlbluse peale hakkavad tõsisemalt vaatama, küsimuste üle, millest nad tänini kergelt mööda läinud, sügavamalt järele mõtlema, kõlbulisi eelotsuseid ja kitsendusi kõrvaldama ja kõrgemaid ning tõsisemaid ideaale üles seadma.

C. Järelrealism.

Ajajärgu üldjooned.

Realismi taltunud tendents.

Kahe eelmise kirjaniku toodetes leidis paiguti palju teadlikku ja sellepärast ka haiglast naturalismi, mis sagedasti tendentsilise ühiskonnakriitika teravusega oma kunsti mõju vähendas. Tol ajal talutas kirjanik lugejat veel kättpidi, ei piirdunud inimeste ja ilma asjade kujutamise, vaid hindas kõike, mõistis kohut ja õpetas. Eesti realistide noorem sugupõlv püüdis eelkäijate tööd jätkata. Ta algas oma tegevust küll puhtrealistlikus vaimus, kuid oli märksalt vabam sapilikkusest. Kujutades Eesti ühiselu hilisemat arengut, on uuema Eesti realistliku kirjanduse tendents tuntavalt taltunud. Sotsiaalse probleemi asemele astub rohkem psühholoogiline analüüs, kirjanikud püüavad rohkem tõsise kunsti nõudeid täita, hingeelulisi probleeme lahendada, lugejaisse peenemaid, helkjamaid ja kosutavamalt mõjuvaid muljeid jätta. Siiski ei tööta realistide noorem sugupõlv ilma traditsioonideta. Nad ei vii mitte üksnes üldises mõttes eelkäijate kirjanduslikke saavutusi edasi, vaid ka üksikult võttes näeme neil mõne vanema realistiga ühtepidavaid jooni. Nii jätkab Mändmets nähtavasti Juhan Liivi novellistlikku traditsiooni romantismi ja realismi vahemil, Mait Metsanurk on võrsunud Petersoni külanaturalismist, kuna Rutoff Kitzbergi jälil käib ja Lutsu toodang mitmeti Vilde oma vastab.

Realistliku voolu noorem kirjanikupõlv erineb lõpuks vanemast ka veel seega, et siin üksikute tegelaste profiilid nõnda teravaid ja sügavalt tõmmatud karakterjooni ei avalda, nagu eelmiste omad. Nende asemel märkame peenemaid ja tihedamaid varjundeid, mis siin ja seal eelkäijate juures juba suuremas stiilis nähtud. Sellepärast arvangi endal õiguse olevat realistide noorema sugupõlve töid järelrealismi alla kokku võtta. Siin süveneb ja laieneb vaateala järjekindlalt Eesti küla- ja agulielus, mispärast on hakatudki meil küla realismist kõnelema.

Erinemine vanematest realistidest.

Jakob Mändmets.

Kriitiline realism teeb seal, kus ta kangeks naturalismiks osutub, külma mõistuseluule mulje, mis oma paljastava sihiga vapustab ning rõhub, kuid ei soojenda. Teda kannab inimeste ja olude ühekülgne valgustus ja see annab kujudele liiga terava reljeefi. Realistide noorem sugupõlv, loobudes rohkem sihilikust inimeste ja olude valgustusest, seab hingeelulised küsimused vaatluse etterinda, asetab enesele esteetilisi ülesandeid. Sellepärast tarvitatakse nüüd tõeelu kujutusel pehmemaid värve. Esimene, kes kangele naturalismile püüab teadlikult vastandiks olla, lugejas jälle lahkemat meeleolu ja soojust äratada, on M ä n d m e t s. Ta väline elu ning loomisvõimeline anne areneb tagasihoidlikkuse ja teatava flegma tähe all. Teda ei saagi kujutleda noorena, tulisena; ta olemuses esineb juba algusest peale vanamehelik mõõdukus ja sisemine tasakaal ühes kaasaskäiva tõsidusega ja vanamehelikkusele omase tõntsusega. Aeglasusele ja soliidsusele on Mändmets nagu sünnilt ette määratud.

Esimene lahkema meeleolu looja.

Pai küla Kärla vallas Saaremaal ümbritses aastat kuuskümmend tagasi laialdane männimets, mis inimeste elamuid talvel valjude tormide ja tuiskude eest kaitsis, suve jahendas ja õhku tervendava lõhnaga küllastas. Mitte asjata ei uhkustanud Pai küla elanikud: „Meil on tore luht!“ Metsa serval asub Suurepere talu, mis juba neli põlve tagasi ühe ja sellesama sugukonna pidada olnud. Nimi Mändmets antud Suurepere rahvale mõni põlv tagasi talu ümbritseva männimetsa järele. Siin sündis 29. (17)juulil 1871 J a k o b M ä n d m e t s kümnenenda lapsena rõõmuks kõrges vanaduses seisvatele vanematele, kelle

Väline elukäik.

pool maksma, sest et jutus ega teos kunagi rööbastest ei libisenud. Kodus salliti küllalt elurõõmu avaldusi laste poolt, kuid ei lubatud neid selles asjas ka üle teatava piiri minna. Vanemad seisid ise igal tööl ja talitusel eesotsas, ilma et eluraskustest laste kuuldes oleksid kõnelnud. Nooruse aastatel kulus Jakobil suveaeg karjas käies. Otsatud metsad, mille pardalt huik heledalt vastu kajas, piirasid kodukohta, kõrged laanepuud ja saladusline kohin nende ladvus panid poisi hinge varakult ilutsema. Vabadusel polnud siin füüsilist piiri. Head mõju avaldas alaealise kohta muusikat ja kirjandust harrastav noor kooliõpetaja Tõnis Jens, kelle seltsis Mändmets sagedasti Karu järvel kalu püüdis ja selle keskel oleval saarel öidki veetis. Temalt saigi Mändmets kõiki tol ajal ilmunud raamatuid lugeda ja nende kohta seletusi. Koduse ettevalmistuse järele saadeti poiss Kärla kihelkonnakooli, kus talle köster Peeter Süda, tuttav Suur-Tõlli loo üles-tähendaja, õpetust jagas. Oma lühikese hariduskäigu lõpetas Mändmets Kaarma seminaris 1888, saades Th. Undritzilt õppetööl tüsedat metoodilist juhatust. Omandanud hea kutsetun-nistuse, asus Mändmets sedamaid koolitööle, oli algkooliõpe-taja esmalt lühikest aega Saaremaal ja siis kümmeaastane aastaid Alaveres Kose kihelkonnas, kust ta lõpuks Tallinnasse kolis, et siin ajakirjanikuks hakata.

Äratavaid mõjusid jutukirjanduse alal võttis Mändmets vastu juba koolipõlves J. W. Jannseni kirjadest. Kuid loo-mistungi päästis lahti pisuke tühine jutustus „Ilmsüüta hukka-mõistetud soldat“, mis ülielavad muljed hinge jättis. „Eks juhtu meilgi elus seesuguseid lugusid, mida jutuaineks võiks tarvitada“, otsustas noor lugeja ja hakkas tööle. Ainult ema oli see, kellele esimesed katsed ette loeti ja kes neid liigu-tatud meelel pealt kuulas. Luulelist elevust löid ja jätsid hinge kustumata jälgi roheline oraspõld, mühisev laas ja salapäraselt kohisev meri. Istudes üksipäini lakas, kuhu oras-põld roheline vaibana kätte paistis, kirjutas Mändmets oma esimesed jutustused, mis alles pärastpoole ilmusid. Esimest korda loeme Mändmetsa nime Tõnissoni „Postimehes“ 1897 jutukese alt „Minu jõulu-kurbus“, milles autor, enda lapse-põlve mälestades, sellest südamevalust kõneleb, mis omakas-vatatud hobusevarsa müümine talle jõulupühil valmistanud, ehk küll talle varsa hinna eest uued saapad ostetud. See ning 1899 ilmunud pikem külajutt „Lepituse ingel“ ei suut-nud tähelepanu võita.

Kirjanikunime tõi Mändmetsale alles 1900 „Postimehes“ ilmunud ja kogus „Koduküla vainult“ ära trükitud novell „Juhisaare kiriku kellamees“. See kujutab neid kurbi segadusi ja rahutusi, mis patronadi-õiguse tarvitamine kirikuõpetajate valimiste puhul meie rahva seas tekitas. See on tükk tösist kodumaa elu lähemast minevikust, mis Juhisaare kellamehe kurbloodusega lugeja silma ees möödub. Esitletakse kohusetruu kellamees ja patriarhaalne Saksa soost õpetaja, keda tema vanadusest lugupidamine koguduses veel püsti hoiab, mida aga enam selleks ei jätku, et oma andevaest poega kogudusele vastuvõetavaks teha. Eesti soost kandidaadi jutlus, mida kogudus kord kuulnud, on rahva nõudlikumaks teinud. Mõisnikkude abiga saadetakse küll noor pastor kantslisse ja ta pääseb naiste vägivalla käest, kuid populaarseks ta ei saa. Vana kellamees Tõnu, kes noore õpetaja vastaste seas, lastakse ametist lahti, tema ja uue kellamehe vahel tõuseb kellatornis ameti üleandmise päeval tegelik kokkupõrge. Uus kellamees kukub taganedes trepiaugust alla ja sureb vigastuste tagajärjel. Tõnu tõrguks küll vihatud noorele õpetajale kella löömast, kuid ametikooste sunnil teeb ta seda siiski. Põrutavate sündmuste tõttu põgeneb ta kodust, kukub joobnud olekus sügavasse vee-kraavi ja saab seal otsa. Tõnu maetakse enesetapjate jaoks määratud põlatud platsile.

Peesimine
hobuste-juttudes.

Mändmets peesib siis, kui ta aineid osatab, millega ta isiklikult intiimses vahekorras seisnud, mis ta mälestustes edasi elavad. Sel kirjanikul on nimelt suur huvi koduloomade vastu. Hobune on ta suurem sõber. Hobusevarsa saatuse kirjeldusega avab ta kirjandusliku tegevuse ja hobune seisab sagedasti ta juttudes silmapaistval kohal. Kogus „Oma õuest“ pühendab ta terve loo „Paberist hobusele“ kes enesest väga lugu pidas ja teisi põlgas, „Pilbastes“ peab hobustekarja hulgast kimmel vanale võigule, kes kraavi kukkudes ära uppunud, härda järelhüüde ja sama kogu lõpu-loos „Kuidas vana hobune mõistlikku juttu puhus“ tõendab kirjanik, et targaks peetud inimene rumalalt hobuselt võib palju õppida. Otse kuumaks läheb kirjanik siis, kui ta 1903 ilmunud kogus „Talgud“ „Sügisese laadaloos“ kujutab selts-

konnast väljatõugatud, põhjalangenud hobuste saatust, kellel enam muud väärtust ei ole kui nahk, seegi katkine ja viiakse turule. Kaastundmuse ja kurbmeelse tagasihoidmisega jutustab Mändmets siin pikast porisest teest, viletsatest hobuse-kronidest, kes suure vaevaga sitkeks sõtkutud mudas edasi sumpasid, koplast, kuhu neid hunnikusse aeti ja ilma heinakörteta vihma ning külma käes seista lasti, kuni nad ükshaaval sealt jälle välja veeti, üksteise sappa seoti ja hirmsa vandumisega ja peksmisega edasi aeti, kuidas nad viimaks kirvemehe ette toodi — hale, südamest läbilõikav hirnumine, surmavalus visklemine, nohinal hingetõmbamine, ja otsas oli siis kõik. Saades kaitsjaks vähematele vendadele, kellele keelt pole antud iseeneste eest kosta, läheb kirjanik kuumaks vihast nende vastu, kes ta kaitsealustele liiga teevad. Ta laseb hobust kõike peksu ja piina, mis laadalt kokkuostetud kronidele osaks saab, kisavate värvidega kujutada, tõuseb tõeluse-kujutusel naturalismi piiridesse, ei pörka koguni tagasi trivialismist, eriti jutustuse selles osas, kus ta elusa hobuse nülgimist kirjeldab, näidates, kuidas nülgijate armetu ohver peksu sunnil iseenda jõuga peab enesel naha seljast maha käristama.

Realistlik külanovell „Juhisaare kiriku kellamees“ tõstis Mändmetsa kohe meie paremate jutustajate sekka. Kirjanikku iseloomustab siin rahvaelu tundmine, lihtinimese peenike hingeline mõistmine, elav ja huvitav jutustusanne. Hästi korda läinud on siin kirikuvööründrite kogumise ja õpetaja ootamise kirjeldus, milles kihelkonna kõige lugupeetavamad vanakesed paari joonega reljefselt üles tähendatud. Kirjanik nimetab ainult ühe või teise talutaadi iseloomulikku liigutust ja sedamaid esinevad meile plastilised, elavad kujud vanade tuttavatena. Nad on neis asjus visad järele andma, milles teavad enestel vähegi õigust olevat. Et mõisnikud valimise puhul kavalust tarvitavad, otsustavad talupojad oma tahtmist vägivallaga läbi viia. Novelli lugedes tunned kogu õhus enese ümber sala võitlust ja vastuhakkamise vingu täis olevat. Osavasti on kujutatud vana kellamehe Tõnu hinge rahutus ja sisemine võitlus sel pühapäeva hommikul. Kaks-kümmendviis aastat on ta hoolega ja korralikult oma kohust

täitnud, kuid täna, oma juubelipäeva hommikul, on ta valmis seda rikkuma — koguduse, rahva ja suguvendade heaks, sest ta tunneb, et on ise üks liige sellest kogudusest, sellest rahvast, kes siin täisealusele, iseseisvusele püüab. Ühes eelmise jutustusega ilmus uudisjutt „Nina rannalt“, milles Saaremaa rannarahva elu elavalt kujutatakse.

Nooreea tööd.

Nende kahe novelli läbi saavutatud häid tagajärgi tõttas Mändmets sedamaid tegelikult kasutama. Pääsid trükki lühikese aja jooksul, nagu paisu tagant valla saades, hulk nooreea töid, millel vähe kirjanduslikku väärtust, nii noorsoole määratud mõistujutud „Oma õuest“ ja romantilised „Õitseliste jutud“ (1900), samuti pikemad jutustused „Salasüüdlane“, „Tulesse!“ ja „Rasked patud“ (1901). Need, eriti ajalooline jutustus „Tulesse!“ on nähtavasti A. Saali romaanide mõju all olles kirjutatud. Neis kuhjuvad ootamatud sündmused ja imelikud juhtumised, ilma et iseloomu välja töötataks. „Salasüüdlase“ ja „Raskete patude“ juhtivad mõtted on aususe ja õigluse võit kurjuse, kavaluse ja nurjatuse üle. Nagu eelmised, nii ei ulata ka 1902 ilmunud „Tont“, realistlik kirjeldus omavalitsuslisest külaelust ja „Pilpad“ kirjandusliku käsitöö tasapinnast kõrgemale. Neis ei tundu loomiskirge, ja nagu nad leigelt kirjutatud, jätavad nad lugejagi leigeks.

„Vana käsikiri“.

Viimses pikemas novellis „Vana käsikiri“ (1904) laskub ja loidub kirjaniku temperament uuesti. Esitatakse narrikas kooliõpetaja, kes kuskilt juhtumisi vana käsikirja kätte saanud. Kui ta näeb, et käsikiri eestikeelses tõlkes ära trükitud, jookseb ta sellega Tallinnas ühest advokaadi kabinetist teise ja nõuab käsikirja trükkimise eest 10,000 rubla kahjutasu. Viimaks selgub, et tal endal käsikirja peale mingit õigust pole. Kasuahne protsessimise himu hävitab ta eluõnne. „Vana käsikiri“ on siiski parem kui kirjaniku eelmised suurema ulatusega teosed. Siin ei lükita mitte enam sündmusi juhtumise viisil üksteise otsa, vaid nad arendatakse loomulikult üksteisest, nad on hingeliselt põhjendatud. Realism ei esine siin mitte üksnes jutustuse aines, mis kujutab pimedat jahti raha järele, vaid sellele ainele vastab ka stiil ja kaunis silmapaistev ümbrusekirjeldus. Sealjuures on ta siiski

vaba efekti taotlemisest, loobub lugeja fantaasiat kõditavatest stseenidest.

Novellides „Viirastused“ (1911) valib Mändmets uued ained ja uue stiili. Moodne olla tahtes on ta linnaelu kujutuse juurde läinud ja ajakutset kuuldes uusromantikasse kaldunud. Aluseks on igalpool kerge flirt, käsiteldakse küsimust, kas võib abielumees endale kõrval ka teist, enam hingelist armastust soetada. Ajavaim nõudis kunstis isiklike elamu, suuremat intiimsust, ja selle tõttu loob Mändmets ka mina-jutte, kuid unustab ära, et selle vormi õnnestumise esimeseks tingimuseks tõsiselt huvitav isik peab olema. Neist kunstilistest abinõudest loobudes, mis realistlik üksikasjade kirjeldamine pakub, peab seda sisemiste abinõudega võima tasuda. Mändmets ei jaksa isikuga huvi äratada, sellepärast puudub lugejal ka huvi ta elamuste kohta.

Kalduvus uusromantikasse.

Käesoleva aastasaja algul ilmunud Vene väikeste juttude meistri Anton Tshehovi teoste kogu avaldas Mändmetsa kohta otsustavat mõju. Tshehov oli väiksemate jutukeste loomises haruldane kunstnik. Ta heitis nagu päikesevalgust inimeste ja olude peale ja andis kõigile oma kuldsest läikest osa. Hea maitse omanikuna suutis ta töid luua, milles täielik kokkukõla sisu ja kuju vahel saavutatud, millest sõnakest ei või ära võtta ega muuta, sest et täiesti ümmargused ja neis kõige peenemaitselisem mõõdupidamine avaldub. Mändmets leidis enese jutustused Tshehovi omade kõrval puudulikud olevat. Tshehovil oli üliõrn ja peen arusaamine inimese hingeliigutuste jaoks, ta avaldas lugeja maitse kohta harivat mõju. Siit võttis Mändmets endale eeskuju, omandas sügavama, peenejoonelisema vaatlusviisi. Nüüd ühineb Mändmetsal loomulik jutustusanne püüdega kirjanduslise kunstiväärtuse poole. Iseloomulik on Mändmetsal see, et tagasi pöördes enda nooruse kodu ta oma vaateala nüüd mingi keskkohta ümber koondab, mida üksikud novellikesed lähemalt selgitavad ja kirjeldavad. Esimene seesugune kontsentreeritud jutukeste kogu on „Isatalus“ (1913), milles kirjanik oma kujutuse plastilikkuse poolest võimise tipule tõuseb. Umbes paarkümmend joonistatud visandit kujuvad Eesti endise talu ümber tiheda idealiseeritud mälestusvõrgu, selles

Tshehovi mõju.

Koondumine suurema teema ümber.

„Isatalu“ idüllid.

esitatakse talu oma elanikkudega kevadel, suvel, sügisel ja talvel, pühadel ja tööpäevil, rõõmu- ja leinapidudel. Isatalu kirjelduseks on Mändmetsal enam sooja hinge ja teravat pilku jätkunud kui üheski muus teoses. Kaunimad selles kogus on „Pulmalipp“, „Käiv õlu“ ja „Und“.

„Meri“.
 Hea mulje teeb ka Mändmetsa teine koondatud sisuga novellide kogu „Meri“ (1914), milles samati tehniline osavus ja vilunud kirjanikusulg esile tuleb. Mändmets tahab siin mere vägevust demonstreerida, kujutab merd hävitajana, sest iga novell ses kogus lõpeb seega, et meri ohvri nõuab. Novellis „Meri ja armastus“ võidab meri armastuse naise vastu. Noor ja vaene noormees Anton ei püsi igavuse pärast oma armsa naise seltsis. Teda kutsub tormikohin võitlusesse laintega, kus ta surma saab. Noor lesk tütrekesega jääb teda asjata ootama. Näib liialdatud olevat, et igatsus mere järele noorele õnnelikule abielumehele saatuseks võib saada. Armuheitmata on saare elanik Lenström, kes oma noore naise saarlaste vana kombe järele sellepärast paadiga tormisele merele lükkab, et arvab teda võõra nooremehega sõprust pidavat. Ilusasti on joonistanud noore naise, Lenströmi ja teiste saarlaste naiivsed, otsekohesed, ausad iseloomud. Mererahva otsekohesust peab ka „Velsandi plika“ avaldama, kes väikese armumängu järele, mida suurelt maalt tulnud intelligentne tuletorni juht lõbusaks vahejuhtumiseks loeb, lainte süles surma otsib. Üksikasjus leidub palju terava silmaga tähele pandud elu ja autor oskab plastilist kuju anda, nii et siin uuele, tundmatule ja iseäralduste poolest rikkale pinnale astume. Mereluule meeolu loomine pole kirjanikul täiesti õnnestunud, sest nähtavasti pole autor seda, mis ta jutustab, ise küllalt läbi tundnud ja sise-miselt läbi elanud, vaid on enesele jutuaineid otsinud ja vilunud osavusega neist novellid teinud. Näib, nagu oleks autor merd ainult kaldalt näinud; ta fantaasia ei ulata sinna, kus meri mitte ainult ei hävita, vaid ka loob ja elu toob.

„Küla“.
 Lugu muutub sootu teiseks, kui Mändmets järgmises ühe keskkoha ümber koondatud jutukeste kogus, mis pealkirja „Küla“ (1915) kannab, jälle oma tuttavale alale, talurahva elu vaatlemisele, tagasi pöörab. Siin on ta täiesti

kodus. „Küla“ sisaldab väikesi proosa-palakesi, enamasti kirjeldavat laadi, mis külaelu ja maalooduse erikülgi ja erijooni käsitlevad, nagu küla üldkirjeldus, küla ümbritsev mets, oodatav vihm, kevadine külviaeg, karjalaskmine kevadel, kustuures tore kirjeldus sõnnile ja tema võitlusele naaberkarja esindaja vastu lastakse osaks saada. Ka mitmed külaelanikkude tüübid, nagu vallavanem, saamatu, tuim ja tagurline peremees, nõdrameelne vanamees, kes igal sügisel tormide aegu oma kolmekümne aasta eest uppunud poega taga otsib, kirglik kalur „Jõeääre Madis“ jne. Ainult mõningad palad, nagu „Needmine“ ja „Teelahkmele“ arenevad siin mingisuguseks jutustuseks. Muidu aga näeme siin enamasti lüürilisi kirjeldusi, osalt täis paatost ja retoorikat, millest välja paistab autori huvi ja hellus, millega külaelu idüllilist ja patriarhaalset laadi kujutab, mis läbi lapsepõlve ja nooruse mälestuste nii ilus ja meeldiv paistab.

Külaelanikkude hingelisi võitlusi kujutab Mändmets novellide kogus, mis üldpealkirja all „Hingekarjane Römer“ (1917) ilmus. Autor käsitleb siin iseäralisi psühholoogilisi probleeme, mis otsitud tunduvad olevat, sellepärast valitsebki jutukestes erakorraline meeleolu. Novellikogule nimeandval jutukesel on fantastiline sisu. Vanast õpetaja-perekonnast päritolev hingekarjane Römer satub hingelisse konflikti muinasjutulise kodukäija neiuga, kes ühest rüütlihauast väljas käib ja oma võluva iluga hingekarjase vangistab, nii et viimane iga ööse teda unes näeb ja viimati kuutõbisena ta järele külmal talvel välja surnuaiale läheb, kuhu ta külma kätte sureb. Realistlik sisu on novellil „Patune naine“. Selles jutustatakse, kuidas noor ja tugev naine, kes suguvõimetu mehe saanud, truudusetootuse unustab ja kõigest hingest last igatsedes väljaspool abielu endale lapse muretseb, sellega õnne mehelegi majasse tuues. Hulk konflikte ses kogus tekib tegelaste keskel sellest, et tegelased üksteisest aru ei saa. Novellis „Mülkas“ esitatakse noorpaar, kes õnnelikult eluteed algab. Kui mees paariaastase äraoleku järele nagu naljaks ütleb, et naisel kodus teiste hulgas lõbus olnud, et ilusaid naisi ei lasta igavust tunda, naljatab haavunud naine, et mehe arvamine päris õige olevat. Siit kasvab naab-

Hingeliste
võitluste
kujutused.

rite keelepeksu kihutusel nii tõsine draama, et naine hingelises kitsikuses enesetapmises endale väljapääsu teed otsib. Novellis „Head inimesed“ on peremees Juhan endale hea väimehe saanud. See tahab äialt kõik töömured ära võtta, et talle lõbusat raugapõlve muretseda. Äi arvab aga, et teda meele- ga kõrvale tõrjutakse, leiab enese ilmas ülearuse olevat ja paneb endale halvas meeleolus lingu kaela. Jutustuses „Leena“ kujutatakse naisterahvast, kes oma esimest meest nii kuumalt armastab, et tema surma järele töötab elulõpuni lesepõlve pidada, kuid inimese tundmustel on lühike püsivus, sest et kõigeväeline arst aeg kõik haavad varsti parandab. Pärast tiisikust põdeva köstri surma üksiklust tundes, läheb Leena mehele metsahärrale, ja kui see õnnetut otsa leiab, varsti nahaparkalile.

Külaelanikkude elu hingelise külje kujutust jätkab Mändmets ka veel novellide kogus „M a a j õ u d“ (1918). Selles ülistab autor taluperemehe seisust ja maaelu meeldivust. Tal näib selles kindel kavagi ees seisnud olevat, sest esimeses jutustuses unistab noor linlane tulevasest põllumehe õnnest, teises ei suuda põline põllumees raugaeaski armsaks saanud ametist poja kasuks loobuda, kolmandas vaevleb talupoeg, kes koha ära müünud ja linna asunud, igatsuses maaelu järele niikaua, kuni meele heidab ja endisest kodust surma otsib. Paremini kui Mändmets siin teinud, pole meil keegi kirjanduses seda hingelist sidet kujutanud, mis põllumeest ja põldu ühendab.

Üldmuljed.

Mändmets kõigub kirjandusmetoodi poolest romantika ja realismi vahel, ja see tõmbab ta toodangusse üleüldiselt mingi sakilise arenemisjoone. Mändmetsa paremad novellid on siiski need, kus ta kindlamalt reaalses ilmas püsib, kuna romantiline element ta jutustuste kunstilist väärtust alla kisub, sest et kirjanik ei suuda romantilisi unistusi nõutava tihedusega edasi anda. Mändmetsal on hea kompositsiooni-anne, ka jätkub tal fantaasiat, kuid kogu ta elust ja teostest käib läbi vanamehelik aeglasus, kainus ja verevaesus. Nagu ta ilma temperamendita ning loomisekireta oma toodangu alganud, nii ta selle ka lõpetab. Näidendid äpardavad tal järjekindlalt, sest et tal edasirühkiva sündmustiku loomiseks jõudu ei ole, selle vastu õnnestuvad tal novelletid ja kirjeldused, milles aeglane iseloom mahti leiab rahulikult detailidesse süveneda.

Mait Metsanurk (Eduard Hubel.)

Vanamehelikult värskuseta ja humoorita nagu Mänd Erinevad jooned Mändmetsa ja Metsanurga vahel. mets, esineb oma nooreea teostes ka uuema realistliku kirjanduse teine esindaja Metsanurk. Temagi kõigub realismi ja romantismi vahel, kuid mitte Mändmetsa viisil, kes jutustusaine pea ilutsusluulest, pea tõelisest igapäisusest valib, vaid Metsanurga kunstiline kahepaiksus puhtrealistlikkude ainete käsitlel avaldub stiilis. Siin peetakse realistlikust vaateviisist küll kinni, kuid ühendatakse sellega romantilist paatost. Ent veel sügavamalt erineb nende elu- ja kunstikäsitlus. Kuna Mändmets kerges heauskluses olud nii võtab, nagu nad on, nende hindamise ja muutmise lugeja hoolde jätab, asub pessimistlik Metsanurk algusest peale ilmaparandaja seisukohale. Ta paljastab ja arvustab, kus võib, avaldades ühtelugu meeletibedust ja rahuldamatust. Erinevad jooned nende kahe kirjaniku vahel olenevad osalt isesugusest meelelaadist, mis Mändmetsal pikaldane, heasoovlik, leplik, selle vastu Metsanurgal äge, nõudlik, etteheitev, veel rohkem aga lahkuminevatest ümbruse ning kasvatuse mõjudest. Kuna Mändmetsal idüllilisest vanematekodust ja selle ümbrusest kõige kaunimad mälestused hinge jäänud ja teda positiivsed pedagoogid eluteele juhtinud, tumestab Metsanurga nooreea mõtlusi nukrastav puudujäägi tunne ihulikul ja vaimlisel ravitsusel, ja seda tunnet õhutas ning süvendas omalt poolt veel krititsismi kalduv, rahulolemist ja tänutundmust eitav Vene kool ning Vene kirjandus.

Eduard Hubel sündis 19. (7) novembril 1879 Äksi Väline elukäik. kihelkonnas Kärkna Saare talus peremehe pojana. Nagu talu nimigi ütleb, asub ta saarena keset soid ja metsi teistest lahus, mispärast rahvas teda „metsanurgaks“ kutsub. Pere-konna noorema võsuna ei leidnud väike Eduard oma seitsme venna-õe hulgast omaealist mänguseltsilist, sellepärast kulused ta lapseea aastad rõõmutus üksilduses, millesse vanemad vallatusegi varal ei lasknud vaheldust soetada. Kasvamine üksikus kohas tõi hinge kartuse võõraste eest, ent ühtlasi igatsuse omasuguste järele. See igatsus täitus alles siis, kui poiss kümnendal eluaastal hakkas talvel koolis käima ja suvel karja hoides omasugustega kokku puutama. Orge valakoolis õppis Hubel paar aastat üle seatud aja, täitis seal

osalt kooliõpetaja aset, kuni peremeheks saanud vanem vend, kes ise suur kirjanduse ja hariduse sõber, ta Tartusse linna-kooli viis edasi õppima. Paari aasta pärast suri vend, ja Eduardi õppimine jäi pooleli. Algas teenistuse otsimine, alaline kohtade vahetamine ja kibeda puuduse kannatamine, mis nooremehe meelelaadi sügavad jooned jättis. Tundes ettevõtlikkuse puudust tegelikus elus ja tungi vaimse elu elamiseks, võttis ta raha laenuks, astus uuesti Tartu linnakooli, õppis siin lõpuklassini ja valmistas ennast sama kooli juures avatud pedagoogika-klassis kooliõpetaja ameti vastu. Olles 1902–1905 Võrul kooliametis sai ta natuke eluvintsutustest kosuda. Ent edasipüüdmise tung ei lasknud teda siingi kaua paigal püsida. Hubel asus Tartusse, et siin end küpsuseeksami ette valmistada, kuid sattus peagi puudusesse ja see sundis teda 1906 Tallinnas ajalehe „Virulase“ toimetuses teenistust otsima, kust ta hiljem „Õiguse“ ja siis „Tallinna Teataja“ toimetusse üle läks, ehk see kutse küll ta lugupidamist pole võitnud ja ta seda enese peenikeseks rahaks tegemiseks nimetab.

Esile tungivad
kalduvused.

Juba karjasepõlve üksilduses kaldus tundelise loomuga ja õrna kehakonstitutsiooniga poisike sentimentaalsetele mõtlustele, unistas suurest tulevikust, mida talle anda töotas emalt päritud hea muusika-anne. Tartus koolis käies harjutas ta hoolega viulimängu, kuid varsti selgus arale, kohmetule külapoisile, kes vagusast metsanurgast eluvõitlusesse heidetud, et ta nende hulka ei kuulu, kes suudavad elul leivatüki kas või küüntega käest kiskuda. Näis sündsam olevat ülikooli poole tüürida, eksternina küpsuseksami sooritada, aga kui eksami tähtpäev lähenes, kadus problemaatilisel iseloomul usk enesse ja asjasse. Andudes mõtlustele: omanda küll küpsustunnistus, kuid õiget fakulteeti, mis ühendaks huvide kohaselt psühholoogia ja sotsioloogia, filosoofia ja kunstide ajaloo, sa ikka ei leia ja leiva pärast studeerida ei maksa, loobus ta õpetlase karjeerist. Vahe peal olid Hubelil kirjanduslikud kalduvused esile tunginud. Tõuget andsid kõige pealt Juhan Liivi realistlikud novellid ja Vilde teosed, kuid maitse ja stiililaadi omandas Hubel Vene kirjanikkudelt. Iseäranis meeldis talle Lermontov oma pessimismi ja terasese stiiliga ning ilmamureliste mõtlustega. Oma esimese jutukese „Laenamas“ kirjutas Hubel 1903 suvisel koolivaheajal Tartus, kuhu Ladina keelt ja matemaatikat tulnud õppima. Aasta

pärast leidis ta selle jutukese „Lindas“ trükitult. See ergutas uuesti katseid tegema ja neid „Lindas“, „Sädemetes“ Noor-Eesti väljaannetes ja hiljem „Koidu“ lisas avaldama. Neist on autor hiljem valiku teinud pealkirja all „Jumalalapsed“ (1910). Ta pilkab siin vagatsemist ja variseerlust, noore rahva upsakust vanemate vastu, harimatust ja kommete lõtvust, heidab nalja piinliku igapäisuse üle või leinab mahatallatud elu. Esitatakse igapäiseid kergelt, pealiskaudselt kujutatud ja tugevasti retusheeritud päevapilte. Esikkogu parem novellike on „Kive kaalumas“. Küti peremees Ants ja ta sulane Taa vet on mõlemad Tuisu peretütre Maali austajad. Kivi kaaludes jutustab peremees, kuidas tal läinud ööse käsi Tuisul käinud. Iga peremehe teate juures, millest Maalile lähenemist võiks lugeda, laseb sulane kivi tagasi auku langeda ja meeste vahele tikub tüli. Sellevastu iga uut peremehe äpardust Tuisul kuuldes, kaalub sulane kivi uue jõuga, ja kui avalikuks tuleb, et peremees Maalile lähedale ei pääsnud, vee reb kivi nagu muna august eemale. Novellikese tegelasi hoiab elav hing liikvel. Üleüldiselt on need katsed õige Tšehovi laadi tulnud, ilma et Metsanurk seda kirjanikku, keda hiljem ise paiguti pealsekaudseks ja kergekski peab, oleks tahtnud jäljendada. Nagu jutukesest „Kunstnik“ selgub, seab Metsanurk oma esimese loomisjärgu sihiks elu kannatusi, ülekohut ja metsikust väärata, ent sedagi ülesannet ei suuda esitatud kunstnik vabalt täita, vaid peab tihti leivahuvidele möönduma.

Juba eelmiste teemade valikust selgub, et Metsanurk armastab drastilisi aineid ja osatab valusaid küsimusi, kuid nende käsitus ei mahu lühikeste novellikeste raami, vaid nõuab avaramat vaateala. Ja Metsanurk läheb üle laiema ulatusega teoste kirjutamisele. Tubli sammu psühholoogilise romaani poole astub ta oma esimeses pikemas jutustuses „Isamaa õilmed“ (1908). Tehniliselt vaadatuna on see esimeses osas, mis ühtlasi sündmustiku lõpu moodustab, novell, kus draamatiliselt alates järsku elusse minnakse. Teine pool teosest läheneb romaanile, sisaldab peategelase välimise ja sisemise eluloo lapsepõlvest kuni täisealiseks-saamiseni. Siin kujutab Särayere vallavanema tütar Luise oma

lapsepõlve idüllis vanemate kodus, jutustab siis, kuidas ta järsku kodust lahti kistud, linna kooli ja Saksa perekonda kostile viidud. Võõrakeelne õpetus ja kasvatus koormanud ta vaimu mõnesuguste kahtlaste ja kahjulikkude asjadega, jätnud ta tähtsamates elulistes küsimustes pimedusse, ei seadnud ette kõrgemat eesmärki ega õpetanud seda otsima. Õpilane pandud nagu laev keset merd tuult ootama, täied purjed peal. Elusse astudes puudub Luisel kindel karakter, oma kirglike loomu ja meelituste tõttu langeb ta ohvriks üliõpilasele, kes ta enda armukeseks teeb. Viimaks andub Luise ise vabaarmastusele, teeb jahti meeste järele, veab koolmeister Tammemäe oma võrku, ja kui see teda tahab naiseks võtta, seletab kositav, et tal jõudu ega õiget tahtmist pole vaeva- ja töörikast elu alata, sest et ta kodus ega koolis seks pole ette valmistatud.

Kirjanikul on eesmärgiks olnud Eesti kannust võsunud, Saksa koolist läbi käinud naist kujutada, kes omandanud pealiskaudse seltskondlike hariduse, seesmise tühjuse, armastuse asjus pealtnäha suure häbelikkuse, kadakasaksluse, ühendatud kõige selle põlgamisega, mis Eesti rahvast meelde tuletab. Metsanurga Luisel on seda vähe, mida Saksa erakool tõesti andis, sellevastu õpime teda peaasjalikult erootilisest küljest tundma. Luise haiglast kirglust pole pärivuse ega mõne iseäraliku olukorra varal katsutud põhjendada. Ka kasvatusel ei paista see välja, sest Saksa perekondades ja koolides harjutati just enda tahtmise allasurumist, tagasihoidmist meesterahvaste vastu. Luise hukkumise ainukeseks põhjuseks peetakse elusihtide puudust, kuid see põhjendus on nõnda nõrk, et meid ei veenda Luise saatuse möödapääsematuses. Teose kirjanduslikud väärtused peituvad päeva- raamatu esimeses osas, kus kujutatakse Luise lapsepõlve ja kooliaega tabava loomulikkusega.

„Vahesaare
Villem.“

Tshehovi mõju alt vabaneb Metsanurk pea; ta loeb Maupassanti ja Zola teoseid ja kaldub selle tagajärjel raske-meelsesesse, jämedasse naturalismi. Sellest juurdub Metsanurga järgmine romaan „Vahesaare Villem“ (1909) milles Eesti naturalism Ernst Petersonist paiguti veel mööda kulminatsioonipunktini viidud. Selle peale vaatamata, et

Ed. Hubel.

romaan ajalehe jutunurga jaoks tükikaupa kirjutatud, tõendab ta autori kompositsiooniliste võimete rutulist kasvu, aine ja idee käsitluses ühtlust ning jõudu.

Isa surma järele saab Villem Vahesaarel peremeheks, kuid peab oma viiele kaaspärijale nende osad välja maksma. Koht ei too niipalju sisse, et lühikese ajaga kaaspärijaid võiks rahuldada. Tõusevad nende keskel inetud kodused tülid, kisklemised ja kohtuskäimised. Villemi ainukeseks moraalseks toeks on ta mõrsja ja pärastine naine Maali, kuid ainelist abi pole temalgi anda. Villemi kardetavam vastane on Otsa peremees Annus. Et Vahesaare talu just Otsa ja Annuse naise päralt oleva Kure talu vahel seisab, ärkab Annusel soov Vahesaare talu oma kätte saada ja nii kolmest talukohast kokku karjamõisat luua. Selle mõtte täidesaatmisel ei kohku südamega Annus, kes peale rikkuse vallavanemana ka veel võimu oma kätte koondanud, ühegi abinõu eest tagasi. Hoolimata järjekindlusega sammub ta Villemi eluõnne hävitusele. Linatalgude puhul Otsal vägistab ta Villemi mõrsja Maali, Villemi enese meelitab ta jooma ja Villemi vendi-õdesid kihutab ta päranduse väljanõudmisele, ostab Vahesaare talu peale tehtud obligatsioonid endale ja hakkab nüüd maksutähtajaga ähvardama. Ta nõuab Villemi naist Maalit ööseti enda juurde metsa heinaküüni, ja pika võitlemise järele otsustab Maali Villemi isatalu päästmiseks ennast ajutiselt Annusele ohverdada. Ka selle löögi kannatab Villem ära, annab Maalile pealegi andeks, kui see oma teo põhjuse seletanud. Kui aga Maali Annuse tahtmist enam ei täitnud, ütles see obligatsiooni üles ja poole aasta pärast pidid Villem ja Maali Vahesaarelt lahkuma. Meeleheitele aetud, tapab Villem põlevas vihas oma kahekordse võistleja Annuse. Mis teda nüüd ootab, see on selge.

Romaan käsitleb ühiskondlist nähtust, mis tol ajal Eesti ajakirjanduses väga aktuaalne oli: talude lagunemist ja haamri alla minekut päranduse jagamise puhul. Nagu E. Peterson „Ühe härja eluloos“, kujutab Metsanurk ses sotsiaalses romaanis talumajanduse varisemist, olgugi hoopis teistes oludes ja teistel põhjustel. Kuid üldmulje poolest lähevad mainitud teosed ühte. „Vahesaare Villemis“ seisab Metsanurk „Paisete“ autorile, oma naturalistlikule eelkäijale, stiililiselt kõige lähemal. Metsanurk kujutab harimata talurahva kombeid ja voolimatut igapäist kõnelust veel suurema täpsusega kui Peterson, sellepärast on tema naturalism Petersoni omast kangem. Peategelase Villemi eluhäda on, nagu mottos Hiibi sõnadega öeldakse, tõesti raudoraga tinasse kirjutatud. Hiljem on Metsanurk, tundes teoses liiga rasket meeletolu ja toorest õhkkonda, jämedaid jooni püüdnud pehmitada. Tei-

ses trükis on autor seda romaani mitmest küljest voolinud ja kärpinud, maha kustutades ühelt poolt tsüünilisi stseene ja ühtlasi kõrvaldades teiselt poolt ka romantilis-sentimentaalse elementi. Selle tagajärjel on see õige hästi komponeeritud romaan stiili ühtluse poolest palju võitnud. Romaani esteetiliste väärtuste hulka võib sedagi lugeda, et siin tendentsiga peale ei käida, ainult olusid kujutatakse ja isikuid tegutseda lastakse. See tõstab teose elavust ja kujukust. Tegelasi karakteriseeritakse peaasjalikult dialoogide abil. Villem pole kellegi eeskuju, sentimentaalne ohver või kannataja. Tõsi küll, Annus ja Villemi enese vennad-õed käivad talle hoolimatult peale, kuid Villem pole ometi süütu, teda ei esita autor idealiseeritud pailapsena. Päris usutavalt kirjeldatakse ta nooruse-uhast tõusvat kerget meelt, karmust, toorust ning vaimlist abitust ja see kõik üheskoos äratav kaastundmust ta kannatuste kohta. Olgugi romaanis palju drastilist ja toorest ainet, kogumulje pehmedavad siiski mõned lüürilised vahejärgud ja eelegiline kõlapõhi, mis eriti lõpul mõjule pääseb. Kerjuseks muutunud peremees läheb talust lahkudes naise toetusel üle õitseva aasa, mõlemail silmad pisarais ja ellerheina kimbud käes.

Järgmine teos on selle kirjaniku suurem novell „Orjad“ (1912), milles Eesti intelligentsi arvustusele asutakse. Tallinnas ümbritses Metsanurka algusest peale seltskond, kes meelsuse poolest paindlik, hingeliselt külm ja hoolimata, kasutav kogu vaimuteravust selleks, et iseennast upitada ja taskuid täita. Ärivaim ja loovimine meelsuse küsimustes tungis ka ajalehtede toimetusesse ja ärritas noort ajakirjanikku seltskonna vaimlist ning rahalist tõusiklust paljastama. Uudisjutu sisuks on nooremehe Mart Klaose elamused ajalehe „Sõnumetooja“ toimetuses, kus paindlik, taskupoliitikat ajav peatoimetaja end omavääriliste kaastöölistega ümbritsenud. Klaos püüab esiotsa vaadete poolest iseseisev olla, niihästi kopikate kui diplomide jahist loobuda. Kuid saamata, arg, kehaliselt õrna tervisega noormees ei suuda kõikevääravale miljöole kuigi kaua vastu panna, ass'mileerub ümbrusega. Nähes, et nooreea sõbrad, advokaat Noorkonn ja tohter Kal-kun, olles kõlupead, ülikoolist toodud diplomide varal selts-

„Orjad.“

konnas karjeeri teevad, suurt lugupidamist maitsevad, hakkas Klaoski kahetsema, et enesele diplomii-muretsemisega kunstlikku tuge polnud saavutanud. Ta unustas oma tubli, tööka sõbranna Kristi ja hakkas rikast, väliselt hiilgavat Lukreetsiat armastama, ja kui see Klaosest tüdinud ja iseseisva mõtlemise poole hoidja Proosa enda õnge võtnud, siis kosis Klaos jalamaid rikka, ümariku lese.

Novelli ideelist külge analüüsid leiame, et kirjanik ise enese ja ümbruse juurdlemiseks palju tööd teinud ja ta siin meie kultuuriprobleemi kohta sügavamaid selgituse nõudeid üles seab. Seks on hulk huvitavat materjali kokku kantud. Selle materjali käsitus pole kahjuks soovitava esteetilise süvenemiseni jõudnud. „Orjade“ autor tarvitab Klaose suud isiklikkude vaadete ja tundmuste väljenduseks. Teost lugedes aimame kogu aeg intiimset vahekorda autori enese ja peategelase vahel. Novell tahab läbilõiget pakkuda kogu seltskondliku ja isikliku elu närususest ja orjameelsusest. Kuid Metsanurk ei esita seda ideed mitte psühholoogilise praktika abil, nii et lugeja seda ka läbi elaks, ei käi elu jälgedes, vaid konstrueerib elu, karrikeerib, teeb paiseid ka sinna, kus neid vast polegi. Karjuv tendents, mis teosest läbi käib, ei anna nautimiseks mahti, sellepärast jääb „Orjade“ lugejale sama lääge maitse suhu, mis näituseks Petersoni paisejutust „Issanda kiituseks.“

Taganemine
hingeliste ainete
piirkonda.

Jahe vastuvõtt, mis „Orjadele“ osaks sai, nukrustas kirjanikku. Ta loobus kangest naturalismist, mille leiab labase, maitsetu ja mõttetut olevat, sest et tas puudub valitule kunstile omane peenendatud hingeõhk. Püüet mõõdukusele näeme juba väikses, kuid õige mõnusasti jutustatud novellikses „Pyramus ja Thisbe“ (Voog I. 1913), milles keeleteadlane Andres Teever teravmeelselt ning osavalt taandub silmusest, kuhu kahekeelne Klaara teda katsub peidutada. Sellele järgneb „Tohooja Anton“ (1916), milles jätkatakse hingelist eritlemist sedavõrd, et võimalik individualistlikust realismist kõnelda. Tohooja Anton, oma ümbruses lugupeetud noor peremees, pealegi vallavanem, tahaks kosida endise vallavanema tütart Truutat, kes uhke ja kõrk, nagu Anton ise. Lapsepõlvest saadik on nad teineteist ihaldanud, kuid

„Tohooja Anton“

nende paarimineku ajab nurja saatuslik takistus. Selle nurga komme, vana lugupeetud pruuk, nõuab, et kosjasaanil peavad küljepuud olema, mis pole painutatud, vaid mis ise kõveraks kasvanud. On ju neid küll, kes sest kombest ei hooli, vaid ükskõik missuguses saanis kosja sõidavad. Tohooja Anton on aga vana kombe austaja, traditsioonide kandja; ta kõnnib laantes ringi, otsib saanile parajaid roobikuid, ja kui neid ei leia, jätab Truuta kosimata. Ja Truuta, samasugune uhke oma iseäralikkuse peale, saab saani küljepuude vajaku kurbloomusest aru, leiab Antoni otsuse õige olevat. Mõlemad jäävad üksi.

Realistlik kirjanik taganeb siin päris tuntavalt hingeliste ainete piirkonda, ängab iseloomu-kujutuse jutuvormis. Elutõelus ühineb uuesti luule-õrnusega, ja nii sünnib peenendatud, hingestatud uusrealism, milles sõnad ei tähenda enam paljaid tõsiasju, vaid need on looritud mingi sümboolse uduga.

Metsanurk pidas ammu oma kirjanduslikuks ideaaliks suurt romaani, milles suur idee läbi viidud. Olles ühiskondliku mõtlejana teistest noorema põlve realistidest palju tugevam ja teadlikum, usaldab ta asuda keeruliste probleemide lahendusele. Seesuguseks osutub ta kehakam teos „Ennäe inimest!“ (1918). Kui romaanilt laiemat ülevaadet kaasaegseist inimesist, nende ühiskondlikust seisust nõutakse, siis pole siin romaani nimetus õigustatud, pigemini võiks jutustust pidada psühholoogiliseks novelliks.

Miljonär Martens on ärimees, kes raha mitte raha enese pärast ei kogu, vaid seks, et tema abil kõrgemat kultuurielu enesele ja teistele võimaldada. Väärtuslikuma elu elamiseks võtab ta endale naiseks vaese kooliõpetaja tütre Roda, kes haruldaselt hästi haritud ja suur kunsti-harrastaja. Kuid kõrgesti haritud naine, kellele Martensil peale 100,000-liste ärivõitude millestki muust pole kõnelda, saab talle õnnetuseks. Martens katsub end ärist lahti kiskuda, vaimlisele elule anduda, kuid seks on ta iseloom vankuv ja arenemata. Peale ilusa ülespidamise ei suuda ta naisele midagi pakkuda. Roda hinges tekib tühi koht, kerkib silmapiirile teine mees, kes seda tühja kohta naise hinges suudab täita. See on kirjanik Sanglepp. Juba esimesest tutvumisest peale märkavad nad oma vaimlist ühtekuuluvust. Kõik katsed Rodat kinni pidada äpardavad Martensil. Ta katsub oma

tundeid vastukihvtide abil sumbutada, kuid see ei õnnestu kuidagi. Kui lõpuks Roda Sanglepaga ühinenud, loodab Martens oma igatsust parema elu järele sel teel vaigistada, et küllusest vabatahtlikult loobub ja vaese kalamehena mere-rannale asudes oma hinge katsub puhastada ja elumõtet otsida.

Jutustuse
intriig.

Sündmustiku keskele on paigutatud kolm peategelast: romantilise hingega ärimees Martens, intellektuaalne naine Roda ja Euroopast tulnud kirjanik Sanglepp. Martens põeb hingeliselt rasket kriisi: suur varandus ei too talle õnne, kuid ärilisest tegevusest ei suuda ta loobuda ja kõrgematele huvidele elada. Jaotatud iseloomust oleneb ta õnnetu saatus, loomuomadustest tingitud kahelepoole piilumine ongi jutustuse peaprobleemiks. Martens ei suuda oma eluhuvisid kokkukõllasse seada. Igatsus igapäisusest kõrgemale tõusta, aatelisti huvisid rahuldada valdab Martensit ainult pärast äriuste lukutamist. Tahe intensiivsemat vaimlist elu elada on ainult emotsionaalne, ei tõuse intellekti pinnale, ei muutu teoks isiklikus elus. Et ta sissejuurdunud eluviisist ja harjumustest ei suuda vabaneda, jääb kavatsetav uus elu ainult ilusaks unistuseks. Sellest lõtvusest kasvab välja ka Martensi õnnetu abielu. Iseseisva naise Roda pärast on ta sunnitud olnud abikaasade vabadust ja üheõiguslust tunnustama. Aga kui Roda seda vabadust teostab, tahaks Martens heameelega vanad abielu vormid maksma panna, kuid teab ka, et vägi-vald talle naist kui isikut tagasi ei too. Ta saab aru, et kui ta tegelikult seda kõike ei suuda kannatada, mida teoreetiliselt õigeaks tunnistanud, siis see ainult nõrkus on. Ja et teistele mitte nõrk näida, laseb ta naise elada, kuidas see tahab, ei tarvita vana abieluõigust, vaid jätab naise Sanglepale. Et see jutustus kapitalistliku korra kujunemist Eestis ja sellest tekkinud eluküsimusi käsitleb, on ta sisuliselt ülihuvitav. Kirjandusliku väärtuse poolest jääb ta autori „Vahehaare Villemist“ siiski taha, sest et moodsate linnainimeste karakterijoonistus nagu konstrueeritud tundub ja siin paiguti ka järjekindlusetust leida. Martensi suuri ärilisi saavutusi ei suuda autor kuidagi usutavaks teha. Vahekorra Rodaga selgub, et Martens kahklev ja kõhklev, tahtejõuetu mees on, kes naisele alistub. Kust võtab ta siis hüigla-äri ajamiseks tarviliku ettevõtlikkuse ning energia, ilma milleta suuri äri-

lisi võitused ei saa seletada? Läbielatult ja uskumapanevalt on kujutatud armukadede abielumehe hingepiin ja sellest kasvanud kannatused, sellevastu on intelligentse naise hingeelu sündmused seletamata ja ka kirjaniku Sanglepa suur külgetõmbavus põhjendamata jäetud.

Metsanurga hilisemad teosed, nagu novell „Epp“ (1920), milles linnas teeniva ümmardaja elulugu ära jutustatakse ja „Jumalata“ (1921), ei lisa ta senisele toodangule enam oluliselt uusi iseloomustavaid joone ega värve juurde. Roman „Taavet Soovere elu ja surm“ (1922) olnud juba 1915 käsikirjas valmis. Meeleolu poolest tuletab ta „Orjasid“ ja aineliselt „Vahesaare Villemit“ meelde. Sooverel on nagu Klaosel liiga targad ja sihist möödaminevad kõned suus, tegudes on ta samuti saamata, elab pere-mehena esmalt maal, siis kolib linna. Ta elu on üksainus kannatuse tee, niihästi aineliselt kui vaimliselt.

Metsanurk pole mitte väga viljakas. Ta kirjutab siis, kui tal ajajärgule midagi on ütelda, kirjutab seega alati asja enese pärast. Ideeliselt on ta arenemisvõimeline ja aktuaalne. Temas esineb ühiskondlik mõtleja, kes oma teostes midagi uut, läbimõeldut ja algupärast ütleb. Olgugi ta teosed arvustava, etteheitva ja hukkamõistva kirega küllastunud, protesteerigu ta, isiklikult üksindust tundes, ägedalt ühiselu väärnähtuste vastu, sotsialistlikke vaateid ta ei poolda. Põhimõttelikult ei eita ta kandvaid püüdeid, enamuse ideaale, vaid nuhtleb seda sotsiaalset ümbrust, mis püüdjaid ei lase ideaalidele läheneda. Et oma sapist ja kibedat meelelaadi avaldada, valib Metsanurk Tuglase sõnade järele¹⁾ oma jutustuse tegelaseks passiivse, loiu ja saamatu, kuid hingeliselt haavuva ning nõudliku isiku. Niisugused on Vahesaare Villem, Taavet Soovere, samuti Mart Klaos ja Andres Teever. See tüüp kordub sagedasti, seega peab ta autori hingele lähedal seisma. Metsanurga tegelased istuvad tihti aknal, vaatavad välja, hauduvad mürgiseid mõtteid, maitsevad kibeduse lugematuid nägemusi. Nad on kadedad nende vastu, kes neist õnnelikumad ja kehaliselt ning hingeliselt ilusamad. Nad kadestavad julgeid, osavaid, rikkaid ja tarku. Humoori

Hilisemad
teosed.

Metsanurga
toodangu
iseloomustus.

¹⁾ Friedebert Tuglas, Mait Metsanurk. Kriitiline essee. Tallinn, 1919.

päiksepaistet on Metsanurga sünges naturalismis sama vähe nagu E. Petersonil, seda korvab sarkasm. Nähtavalt headmeelt tunneb kirjanik, kui oma tegelasi saab piinlikus seisukorras esitada ja siis vaadelda, kuidas nad sellest olekust välja rabelevad, ja enamasti lõpeb lugu nii, et nad välja ei saagi. Pettumuse ja traagilise murrangu meeoleu läheb punase lõngana läbi selle kirjaniku toodangu.

Metsanurga loometegevuse paremate külgede hulka kuulub sisuliselt hingeelulis-kunstiliste probleemide käsitus, ideede aktuaalsus, kujuliselt selle vastu teoste jõurikkus ja konkreetsuse tunne. Tõsi küll, stiili peenenduseks puuduvad tal iseäralikud kalduvused, ja nagu juba ta enda varjunime „Mait“ valik tõendab, võib ta õige maitsekehv olla, kuid seda teadlikum on ta kompositsioon, ta teoste kandvate joonte ning ideede arhitektoonika. Ta lause on piltlik, asjalik, aineeline. Ta hingeeluline eritlus käib tusedate tõsiasjade kaudu ja see iseloomustab stiiligi, milles lopsakust, asjalikkust ja jõudu, nii et lugeja algusest peale hoosse tõmbab. Loetagu näiteks ainult „Vahesaare Villemist“ esimesi lauseid: „Mürina ja kolinaga veeres puutelgedega vankriloks õhtu hämarikus õue, hobusekroni jäi lõõtsutades seisma, ja mees hakkas vandudes vankri pealt maha ronima. Naine jooksis lahtiste juustega juurde ja aitas mehe jalad ohjade seest välja päästa.“ Rahvalikust lopsakast keelest ammutabki Metsanurga stiil oma tuseda materjali.

Christian Rutoff.

Noorematest realistidest esinesid Mändmets ja Metsanurk mitmet puhku näidenditega, mis trükiski ilmusid, kuid mainitud kirjandustõugu pole nad nimetamisvääriliste lisadega rikastanud. Tõsist tähelepanu teenib ses suhtes Chr. Rutoff, kelle väikearvuline toodang piirdub pealegi aina näidenditega. Metsanurgaga jagab Rutoff pessimistlikku, koguni inimesi vihkavat meeoleu ja selle jõulist väljendust, kuid ta erineb mõnestki realistlikust kirjanikust seeläbi, et oma teostes suurele karjale silmi ei tee, nagu näituseks Metsanurga viiulikunstnik, kes rahvale tantsulugusid lööb ja nende eest vaskkopikaid laseb endale mütsi visata, vaid

kes seks liig paindumata on, et möönduste ning kokkulepete teel populaarsust soetada. Palju enam on ta alatusevoolus julge vastu vett ujuja. Viha ja armastus on Rutoffil superlatiividesse astendunud. See seletub vastupidi seisvate mõjudega, mille all ta lapseas ja kooliajal seisnud.

Christian Rutoff sündis 26. (14) novembril 1879 Kallasväljal Vaivara vallas taluperemehe ja külasepa viienda pojana. Kallasvälja talu kohal teeb Sõtke jõeke, mille kaldal talu asub, käänaku ja selle keskel seisvalt kingult, kus jalakad ja vahtrad kasvavad, saadakse ilus väljavaade üle Sillamäe. See kink oli talulastele mängu- ja unistuspaigaks. Isa oli haruldaselt peenetundeline, mõtleja inimene, keda harva nähti naervat ja kes oma tõsidusega siiski ligi tõmbas, ema selle vastu pani oma teravsõnalise ägeduse ja energia nii suure jõuga maksma, et ümbruse õhu raskeks tegi ja kõikide kaaslaste tahte ning tööhimu halvas. Siit pärit on Rutoffi lapsepõlve traagika, mis ema-armastusegi küsitavaks tegi ja vaate naistesoo ning elu peale tumestas. Huvitav ja ilus oli poisikesel vahel sepapaja lõunapoolsel küljel pingile istunud ja korda-ootavate sepiliste keskel viibida, nende pajatusi kuulatada, kuidas nad vanasti elanud, teol ja teel käinud, viina varastanud ja venelasi peksnud. Igakord ei meeldinud poisile asjad, millest räägiti, küll aga rahvalik kujukas keel ja viis, kuidas kõneldi. Kirjaoskuse õppimine kodus ei tahtnud kuidagi edeneda, kuid niihästi Tüksamäe vallakoolis kui ka Vaivara kihelkonna-koolis seisis Rutoff õpilaste keskel oma usinuse ja teadmiste poolest esimeses reas. Kui kihelkonnakoolis enam midagi polnud õppida, tuli 17-aastaselt noormehele hariduskäik lõpetada, sest jätkata edasiõppimist seminaris, mis eesmärgiks oli seatud, ei lubanud kodused olud. 1898 sõitis Rutoff Peterburisse, töötas päeval kaubakontoris, istus õhtuti teatris või luges Vene kirjandust. Kinnine raamatupidajaamet ja linna kära ei tahtnud unistavale noormehele kuidagi meeldida, sellepärast tuli ta aasta pärast Kallasväljale tagasi, ja see koht muutus talle elukeerises keskjaamaks. Ta kirjutas 1907 Kallasvälja enda nimele, hakkas põllumeheks, mis kutse tal praegugi, ehk küll vahe peal aastate kaupa Narvas elas, teenides esmalt Joala Laenu ja Hoiuühisuses, hiljem Narva linnavalitsuses. 1920. aastast peale asub ta Kallasväljal, ühendab peremehe kutse Tüksamäe lauavabriku ärijuhi ametiga.

Lõpulikult kujunesid Rutoffi elu- ja ilmasuhtumused seltsielust osavõtmisel Vaivaras ja Narvas. Vaivaras asutati karskusselts „Külvaja“ ja Rutoff valiti selle kirjatoimetajaks.

Rutoffi
elukäik.

Kirjanikuks
saamine.

Juhatuses töötasid veel kooliõpetajad Pastak ja Reintam. Teatri-õhtute korraldamine andis juhust näidendite arvustuseks ja tegi avalikuks sündsate näidendite puuduse. Noored seltsitegelased katsusid ise näitekirjaniku-õnne. Kui Reintam oma näidendi „Aimre“ esialgsel kujul oli üles tähendanud ja ette lugenud, võttis ka Rutoff tuld ja pani mõne nädala jooksul oma neljavaatuslise draama „Vastu vett“ kirja. Esmalt saadeti käsikiri A. Kitzbergile läbikatsmiseks ja kui sellelt heakskiitev otsus oli kätte jõudnud, võeti näidend Vaivaras etendusele. Trükki pääsis ta 1905 a. Ses draamas kujutatakse külaelu varjukülgi tüsedates joontes.

Taluomanik Peeter armastab omakasu püüda ja oma nahka hoida. Poeg Mihkel ja sulane Juhan on kelmid ja joodikud, tülitsevad kodus ja väljas, külanaised peksavad keelt. Jaanist poeg on korralikum, paistab sellest hallist seltskonnast selleläbi silma, et ei joo, ei suitseta, ei riidle, vaid võtab seltsielust osa ja õiendab nende asju, kellele ülekohut sündinud. Jaan püüab kodurahva kombeid parandada, ujub vastu vett. Kui isa vaest külameest tahab üle lüüa, sellele oma vigast, peru hobust kalli raha eest müües, annab Jaan selle saladuse ostjale teada, ja see astub kaubast tagasi. Mihkel on vargsi mõisa metsas põdra maha lasknud, isa käsib Jaani vennale põdra kojutoomisel abiks olla. Kui Jaan siin kindlalt „ei“ ütleb, ajab isa ta sõnakuulmatuse pärast majast välja. Seitsme aasta pärast pöörab Jaan, ise suremas haige, isa-koju tagasi. Mihkel on vaheajal salakütina õnnetut surma saanud. Kui isa ka veel oma koju tulnud poja surnukeha näeb, kustub ta endagi elu.

Sel esikteosel on palju puudusi. Draamatiliste jõudude tarvitusel ja sündmustiku ülesehitusel on kirjanik väeti ja abita. Draama karakteritel puudub liigutav tahtejõud, nad on iseeneses tardunud, neid ei lasta draamatiliselt tegevaks saada, vaid nad on nagu iseenese pärast olemas. Terveni kolm vaatust on täidetud jutuajamistega, väiklaste tülinorimistega ja nääklemistega, sest et tegelasi nii dialoogi varal püütakse iseloomustada, kuna nende karakter draamatilise tegevuse kaudu oleks pidanud nähtavaks saada. Draamatilist momenti konflikti lahenduseks ei kasutata ära, vaid mis alles draama oleks võinud olla, seda lastakse näiteseinte taga sündida: haige ja vilets poeg ja isa lastakse enne ära surra, kui nad näitelaval teineteist näevad ja sõna kõnelda saavad. Siiski

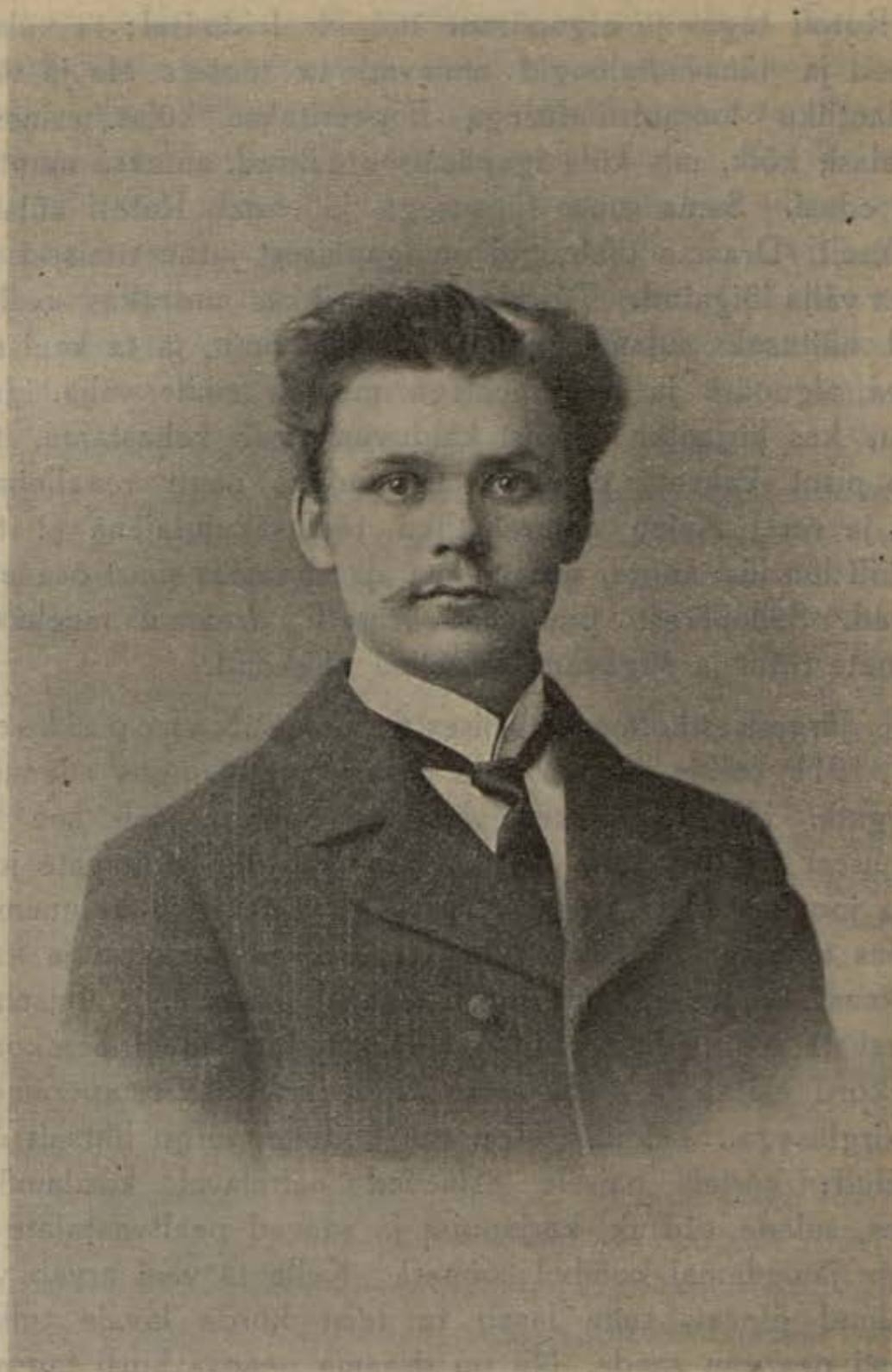
on Rutoff tugev ja algupärane tüüpide leidmisel; ta külainimesed ja tänavadialoogid annavad ta teosele elu ja värvi. Pedantliku loomutruudusega kopeeritakse külas esinevaid tegelasi; kõik, mis küla igapäisuses nähtud, antakse muutmatult edasi. Sama suure täpsusega jäljendab Rutoff külarahva keelt. Draama dialoogid on igapäisest jutuvestmisest talu tares välja lõigatud. Tüsedas ja kujurikkas murrakus avaldab seal näituseks sulane Juhan oma iseloomu, ja ta keel oma elava algupära ja teravmeelega murrab sihile välja. Jaani kuju, kes kirjaniku aatelisi kalduvusi peab kehastama, tundub pisut kahvatu olevat, tal puuduks nagu reaalinimese liha ja veri. Kaine naturalistliku tõelusekujutajana ei taba Rutoff lüürilisi noote, mis uuema aja draamas suurt osa etendavad. Sellepärast puuduvad Rutoffi draamal meeolud, tunnete rütm ja sügavam hingeline õhkkond.

Järgmises kolmevaatuslises draamas „Kahepaiksed“, „Kahepaiksed“ mis 1911 trükkis ilmus, pole kirjaniku loomingus edenemist märgata. Kujude ja keelevärskuse poolest jääb see teos eelmisest tublisti taha. Kujud on nõrkade, kõikuvate joontega joonistatud ja tegevus lodev, draamatiliselt kujunemata. Selles tahetakse külarahva keskel esinevat nahksust ja kahepaiksust kujutada, kuid autor keeldub kaugemale ühiselusse ulatavate motiivide puudutamisest, kujutab jällegi perekonda. Seekord esitab ta kurja naise tüübi iseäralise temperamendi ja kirglusega. Tehniliselt on see kodune põrgu lihtsalt esile toodud: kurjale naisele esinevad näitelaval kordamööda mees, sulane, tüdruk, karjapoiss ja saavad pealtvaatajate ees kõige jämedamal kombel sõimata. Kelle ta veel arvab vähe kuulnud olevat, selle laseb ta teist korda lavale tulla ja uuesti peapesu saada. Nii on draama peaosa kurb tagasein, kuhu maaelu toorus, rumalus, kahepaiksus ja iseloomu nahksus varje heidavad, mille joonistamisel Rutoff kunagi ei väsi.

Kolmanda draamaga „Kivi“ (1914), mis omal ajal käsikirjas „Vanemuise“ seltsi poolt väljakuulutatud ergutusauhinna osaliseks sai, algab Rutoffil uus loomisjärg. Ta on säilinud endiste kujude tüseduse, värvirikkuse ja sügavrahvaliku ning elava dialoogi, kuid ta on vabanenud endisest halvavast jõuetusest draamatiliste konfliktide ülesehitusel, iseäranis

„Kivi“.

Ch. Rutoff

nende paisutamisel vapustavate katastroofideni. Uues näiden-
dis on peakujude hingelised konfliktid juba kindla ülevaatega
koondatud ja meie näitekirjanduses haruldase hoo ning plas-
tikaga pildistatud. Siin on Rutoffil õnnestunud teost luua,

mis ta küla näitelava-kirjanikust teatri-kirjanikuks tõstis. Ta leidis oma andele, näidendi ainele jõukohased, teineteisele vastavad piirid ja teostas selle draama tagasihoidlikus, väikeses maailmas inimlikud saatused.

Maakaupmehe naisel Anette Vahtrikul on enne meheleminekut meremehe Robert Otsaga armastuse-ühendus olnud. Seda saladust kasutab Anette isa, joodik ja pillaja Mart Paas, et oma tütrelt kolmsada rubla välja pigistada, sest et Robert Ots seda summat vaikimise eest nõudvat. Anette võtab selle summa oma mehe tagant, Paas raiskab raha linnas ära. Kui Vahtrik raha leiab puudu olevat, süüdistab ta varguses oma kasupoega Antonit. Paas teab nõu, kuidas Otsa uputamise teel kõrvale toimetada ja palkab seks ka kelmi, kuid see on Otsa sõber ja annab salaplaani sellele teada. Kui Ots Paasiga kokku puutub, selgub ustavas kahekõnes, et Ots iialgi raha pole nõudnud, et peale selle Paas Anettele kirjutatud kirjad kätte andmata jätnud, ise vastused kirjutanud ja Anette kaupmees Vahtrikule mehele sobitanud. Robert saab teada, et Anette mitte süüdlane polnud, ka tema tapmiseplaanist pole osa võtnud, kuid Robert on „kivi“, kalgi südamega mees. Ta tahab selle eest kätte maksa, et teda maha jäeti ja selleläbi temast hulguks saanud. Ta otsustab Vahtriku abielu purustada, oma naist ja last tagasi nõuda. Ots nõuab Anettet sellepärast endale, et Anette varem tema oma olnud; Vahtrik vaatab külmalt selle nõudmise peale, sest et Anette tema oma on. Anette tunnistab oma mehele kõik üles ja tahab jäädavalt temast lahku minna. Mees aga ütleb tõsiselt: „Nüüd hakkame alles elama, nüüd on vale meie vahelt kadunud“. Siis kuulukse ehmumishüüet köögist: Robert Ots on käesoone avanud ja enesele otsa teinud.

Draama käsitleb igavest dilemmat armastuses, kas lasta tundmusi või mõistust otsustada. Armastuse-egoism ajab loodusetungina end vägevalt püsti, kuid perekonna kindlustamise ja kaitsmise mõttele lastakse ta siin alla jääda. Robert Otsa surm draama lõpul on ülearune dissonants, ta elu või surm on tähtsusetu nende kahe inimese kohta, kes teineteisest mööda minnes teineteist leidnud. Mitmed iseloomud on ainult äärjoontes kujutatud. Mart Pae iseloomustamiseks läheks kõrvaljooni tarvis, mis meid uskuma paneks, et see mees teise inimese elu kustutusel risti ette ei löö. Et Robert Otsa õnnetuse suurust esile tuua, ta rõhutatud meeoleu põhjendada, seks oleks vaja olnud rohkem tund-

mustemässu pakkuda kui näidendis sündinud. Ja ometi on sel draamal, mis algusest lõpuni katastroof, suur näitelavaline mõju. See ei olene otseteel kujude ja sündmuste põhjalikust ning tihedast ettevalmistusest, motiveerimisest, vaid kirjaniku väledusest kujusid ja sündmusi võimsate ja tabavate märkustega usutavaks teha, näilikkuse illusiooni luua. Koondatud plastika annabki Rutoffi „Kivile“ näitelaval võidu ja teeb ta üheks kõige vähem igavaks näidendiks meie algupäraste teoste hulgas. Kitzbergi näendid võivad olla sügavamad oma idee ja silmaringi ulatuse poolest, kujud ja sündmused kaugemalt põhjendatud, kuid põhjalikkus, mis lugedes tundub tarviline olevat, osutub näitelaval sagedasti üleliigseks. Usume juba ammu sündmuste vajadust, kuid kirjanik püüab veel põhjendada, laseb tegelasi kõnelda, kuna nad peaksid tegutsema. Kitzbergil läheb vahel aastaid ja aastakümneid seks tarvis, et katastroofi lahendada, Rutoff tõmbab „Kivis“ sündmuste ohjad kohe pingule ja laseb draama vahetpidamata tipule rühkida. Ta on esimene Eesti näitekirjanik, kel korda on läinud mõjurikast draamat ühe päeva jooksul ära mängida nii moodsat ajakoondamise nõuet hästi täita. Dialoog on elav, elutruu, kohati õige jõurikas, kujud hästi nähtud, keel rahvalik ja see kõik sunnib Rutoffi inimesi ning nende tegusid elavatenagi usutavatena vastu võtma.

„Mässajad“.

Juba eelmises näidendis esineb Rutoffil moodsale draamale omane püüe dialoogi võimalikult lühikesteks lauseteks ja sõnadeks koondada. Seda igapäevasest elust nähtud kõneluse jäljendust, mis kahekõnele suure mõju annab, jätkab Rutoff oma viimses draamas „Mässajad“ (1920) veel järjekindlamalt, ei anna ühelegi tegelasele mahti pikemaks mõtteavalduseks. Ka väline järkude jagamine stseenideks ehk etendusteks on kõrvale jäetud. „Mässajates“ kujutab Rutoff talupoja ja mõisniku vahekorda majanduslikkude ja sotsiaalsete vastolude seisukohalt.

Parun Sievardt on Jaapani sõjale järgnevail ärevusepäivil talurentniku Joosep Ohaka lasknud kui mässaja vigaseks peksta ja siis talust välja kihutada. Nüüd on Ohakas vaene kalur ja haudub vihas kättemaksmise mõtteid. Ohakas, muidu hea ja mõistlik mees, tarvitab juhust, mil 1914 Vene sõjaülemuse poolt valju karistuse ähvardusel keelatud

oli aknaid valgustada mere poolt, läheb ja valgustab mõisa aknad, teades, et seda kalamehed merel märkavad ja valmis on parun Sievardti kui äraandja peale kaebama. Palju enam veel, Ohakas on ise nõus kaebama minema ja koguni tõendamata, et ta mõisast mööda minnes akende valgustajana paruni ära tundis. Ta on valmis valet vanduma ja loodab, et toatüdruk Selma, kes teda armastab, ka vaelevandumisega teda toetab. Kuid see ei õnnestu, sest vihkamise ja armastuse kõrval tunneb toatüdruk veel midagi muud — õigus-tunnet: tõe-armastuses päästab toatüdruk paruni ja armastuses Ohaka vastu viimase, valgustuse süü vabatahtlikult enda peale võttes. Siis alles avanuvad Ohaka silmad, et vihkamisest suuremaid asju on veel olemas.

Draamat valdab suur idee, kuid suure idee õige käsitlemine nõuab suurt meistrit. Rutoffil on see üle jõu käinud. Ta on püüdnud käsitleda neid hingetaguseid viha- ja õigustunde lainetusi, kus algab kuritegu, sest piirid on muutlikud asjaosaliste hingetormide suuruse järele. Mõistame küll, et autor on tahtnud omaette seesugust sügavamat hingeelu kujutada, mis Ohakat õigustaks ta ülekohtus. Kuid tõemöödupuu ja välise õigluse mõtte käsikäes toomine on autoril sedavõrd nõrk, et tahtmatult näeme Ohakas harilikku salavihakandjat, kes kukub karistuse alla nii, et isegi ümberolejad talupojad üksühele nõutult otsa vaatavad. Ohakas saab karistuse kui kurjategija, ja parun pääseb kui inimene, kel õigus. Lõpumuljeks jäävad pimedada umbviha hirmsad tagajärjed: vaen võib inimeste keskel nii kõrgele tõusta, et võitlusetuhinas mitte ainult valmis ei olda vastaselt maid võtma, vaid teda ka hävitama ilma abinõude valimata.

Loomu poolest on Rutoff otsekohene ja nõudlik meele-Kokkuvõtlik iseloomustus. aususes enese ja teiste kohta, ja see kajastub ka õige tuntavalt ta teostes. Äärmiselt väljakujunenud õiguse- ja autunde tagajärjel valdab ta otsustes, mis inimeste kohta tehtud, paratamata sirgejoonlus: elik ta armastab ja hoiab neid kui oma hinge, elik ta vihkab neid kui surma. Vihatavatele — ja nende hulka kuulub inimeste enamik — ei suuda ta inimese nimetustki anda. Arendavat mõju Rutoffi vähese toodangu kohta on avaldanud K. Menningi heasoovlikud juhatused. Need vabastasid autori jõu nii, et oma saamatuse vangikoja väravad murdis ja mäele viis. Kahtlemata on Rutoffi ala

külaelu naturalistlik miljöo-kirjeldus, kus ta humoristina püüab õpetlik olla. Tal on kalduvusi draamade loomiseks, milles jaatavad tüübid esinevad, kuid need tüübid põevad verevaesust. Rutoff ei peida oma kujusid õrnadesse sümboolidesse, vaid kõik hargneb siin naturalistlikult.

Oskar Luts.

Lutsu eriline
seisukoht.

Peaaegu kõikide realistide arenemine sünnib algusest peale meie silma all, sest et nad juba oma esimesed katsetööd trükki andsid. Mõned neist ei saanud ettevalmistuse aja-järgust üleüldse välja, teised ei suutnud endid küllalt avaldada ja oma toodangule individuaalset ilmet anda, mispärast nende täienemist tuleb ära oodata. Viimaste hulka loeksime näituseks Mats Mõtslast, Oskar Truud, Ferdinand Karlsoni, Martha Sillaotsa, Hella Vuolijoki jne., kelle kirjaniku-näoilmes raske suuremaid esteetiliselt erinevaid sihtjooni tabada. Eelharjutused on sunduslikud, kuid need tehakse oma toas ja mitte kontserdisaalis, sest et publikul õigus on valmist kunsti nõuda, mitte aga igavaid eelharjutusi. Siiski on meil realistlik kirjanik, kelle kohta öeldud ei maksa, kes oma esimesed sulekatsed ja kavandid rahulikult suhvlis hoidnud, kuni teos valmis, mis enam õpiku muljeid ei tee, vaid juba head vilumust eeldab. See on O. Luts, kes järsku üllatas oma tähelepanekute värskuse ning algupärasusega, kujutusvõime leidlikkusega. Selged dramaatilised kalduvused lubavad teda Rutoffi kõrva asetada, kelle draamaga „Kivi“ ju ka Lutsu komöödia „Paunvere“ võistles ning samuti ergutusauhinna osaliseks sai.

Teades Lutsu
välisest elukäi-
gust.

Oskar Luts sündis 7. jaan. 1887 (26. detsembril 1886) Kaarepere vallas Palamuse kihelkonnas Posti talu saunamehe pojana. Isa tegi esmalt puutööd ja asus, kui poeg Oskar juba nelja aastane oli, Palamuse kiriku juurde elama, kus endale väikese majakese ehitas ja kingsepana ülespidamist teenis. Niihästi esimene kui teine elukoht seisis paisjärve ääres Amme jõel, ja et väike Oskar ikka omapead oli jäetud, valis ta mängukohaks jõeäärse padristiku ja hiljem ligidalseisva sügava metsa, kuhu kõikisugused „imelikud asjad“ teda veetlesid. Emapoolsete sugulaste hulgas leidis mitu head jutupuhujat. Vanaema tuli sagedasti Kaareperest Palamusele

ja vestis tütrepojale ilusaid lugusid, millest mõned „Kevade“ I. kaudu meilegi tuttavaks saanud. Ka vanaema vennad olid suured naljahambad, kellest üks vemmälvärse tegi ja neile viisid löi, kuna teine pulmapidudel sageli külalisi vestelugudega lõbustas, kaks Saksa keelest tõlgitud juttugi trükki andis. Nende sugulaste tegutsemise piirkonnas viibis Oskar niipalju, kui iganes mahti leidis.

Seitsmendal eluaastal viidi poiss Enküla külakooli, ja kui siin õppus läbi sai, käis ta 1895—1899 Palamuse kihelkonnakoolis, mida köster Nieländer juhatas. Sellest ajast jäid Lutsule ilusamad mälestused järele kui koolielu tõesti oli. 1899—1902 õppis Luts Tartu reaalkoolis, selle järele jättis ta vastumeelse koolikasarmu selja taha ja heitis apteekri õpilaseks. Proviisori abiliseks saades teenis ta Narvas, Tallinnas ja Peeterburis. Viimases linnas tuli tal kaks aastat väeteenistuse kohuseid täita. 1911 astus Luts Tartu ülikooli rohuteaduse osakonda, kuid maailmasõja lahtipuhkemisel kutsuti ta sõjaväe farmatsöidina väeteenistusse, millest alles 1917 vabanes. Farmatsöidina võttis Luts ka Eesti vabastussõjast osa ja oli siis 1919—1921 Tartu ülikooli raamatukogus ametis.

Oma sisemise arenemise, meelelaadi ja vaadete poolest erineb Luts märksalt teistest vanematest ja noorematest realistidest. Meile esineb kirjanik, kelle peale Vene ilukirjanduse pessimismi ja krititsismi hammas pole hakanud ja kelle hinges kõigist eluvintsutustest hoolimata heausklus asetseb. Sellest siis tulebki, et me ta teostest näituseks Lermontovi ilmamurest ega Dostojevski ja Tolstoi hingejuurdlustest jälgi ei leia. Luts on sisemiselt mõjudel arenenud, mis hoopis teiselt ilmakaarelt pärit. Ta maitse sugeneb Lääne-Euroopa vanemast ja uuemast kirjandusest, millest ta rahvakuulsamaid teoseid püüdis lugeda. Otsekohest mõju jutustuste kokkuseades näib Lutsu kohta Cervantese romaan „Don Quixote“ ja Rablais „Gargantua“ avaldanud olevat. Esimesele teosele andunud ta nii, et selle tihti enese peapadja alla pannud, ja see aidanud ta vahel üle suurte ja väikeste vete. Ei ole kahtlust, et Lutsu kalduvused juhtumusromaanile ja pilkefõljetonile, mis ta toodangus nii silmapaistval kohal, oma alglõngadega Cervantese ja Rablais juurde tagasi ulatavad. Rablais „Gargantua“ mõjul on Luts näituseks tüüpides ning kirgedes traagikoomilise pilkefõljetoni „Vähkmann ja Ko“ kir-

Sisemine arene-
mine.

jutanud, milles ta aja veidrat maski oskab näha ja elavaid karrikatuure esitab. Ibseni draamad ja Knut Hamsuni jutustused panid ta eluprobleemide üle järele mõtlema, kuid kõige armsamaks kirjanikuks osutub tal Rudyard Kipling.

Esimesed kirjan-
duslised katsed.

Esimesed kirjanduslikud katsed tegi Luts 1904. aastast peale Tartus Köhleri apteegis. Ta kirjutas „Päevalehele“ jutukehi ja päevakajaseid, päädis kolm senini avaldamatut näidendit. Juba 1908 hakkasid ta mõttes kihelkonnakooli põlve mälestustest kujud elama, mis enne rahu ei andnud, kui kirjanik nad modelleeris. Kuid mitu aastat hoidis Luts need ülestähendused enese taga, küsis arvustajatelt nõu, voolis ja parandas, kuni 1912 „Kevade“ I meile kirjaniku esiteles, kelle sulge tähelepandav võimine kannab. Sest ajast peale paneb ta teose teose järele trükki, ja ta kümne aasta jooksul ilmunud arvurikas toodang eeldab suurt loomisvõimet.

Toodangu
ülevaade.

„Kentuki lõvi“
jutuseeria.

Lutsu kirjandusline toodang jaguneb j u t u s t a v a t e k s ja näitelavalisteks teosteks. Neid kahte arenemisjoont märkame juba ta loometegevuse algul, ja ta jätkab neid vaheldamisi, pea ühele, pea teisele uusi lülisid juurde lisades. Rahvakuulsa kirjaniku nime tõi Lutsule ta esimene iseseisev raamat „Kevade“ I (1912), millest sedamaid oli tunda, et autoril on omane jämedajooneline naturalistlik külaelu kujutamise, ühendatud keelelise värskusega, hingelise helkjuse ja jõulise ilutundega. Oli meil villand kõigest sellest vastikust, rumalast ja tumedast, mida realistlik vool sageli ümbritsevast elust änganud, tõusis iha võimsa, rõõmsa ja ilusa järele. Seal tuli Luts ja üllatas lugejaid rõõmsa elukevade naljakate mälestustega. Koolinoorsoo ja vähenõudlikkude täisealiste keskel võeti ta elavalt kujutatud koolilaste tüübid vastu nähtava joovastusega. Ohtrasti jagatud kiitus mõjus kirjanikusse saatuslikult. Loomekirg ärkas nii vägeval jõul, et autor mahti ei saanud millessegi süveneda, ja nii muutus ta looming muretuks enesepillamiseks. Alusele, mis „Kevades“ kergel käel ilma ettekavatsetud kompositsioonita rajatud, ehitas ta aeg-ajalt uusi ülakordi peale. Jututegelaste elukevadele, mis kaunis pikaks venis („Kevade“ II. 1913), laskis ta veel pikema elusuve („Suvi“ I. 1918, II. 1919) järgneda, arendas sündmustiku romaaniks, mis senini pulmadeni („Tootsi pulm“ 1921)

jõudnud. Kogusaavutusena esineb meile mitmejärguline alguseta ja otsata juhtumusromaan, milles sama idee läbi viidud, mis kord Hispaania kirjanikku Cervantest „Don Quixoti“ kirjutamisele kannustanud: idealistlik hingeline peensus võitleb realistliku jämedusega ja jääb alla. Teose peaväärtus seisab hästi õnnestunud tüüpide loomises. Peategelaseks seatud Arno on õrnatundeline, avameelne, pooldab idealistlikke vaateid ja taotleb vaimlisi huvisid. Kooliõde Raja Teele, kellesse Arno lapsepõlves kiindunud, on kinnise loomuga ja muutliku meelega tüdruk. Koolisõpradest on Tõnisson vanamehelik, ettevaatlik ja kangekaelne, Kuslap äge ja toorevõitu, ja rōugearmiline Joosep Toots viimne võrukael, vigurimees ning kelm. Noorte südameelusse segab end armastus kõige oma psüholoogilise saatkonnaga: kadedusega, tuleviku-unistustega, kangelastegudega. Idealistlik, korrapärane Arno etendab romaanis allajääja osa. Temast saab kurvameelne norutaja, keda elu nagu tüürita paati sinna ja tänna virutab. Tema asemele tõuseb peategelaseks realistlikkude instinktide esindaja Toots, kelle Raja Teele lõpuks endale meheks kosib. Pea laiali, nina püsti, sammub Toots elu raskematestki juhtumistest läbi, nagu oleks ta korra suplemas käinud. Inimliku elu aatelist külge esile toovad tüübid on pisut kahvatud, nende hingelised liigutused tunduvad igava-võitu ja tuimad olevat, sellevastu paelab Toots, „Kentuki lõvi“, algusest peale ja tõuseb romaanis peakujuks. Kogu „Kentuki lõvi“ jutuseeria on kirjanduslikult vaadates idee- ja stiilikehv ajaviite-romaan, mille võluv mõju ta lopsakast ja värskest rahvakeelest oleneb. Stiil ja maitse on paiguti kabaree-publiku nõudmisteni madaldunud. „Kevade“ I. kisub kaasa, sest et see osa autori enese koolipõlve mälestustele rajaneb, kuid mida kaugemale romaan areneb, seda lamedamaks ta muutub ja ta lõpp, „Tootsi pulm“, teeb kunstitööna raske mulje.

„Tootsi pulm.“

Memuaarilist laadi, nagu Lutsu esimesed jutustused, kannavad ka ta esimesed näidendid. 1911 a. kirjutas ta Peeterburis kolmevaatuslise lustmängu „Paunvere“ ja järgmise aasta sügisel Tartus kolm ühevaatuslist naljamängu: „Kapsapea“, „Ärimehed“ ja „Pärijad“. Need on ülestähendatud sama naiivse ja vahenditu kunstiga, mis „Kevade“ mõlemad pooled, kuid ka sama hooletusega ja

Realistlikud
näidendid.

kiirusega. Väljatöötamata, sageli maitseta, aga ikka leidlik, täis tundmust, meelekujutust, humoori — niisugusena esineb Lutsu anne ta realistlikus ajajärgus. Ometi näeme, et näidendite loomine teda kompositsiooni ja stiili üle sundinud järele mõtlema. Alles ühejärgulise näidendi kitsastes raamidest on tal korda läinud sündmustiku ülesehituses tasakaalu leida ja õnnelikku võtet tabada.

„Paunvere“

Lustmängus „Paunvere“ võitleb trobikond kõhukaid mehi samasuguse trobikonna vähem kõhukate meestega tule-tõrjeseltsi esimehe ameti pärast, võitleb nõnda, et kivid lendlevad ja aknaruudud klirisevad. Võitluse sekka kostab külakoolmeistri jõuetu manitsus nagu hüüdja hääl kõrves. Pea muutub see kõrb joomarite tralli ja mustlase moodi maadlemise tallermaaks. Aga kui koolmeister veel ei vaiki, siis kihlatakse ta otsustaval silmapilgul vastasrinna peajuhi tütreaga, ja siis peab ta, tahes ehk tahtmata, ämma leeri üle minema. Kõhukamatele jääb võit. Sündmustiku sõlm on esimeses vaatuses päris osavalt seotud, võitlus kestab teises vaatuses edasi, kuid viimne vaatus on kompositsioonilt nõrk, eelmistega pole ta orgaaniliselt seotud, vaid kuidagi viisi külge õmmeldud. Lutsul kui eepilisel, kujutaval andel on omane suur elavus dialoogiski, kuid tal puudub võime oma üksikuid pilte sisemiselt siduda, et neil kindel ühtlustav lüli ei puuduks. „Paunveres“ tegutsev kujude hulk on nagu kirju karakterite-album, milles leiduvad loomulikud koopiad külaaleviku elukolkast, kus naeruväärilisi sekeldusi ja intriige toime pannakse.

„Kapsapea“

Lutsu näidenditest on lavatehniliselt kõige paremini õnnestunud „Kapsapea“, pilt pimedast kodumaa nurgast, millel ülitugev karakteriseerimise võime. Ehk küll väike, mõjub ta ütlemata kena väljalõikena Eesti elu suuremast pildist.

Tulevane väimees Sägi tuleb taluperemehe Pliuhkami juurde ja seletab, põllumeesteseltsi näitusel jagatavat auhindu ja kiitusekirju, see ja see saanud seal auhinna. Keegi olevat kapsapea eest koguni viis rubla saanud. Sägi tahab ka midagi näitusele viia. Vaikses, ilmakarast eemal seisvas kolgas hakkab nüüd toidu järele janunev talupojalik luulelend töötama, ühendab ennast talupojaliku kasuahnusega. Auhinna üksus kasvab vanamehe ettekujutuses muinasjutuliseks summaks, kerkib kümneks rublaks ja laseb abinõude peale mõelda, kuidas seda suurt summat võita. Mida näitusele viia, see on kaunis ükstäis; tütar Elisabet mõtleb vaiba peale, mille keegi teine kudunud, vana Pliuhkam mõtleb saunanaise suure

O. Luts.

kapsapea peale, mis tingimata auhinna peab saama. Ja seda kapsapead vaja omale saada. Kogu võitluses selle kapsapea pärast avaneb sügavalt maarahva hing, ta moraal ja ta iseäraldused. Kauplemine saunanaisega on oma iseloomu-

liste joonte poolest nii tõetruu, taluperemehe püüe kümne rubla järele nii suur, et objekti küsitavat väärtust silmaski ei lase pidada, vaid lihtsalt ära paneb varastama, pealegi nii kiisendav-naljakas, nagu seda meil kirjanduses veel kuskil seesuguses humoori-täiuses pole pakutud ja see väljamaa näitekirjandusega julgesti võib võistelda. Autor on osanud lihtsa, tähtsuseta aine osavasti välja töötada, ta ümber koomilisi kokkupõrkeid ja loomutruud sõnavahetust punuda ja viimati kõik järsu ja ootamata efektiga lasta lõppeda. Näidendis on koondust ja ühtlust, tal on oma tugev motiiv, mis teda kannab. Samalaadilise tehnika ja efekti peale on ehitatud ka „Ärimehed“ ja „Pärijad“. Esimeses kujutatakse meie ajale iseloomulikke halenaljakaid ärimehi, kes ilma kopikata suurepärase silikaatkivi-vabriku tahavad käima panna, teine annab elava ja naljaka pildikese rahva harimatusest, vaesusest ja ahnuseinstinktides teatavas kodumaa pimedamas nurgas.

„Ärimehed“ ja
„Pärijad“.

Peenendatud
nalja eitamine.

Eelmistes teostes ja veel hiljem kirjutatud ühevaatuslises näidendis „Kalevi kojutulek“, mis sündmust Pliuhkami perekonnas isesugusel viisil oodetakse, esiteleb Luts end elu kopeeriva kirjanikuna, kes viskab reaalsena tunduvat rahvanalja ta esialgses tuseduses ja jõus. See talupoja-humoor ei hooli peenemast maitsest, mille ta maha tallab. Talupoja humoori algjõuline esiletungimine ja peenendatud nalja eitamine ongi, mis paljude lugejate silmis Lutsu realistlikkudele töödele meeldivuse laenab. Kuid see humoor sütitab ainult niikaua, kui ta kirjanduslikult uudis ja neitsilikult süüta on; kus ta Lutsul juba teadlikult edvistuseks muutub, seal leitakse sedamaid, et seesugustel poognatõmmetel takt ja sügavam tundmus puudub.

Võitlus vana ja
uue stiilielamendi
vahel.

Elukäsitus ja elutunne on Lutsul seesugune, et ta kunstnikuna juba loomult kuulub realistide hulka, kes mahlakal, rahvalikul keelel sellest, mis ta läbi elanud ja elus tähele pannud, kaasakiskuvaid kujusid ja stseene võib luua. Kuid ainult selle stiili juurde ei malda Luts kaua jääda. See kirjanduspromenaad näib talle liig äratallatud ja ärganud uusromantiline vool niivõrd mõjule tõusnud olevat, et Lutsultki tunnustust nõuab. Temas algab võitlus vana ja pealetungiva uue elemendi vahel. Naiivse loomise ajajärk on tal mööda, ta töötab nüüd, et teatavat sihti kätte saada; ta ei kujuta enam elu nii, nagu ta seda näeb, vaid nagu teda tahab

näha. Romantilised ollused tungivad korruga lihtsasse reaalsesse ilma, kuid ei jõua läbi tungida, sest autori realistlikud instinktid on veel tugevad, panevad vastu. Lutsu kunst, mis esmalt instinkti väaramatusega elu jäljendas, eksib nüüd ümber. Nii sünnib segastiilne kolmevaatusline draama „Laul õnnest“ (1913), milles ühed tegelased kõnelevad loomutruud, mahlakat külakeelt, teised ühes peategelasega stiliseeritud ja puhastatud kirjanduslikku keelt.

Unistava iseloomuga kiriku kellamees Juhan Metslang, kes oreleid ehitab ja lilli kasvatab, kosib peretütre Emilie endale naiseks, kellega laulu õnnest tahab laulda. Varsti selgub, et seesuguse hanega üleüldse kokku laulda ei saa, sest ta ei või seesugust „rämpsu“, nagu oreleid, lilled jne. nähagi. Metslangil on taluteenija Mariega lapsest saadik hea kokkukõla olnud, ja kellamees otsustab, et ainult Marie seltsis on võimalik laulu õnnest laulda. Ehk küll Emilie varsti majast lahkub, on Metslangil siiski raske sihile jõuda, sest Marie on jõukale piimarentnikule Jõuramile mehele läinud, et oma austajat rahahädast päästa. Kui Metslang tahab Mariega laia maailma põgeneda laulu õnnest laulma, tungib Jõuram sisse, nõuab oma naist ja raha. Metslang lööb vastase suure haamriga maha ja läheb siis kirikutorni endale surmakella lööma, teades, et Emilie kellatooli posti läbi saaginud. Kell kukub Metslangile pähe.

„Laul õnnest.“

Autor kordab siin motiivi, mis „Kevade-Suve“ romaanist läbi käib, uues teisendis, kuid hoopis tõsisemalt. On igavene tragöödia anderikkuse ja realiteedi, õrna hinge ja toore materjali vahel. Tundeinimene heitleb maisete igapäiste inimestega ja igapäiste oludega, ja ses võitluses toob Luts helid kuuldavale, mis kurvalt kõlavad, nagu laulu õnnest alati pisarate saadetusel lauldakse. Aine on üks suurematest üleüldse, on igavikust pärit ja üldinimliselt alati maksev. On alati hinge ja materia vastolu all kannatajaid olnud ja saab veelgi olema. Ent Lutsul pole korda läinud seda ainet sündsals kujul käsitleda. Tunneme ju, et „laul õnnest“ midagi üleimat inimsoo elust peaks olema, kuid osa tegelasi oma igapäise kõnega rikuvad meeoleu, ja laul õnnest jääb laulmata. Nagu Kitzberg, töötab ka Luts dramaatilisel alal tüüpide loomise varal. Paremad kujud, mis kirjanikul õnnestunud, on kellamehe ema, meie kannatavate ja iseennast ohverdavate emade tüüp. Ka Emilie on hästi tabatud. Sellevastu

on Metslangi kuju äpardanud, sest see iseloom on seesugune, kes ei suuda draamat kanda ega draama kohast huvi äratada. Kuid näidendi peaviga seisab selles, et autor siin kaks stiililist elementi segamini paisanud, laia rahvalikku realismi stiliseeritud draamasse toonud ja nii lahkkelid esile kutsunud. Veel pole ta aine ümbertöötamisel uude meetodi sedavõrd süvenenud, et stiili üle valitsemises oleks suutnud võnkumisi kõrvaldada.

„Soo“.

Veel rohkem kalduvusi uusromantismi näeme Lutsu järgmises novellis „Kirjutatud on“... (1914), mis teises trükis „Soo“ pealkirja kannab. Luts on katsunud siin elusünfooniad luua, mida salapärase ja võimukas instinkt juhib, just nagu dramaatilises kavandis „Mahajäetud maja“. Novellis „Soo“ esitab ta äsja Pariisist tulnud meeldiva ja elurõõmsa Eesti maalikunstniku Toomas Haava imelikud elujuhtumused maal. Suvitades Viimsis oma täditütre Liisi ja ta mehe Juku juures, käib Toomas nagu mingi keskajaline rüütel, püss õlal ja julgus südames, juhtumisi otsimas maal ümber, võidab lennus „Metskassi“ nimelise külatüdruku südame, võitleb siis Metskassi armukadedate austajatega ehk peigmeestega, kelle hulgast joodik „sookoll“ Madjak nii ägedaloomuline, et Tooma peale püssiga laseb, uputab öösel antud valemärgutule abil Madjase soolaukasse, aitab seega Metskassi teise austaja Jannu võidule ja täidab lõpuks parajal juhusel oma sõbra Juku ja ta naise Liisi igatsuse, mis nad juba mõnda aastat lapsesaamise pärast asjata põues kandnud. Nii kujuneb „Soo“ tegelaste keskel kõik teisiti, kui „kirjutatud on“...

Soo kujutus osutub siin inimese elu sümbooliks, esitatud kujud eksivad mööda kõikuvat elusoo pinda ümber, eksituled meelitavad neid, õnne ja rõõmusid töötades, oma järele. Tegelased ei tõuse esile selgete reljefkujudena, vaid nende äärjooned, kord kindlamad, kord peaaegu kustunud, valguvad laiali, nagu saadaks soo, mille ääres nad elavad, oma aurud neid varjama. Näib, nagu oleks neil kõikidel mõni saladus hoida, süütegu, mure, kes teab mis, nii Liisil, nii Jukul, kui sookasvandikul, salapärasel Metskassil. Selgusetat ja hämarad on nende tahted, tundmused ja tegude

motiivid. Nende toimingud sugenevad nagu kunstunes, sest et tundmatud jõud neile sõnu ja tegusid suggereerivad. Üne ja tõelikkuse segavalguses liiguvad, armastavad ja patustavad peaaegu kõik novelli tegelased. Liisi rikub oma abielu-ustavuse niisama instinktiivselt, õieti süütult, nagu Toomas Haava mõrtsukaks saab. Soo, mis neid muust ilmast lahutab, täidab nende pea fantastiliste unenägudega, ja see õhustik on niisama saatusline ja salapärane, loodusemüstika niisama intiimne, nagu Knut Hamsuni kuulsas teoses „Pan“, mille peategelane ju ka Tooma nime kannab. Stiililiselt ja kirjandusmetoodiliselt on Lutsu „Soo“ kaootiline, romantiliste ja realistlike algainete võitlus, sest et autor neid pole suutnud ühte sulatada. Romantiliste hõbelõngade läbipõimitud elukangast paistavad välja igapäisuse jämedad lõimed. Lutsu loomukohane reaalsus paneb end ikkagi maksma; ta koormab novelli sündmustikku kiirelt möödavilksatavate kinopiltidega ja veidrate seisukordadega, mis uusromantilises kirjanduses sugugi esimesel kohal ei seisa.

Vastu tulles laia publikumi nõuetele, kes lühikesi kergetesulisi näidendeid ihaldab, hakkas Luts 1915 ühevaatuslisi jante improviseerima ja muinasjutte lavastama. Neid saatis ta turule salgakaupa. Olgu siin nimetatud „Arusaamata lugu“, „Sini-allik“, „Ülemistevanake“ ja „Sootuluke“. Uuematest ühevaatuslistest näidenditest teenib tähelepanu 1918 kirjutatud „Kalevipoja kojutulek“, milles „Kapsapea“ tegelased uuesti esinevad ja sama raske õhkkonnana loovad: Pliuhkam ei tea kojutulevalt Kalevilt muud paremat loota kui pikki plekktorusid puskari-ajamiseks.

Muinasjuttude
lavastus.

Selle pilla-palla ilma saadetud näitekirjanduse kõrval näeme Lutsu ainete kallal töötavat, mis talt kauemini süvenemist, hoolt ja stiliseerimise osavust nõudnud. Need on subjektiivse värvinguga nukras molltoonis kirjutatud novellid, milles minavormi tarvitatud. See on hoopis teissugune Luts, kui teda oleme harjunud nägema. Seda liiki toodang on meeolelu rikkam ja lüürilisem. Intiimsuse saavutamiseks annab ta teostele kirjakuju, mis võimaldab hingelise soojuse ja maheduse esiletungimist. Ja sisuliselt on need kirjad kõik minakangelaste avameelsed enestepaljastused, milles nad oma

Stiliseeritud
novellid.

kannatuste põhjused ära jutustavad ja iseeneste peale kaebavad. Esimene neist novellidest „Kirjad Maariale“ (1919) on kõige tüübilisem. Luts seab endale ülesandeks psühholoogiliselt seda põhjendada, kuidas laul õnnest, mille kordaminekuks kõik eeldused olemas, siis võib äpardada, kui pärast ilusat algust kahtluse ja kiivuse dissonantse õigel ajal ei lahendata.

„Kirjad Maariale“.

Noor kirjanik on juhtumisi tutvunud sinisilmalise neiu Maariaga, kes Eesti lapsena Volga kaldal üles kasvanud ja ühes ema ning õega Tartusse, tuule ja kellahelina linna, elama asunud. Noormees kiindub Maariasse, kelle välimus teda veetleb, pühendab talle oma tundeilma täielikult. Kuid Maaria hing jääb talle arusaamatuks ja võõraks ka veel siis, kui teda võib enda naiseks nimetada. Maaria pildialbumis leidub kellegi Volga äärest pärit oleva meesterahva pilt. Mees hakkab juurdlema, kes see võib olla, kõneleb kahtlusest oma sõbra Randile, kes lõbus seltsimees. Seega halvutab mees end naise ees, annab ka elurõõmsale seltsimehele ühtlasi põhjust Maariale läheneda. Kahtlusele, millel esmalt ainult väljamõeldud alus, tekib faktiline põhjus, nagu tihti ebahaigus tõsiseks haiguseks muutub; hirm Maariat kaotada läheb täide, sest et sõber, kes abielurahva saladustesse pühendatud, Maaria endale ahvatleb.

Üksinda jäänud mees kujutab oma õnne ja õnnetust kirjades, mis ta läkitanud endisele naisele, kes ilmas ta ainus õnn olnud ja ilma kelleta ei saa elada. Elu luuletamine, mis autorile, kes senini elu kopeerinud, üle jõu näis olevat, on nüüd lõpuks õnnestunud. Kuid selles jääb Luts siiski endiseks, et ka luuletatud elu memuaarina esitab. Sest hingelisi elamusi kujutab ta siingi mälestuste näol, mis intensiivse härduse ja heldimusega kirja pandud. Mitte asjata pole autor seda novelli viilinud, ta kolm korda ümber kirjutanud. Sündmustiku psühholoogilise põhjenduse ning voolitud stiili poolest on „Kirjad Maariale“ Lutsu parem teos. Rahulikus toonis jutustatud hingeline kannatus kasvab jutu kestel ühtelugu ja vangistab lugejat lõpuni.

„Karavaan.“

Järgmine mina-novell „Karavaan“ (1920) on eelmise variant, kujutab elutraagikat, mis neil kanda, kes ilma tõsiste tundmusteta abieluks ühinenud ja seal juures enda üle ei suuda valitseda. Väike ametnik on oma esimese armastuse-tunde, mis tal neiu Virve vastu olnud, vägivaldselt alla surunud ja kir-

gede palaviku mõjul neiu Erna kosinud, kelle välimuses ega vaimuelus ühtki joont polnud, mis meest oleks paelanud. Virve läheb autule äriajajale Gregorile mehele ja on õnnetu. Kui ametnik aastate pärast Virvet kohtab, puhkeb neis armastuse leek uuesti lõkkele. Virve lahkub autust mehest, Gregor käib salaja ametniku naisel Ernal külaliseks ja mees teeb Ernale seni etteheiteid, kuni see majast lahkub ja Gregori juurde elama asub. Nüüd hakkavad ametnikule, kel väike laps kasvatada, Erna head omadused meelde tulema ja ta püüab naist tagasi võita. Kuid Erna seisab Gregori mõju all, ei mõtlegi tagasi minna, vaid nõuab pealegi last endale. Kui laps sureb, lõpetab ka Erna vägivaldselt oma elu. Gregor tabatakse suurelt riikliselt kuriteolt ja pannakse vangi. Ametnik, kellest elavate ja surnute karavaan möödunud, jääb elukõrvesse jälle üksi, sest et põrutavad sündmused egoistliku Virvegi talle vastikuks teinud. Nii ei jõua ükski kõrverändajatest õnneoasini. Peategelasel, väiksel ametnikul, kes kes oma elulugu sõbrale jutustab, on haiglane mõttelend, mis talle päeval ega ööl rahu ei anna: ta kõigub pendlina kohuste ja himude vahel. Ehk küll selgusele jõudnud, et ta ainult Virve kuuma ihu ja mitte ta külma hinge armastanud, unustab ta siiski kohused oma seadusliku naise vastu; jälgides möödaminevale kiusatuste karavaanile, kaotab ta lõpuks kõik.

Vahe peal valmivad Lutsul kaks vähemat teost, mis noorsoole pühendatud: „Inderlin“ (1920) ja „Nukitsamees“ (1920). Esimeses vestab ta oma pojakesele reisilugusid, kujutab vaevarikast sõitu Valge-Venemaalt Tartusse väikse rinnalapsega. Teises komponeerib ta kena muinasjutu kahe lapse eksimisest metsas, kus nad sarviliste sortside kätte langevad, sealt mõne aja järele pärast rasket elu põgenevad ja sortside pojakese kaasa toovad, kel tõmmu ihunahk ja nukitsad peas. Lõpuosas tahab kirjanik nähtavasti muinasjutuga pilget ühendada, kaldub sellega ainekäsitlusest kõrvale ja rikub nii „Nukitsamehe“ puhtmuinasjutulise laadi.

Viimne teos, milles Luts elu stiliseerib, on novell „Harald tegutseb“ (1921). Selles kujutab ta sõbrannale läkitatud kirja kujul ühe elus kannatanud kirjaniku

„Inderlin“ ja
„Nukitsamees“.

„Harald tegutseb.“

kurbmängu. Noorel intelligentisel abielumehel tekib äge konflikt naisega ja selle sugulastega sellepärast, et need ta kirjanduslikkudest püüetest aru ei saa ja neid naeruvääriliseks teevad. Mehel on pikem romaan teoksil, mille kirjutamiseks iga vaba minutit kasutab. Kuid tegelikkude elusihide poole püüdev naine nuriseb ühtelugu seesuguse tühja ajaviitmise pärast, nõuab, et mees oma vabad silmapilgud temale ja lastele pühendaks. Sõnatut tuge leiab kirjanik ainult oma väikeses pojas Haraldis, kelle seltsis tal viimaks tuleb põõningul kirjatööd jätkata. Hoolimata kõigist takistustest viib ta romaani lõpule ja tahab seda kirjastaja kätte anda, kuid enne seda murrab naine suhvli lahti ja hävitab vihatud käsikirja.

Võib olla, tundub see arusaamatus ja umbviha, mis siin intelligentset naist tegudele kannustab, veidi liialdatuna, kuid Lutsu kujutusel on sündmustik, mis dramaatilise hooga edasi rühib, psühholoogiliselt hästi põhjendatud ja päris tõenäitlik. Kompositsiooni kergendab valitud kirjavorm küll, kuid vähendab ühtlasi tragismitunnet ja hoogu, mispärast loid resignatsioon teost valdab. Novellidest, milles kirjanik oma jutustust otsekoheselt kirjandusliku teosena ei kujutle, vaid kirjana kellelegi eemalseisvale refereerib ja mis Lutsul juba maneeriks kipub muutuma, on esimene, „Kirjad Maariale“, kõige intiimsem, soojem ja lüürilisem. Tähendatud nähtus on sellest, et siin armastus-eseme enda poole pöördakse. „Karavaan“ ja „Harald tegutseb“ kirjutatakse heade sõprade aadressil, sellepärast on neis vähem heldimust, rohkem objektiveeti ja see lubab juba tegelaste karakterjooni palju suurema selgusega tõmmata. Viimses novellis tugevneb realistlik plastika tähtsalt, selle tegelastel on niihästi luud ja liha, kui ka südant ja hinge, ja see on vist üheks põhjuseks, miks autor novelli „Harald tegutseb“ oma senistest teostest kõige paremaks peab.

Lutsu toodangu
iseloomustus

Lutsu kirjanikukarakterit iseloomustavad kõige pealt oher viljakus ja kadestusvääriline vestmiseanne. Nagu Vildelgi, hargneb ta jutuheie pealmist pinda mööda, põhja puutumata. Mis ta humoristi-silmaga näinud, seda mõistab ta imetabavalt kujutada. Kujude loomisel

võib ta Vildega võistelda, kuid sündmustiku kokkuseadmisel jääb ta Vildest taha. Ise elurõõmus ja eluhimuline, armastab Luts tegelasi esitada, kel omane silmapaistev avantürism ehk juhtumuste otsimine. Mitte üksnes Toots pole avantürist, ka seesugused tõsisemad tegelased, nagu Toomas Haava, Metslang, Pliuhkam ning isegi mina-novellide peaisikud kalduvad tükitegemisele, ja Luts kirjutab enese ning luuletatud isikute memuaare. Või mis on siis „Kirjad Maariale“, „Karavaani“ ja „Harald tegutseb“ minakangelaste ülestähendused muud kui kaugemast minevikust päritolevad mälestused, milles tehtud väärsamme enese südame kergituseks teistele pihitakse? Lutsul on hooline kaasakiskuv jutustusviis, mispärast ta teoseid tõsise lõbuga loed. Tal õnnestuvad tugevad, luulelised pildid ja iseloomulised ilmevahendid, mille leidmine talle peamurdmist ei tee, vaid ta jagab neid nagu rikas, kerge käega ja hooletult. Viimane omadus ongi põhjuseks, miks Luts stiilipeensustesse pole süvenenud ja ta muidu siledasse jutustusheidesse pahatihti mõni ootamata vemp tuleb. Realistliku elukujutajana püüab ta veidrusi tabada, mida mälestustena üles tähendab, sealjuures algjõulise hooga mingisugust talupojahumoristikat kultiveerides. Kus ta igapäisest elust end püüab vabastada, keele muusika võimsaid akkorde otsides meeolelu luua, seal läheb ta paiguti ülihärdaks.

Realistlik visandi-kirjandus.

Järelrealism on haruldaselt rikas lühikese ulatusega toodetest, milles sündmustik vähe arendatud või hoopis puudub. Sagedasti otsime neist juhtivat ideedki asjata. Nad on kas miniatüür-novellid, või jälle karakterjoonistused. Et nad enamastiäärjoontes kergel käel üles tähendatud, võib neid visanditeks nimetada. Meil Eestis leidub terve rida reaalelu kujutajaid, kelle toodang kas suuremalt osalt, või ainult seesuguseid miniatüüre sisaldab. See nähtus oleneb kahtlemata realistlikust kunstikäsitusest, ent teataval määral ka diletantide algelisest loomevõimest.

Realist süveneb oma kirjandusliku meetodi, nimelt mikroskopeeriva vaatlemise tõttu tihtilugu sedavõrd väikes-

Süvenemine
tühistesse asjusse.

tesse isikutesse ja tühistesse asjusse, et nende külge kinni jääb ja suurema ulatusega teose loomine üleüldse võimatuks saab. Vaevalt suudaks keegi näituseks kriuksuga saabaste igatsusest suurt psüholoogilist novelli, ehk jälle liivaaugus toimepandavast lastemängust pikka romaani kirjutada. Valitud aine järele kujuneb teose ulatus ja vorm. Realisti silmis on ained kõik üheväärtuslised, sellepärast on tal ükskõik, missuguse väljalõike ta elust teeb. Valitud kujutuseme tabab ta silmapilkselt nagu päevapildi aparaat, registreerib nähtud olukordi täpselt. Realistlike vaadete järele ei saa inimesed vabatahtlikult tegutseda, vaid nad talitavad olude sunnil, nende kallal töötab kõigeväeline miljö. Tegelaste isiklik aktiviteet ei tähenda neile palju, sellepärast ei püüagi nad nii väga tegevuse arenemist näidata, vaid taotlevad olukordade ustavat edasiandmist. Nad oskavad näha detaile, kuid mitte suuri jooni; nad lõikavad looduse mehhanismist tükke välja, kuid neid väljalõikeid tarbekohaselt kujundada ei pea nad enda ülesandeks. Sellest tulebki, et algaja realist pigemini väikesi lookesi jutustab, kui suurt, keerulise sündmustiku ümber koondatud lugu.

Vähene vilumus
loometegevuses.

Edasi võib vähene vilumus loometegevuses lühikeste visandite tootmisel põhjuseks olla. Et algajal kirjanikul kujude ja olukordade vaba leidmine raske, nõjatab ta oma mälestustele, retprodutseerib sealt üksikuid stseene. Nõnda muutub jutustus memuaariks. Ja memuarism esineb peaaesjalikult dilettantide teostes, milles tahetakse mõjuda oma ülesmürgitud mälestuste tooreainelise värskusega, ilma et neid oleks tahetud või suudetutki viia kompositsioonini. Üksikuid lookesi ja pilte saab algaja elust kergesti ära kirjutada. Seega seletubki nähtus, et need realistlikud jutustused, mis memuaaridele lähenevad, lahtistest lookestest ja pildikestest koos seisavad, milles puudub jutulõng ja kandev idee. Ja kui igas lookeses veel oma ette tegelased esinevad, ongi meil visandite rida käes. On dilettant oma paremad mälestused ära jutustanud, siis lõpebki ta realistlik toodang. Kahtlemata on memuarism ühtlasi fantaasia puuduse tunnus.

P. Grünfeldti
„Külatänavast.“

Visandi-kogude rea avab Peeter Grünfeldti „Külatänavast“ (1900). Kutselt esmalt kooliõpetaja,

hiljem kauaaegne ajakirjanik, on Grünfeldt ametitöö kõrval rohkem literatuuri teinud kui ükski teine kirjanik Eestis: ta kirjutatud raamatute arv tõuseb üle neljasaja. Kaugelt suurem osa neist on tõlked, kuid ka algupäraseid jutte ning hulga luuletusi on ta toodanud, mis asetsevad kunsti ja väärkunsti vahemal. Aastasaja pöördel kuulis temagi realistliku ajavaimu kutset ja kirjutas külaelust mõned visandid, mis eeltähendatud kogusse ühendatud. Hingeelu kujutus ja karakteri joonistus on pinnapoolne, kiindumine väikesesse kõrvalistesse asjusse veetleb ta sagedasti peateemast kõrvale. Tähelepanu teenib visand „Sauna-Miina kriuk-suga saapad.“

Kuna Grünfeldt visandi tegelased välja mõtleb, asub Otto H. Münther oma „Sulejoonistustes“ (1906) tõeluse kopeerimisele, ängab realistlikke memuaare. Mõned intelligentide kujud, mis siin esitatud, on kirjaniku ümbrusest Väike-Maarjast pärit ja peast jaluni tõsise elu järele joonistatud. Isegi nimesid ei raatsinud ta tundmatuks muuta. Münther, koolitööle ületulnud agronoom, on veendunud realist, kes kirjanduses inetust seks kujutab, et inetust elust kaotada. Kindla stiili ja hoolika väljatöötamise poolest seisavad ta sulejoonistused omasuguste seas esimesel kohal.

O. H. Münther
„Sulejoonistu-
sed“.

Följetonistlikus vestetoonis jutustab väikejutte „Ansomardi“ nime taha peituv Päero August Pitka, kes Vene sõjaväes ohvitserina teenides mahti leidis Eesti ilukirjandusele lisa tuua, sellest hoolimata et ülemus teda sellepärast taga kiusas. Ansomardi sulest on ilmunud kaks visandite kogu: „Elu-pudemed“ (1909) ja „Sõja-päivil“ (1910). Aineteks valib Ansomardi väikesi nähtusi elust, Eesti kodukülalt, millesse ta iseäralise armastusega kiindunud, liigub healmeelil ka võõrsil kirju seltskonna vaatlejana, heatahtlik naeratus näol, sellesinatse hädaoru puudusi küll tähele panes, kuid nende eest vähemalt teist silma kinni pigistades. Ansomardi haarab kujud teraval pilgul, oskab neid joonistada, tal on nalja, tal on luulet ja sügavat tundmust, tal on ladus keel ja küllalt elavust. Nagu memuaare kirjutaval dilettrandil kunagi, juhtub tal see äpardus, et aine teda hakkab valdama, kuna ta ainet peaks valdama. Vestmise kestel hakkavad

Ansomardi.

teda äkki kõrvalised asjad huvitama, mispärast ta oluliselt tähtsusetas asju rõhutab, värvilaigu ühe mitte asjasse puutuva koha peale paneb, mis silma ei tarvitseks paistagi. Följetonistlikust järjekindlusetusest olenebki see, et Ansomardi, nagu tüübilisest visandist „N a r r s u h k n a“ näha, kunstnikuna algab ja ajakirjanikuna lõpetab.

Jaan Lattik.

Päris lühikesi väikejutte kirjutav diletant on J a a n L a t t i k, realist õpetajakuues. Erialaks on tal laste hingeelu ja vanemate kodu. Ta esimesed memuaarid, ilmunud nime all „M e i e n o o r e d“ (1906), võitsid oma humoori ja aine vestekerge käsitlesega noorte ja vanade poolehoiu. Nad ei sisalda hingeteaduslikke probleeme ega peidetud vastolusid, vaid on väikesed pildid laste väikesest talitamisest ja mängudest. Lattikulgi puudub aine käsitleseks tarvilik koondus ühe peapunkti ümber, mispärast ta visandid väikesteks joonteks lagunevad ja kunstipärast tervikut ei moodusta. Oma täielikus väikejutus „N o o r t e s o o v i d“ kujutab ta suure humooriga laste pulmamängu liivaaugus, kuid enne kõneldakse hulk aega muist asjust ja alles lõpuks minnakse peasja juurde. Kõige ümmargusemalt välja tulnud on silmapilgupildid, nagu „I m a õ e!“ ja „T e e j u h t,“ milles huvitavaid lastetüüpe esitatakse. Neis on Lattik sinnamaale jõudnud, kuhu juba luule ja plastika esindajate sammud ulatavad: ta tunneb rõõmujoovastust olevast, tal jätkub armastust seisatamiseks ja kujutlemiseks ilma kohutmõistmata. Memuaarset visandi-kirjandust jätkab Lattik tootega „M i n u k o d u s t“ (1921). Need on mälestused, kujud ja anekdoodid kirjaniku isatalust, nähtud kord lapse naiivse silmaga, kuid käsitletud täiskasvanu moraali ja üleoleva humooriga. Vormilt on Lattik valinud elupiltide vähenõudliku raami, mis selles miniatüüri-vormis iseenesest mõne idee kandvusele tõstab.

Realismi
raugemine.

Realistlikke väikejutte on muude seas veel avaldanud Jaan Lintrop kogudes „I g a p ä e v a n e e l u“ (1909) ja „N u t t j a n a e r“ (1910), samuti Karl Ast-Rumor kogus „S ä ä s e d t o r m i s“ (1911), kuid samade kirjanikkude pikemates teostes esineb juba realismi raugemine. Oma „V i l l e m E l g a s e s“ andub Lintrop nõrgalt põhjendatud ja mitte õnnestunud põllumehe elu idealiseerimisele ja Rumor

novellis „Lumiste kõrguste poole“ individualistlikule meeolotsemisele, mis uusromantismile omane. Järgnev uus kirjandusvool oli juba hulga noori jõude kaasa kiskunud. Mõned kirjanikud, nagu Fr. Mihkelson-Tuglas ja A. Hansen-Tammsaare, kes noores eas oma loomingu algul kahtlemata realistlikku kooli kuulusid, vahetasid varsti kirjandusmetoodi ja said uusromantismi kooli rajajateks.

Följetonistlikud memuaarid näitavad juba, et realismist ainult paljas vari järele jäänud ja ta ära elanud. Realismi lagunemine algas sealt peale, kus kunstilise tõe otsimine kõrvale jäeti, kus enam loovalt ei töötatud, vaid teatava rutii-nega elust ära kirjutati. Naturalistlikult mikroskopeeriv kunstivool suubus merde nagu kõik suured voolased; ta oli ära õitsnud, ei kandnud enam vilja. Harinedes üliteravalt, ligidalt elu vaatlema, ainult tühja-tähja, nipet-näpet üles tähendama, jäi ta nägemine lühikeseks, kaotas võime suurte asjade silmamiseks kaugemas põhivaates. Kuid kunstilise tõe otsimine ja tung ilule ei peata kunagi. Üks kunsti ja ilukirjanduse põhiseadustest on liikuvus ehk dünamiteet. Nagu muudel kunstialadel, näeme ka sõnakunstis ehk luules igavest püüet ja nõuet vormide uudsuse järele. Vaevalt suudab valitsev kirjandusvorm parkümmend aastat püsida, juba tuleb tal uuele maad anda. Luule oma olu poolest ei muutu; temas avalduvad alati ilmevõimelise isiku meeolud, tunded, mõtted ja aated sõnades.

Järelrealismi lüürilised sademed.

Et kirjanduse arenemise tee juhtis oleviku elust ühtepuhku uusi alasid luulele juurde võtma, tõendab püsivalt järelrealismi lüürika. Realism nihutas endised piirid, mis lüürika ja elu vahele tõmmatud, tüki maad edasi: sadanded igapäisused, mis enne väljaspool luulekunsti piire seisnud, teeb ta lüüriliseks elamuseks. Tõeelust, käesoleva aja sündmustest tuleb luulele alati uut jõudu nagu muistsele kangelasele Antaiosele, kui selle jalad said emakest maad puudutada. Ja need, kel luules uut ütelda, rikastavad ka oma keelt andmete varal, mis elust, tänavalt ja murrakust saadud.

Järelrealism andis lüürilisi sademeid nõrgalt. Kus kaine objektivism valitseb, seal ollakse subjektiivsete avaldustega

Luuleala ja keeleainete laienemine.

Jaani Lõo.

tagasihoidlik. Uuema aja realistlikke helisid näeme kõige pealt Jaan Lõo „Nägemistes“ (1916). Elupäevade poolest keskeas (sünd. 6. veebr. 1872) ja kutseliselt abstraktse õigusteaduse jänger, suudab ta tunde viisi poolest siiski noorena ja värskena mõjuda. Lõo lüürika on kiindunud kodusse, loodusesse ja Eesti minevikku. Ta luule on silumata ja ehitamata, maameheliselt tüse, nagu vasaraga taotud. Stiilieestetikutega on tal ainult niipalju kokkupuudet, et mõne kõnekäänu sealt poolt omandanud, kuid nende jäljenduste kõrval leidub palju rohkem rahva sõnavara. Mehine iselaad ei luba teda nigelaid peensusi ja tehtud elavust otsima minna, ta mõjub tuseda mehisusega ja rahulikkusega. Seega seletub näituseks kangelaslaulu „Bravalla nõmmel“ mõju. Teisi elustab haruldasete terav looduse tähelepanemine, milles peent vahet tehakse looduses esinevatele helidele, värvidele, lõhnadele, vaadeldakse vorme ja liikumist. Ses nägemiste sügavuses võib luuletajat muidugi ka naiselik ilu:

Kui raiuda sind välja marmorist,
kõik imetleks su ilu, ihalist.
„Pallas Atheene, jumal neitsilik,“
sind voolinud on Pheidiase pikk,
nii annaks otsust uuriv tundja pilk.
Oh ei! oh ei! su hinge, silmi saa
ei maal, ei marmor iial jäljenda,
need kustuvad ja kaovad sinuga.
Vast kaugeis lastelastes leidub kord,
kui esi-emast viimane akkord,
kes kehastab su hinge, helget verd.

Looduse vaatlemise tungi rahuldusel on Lõo oma uuemas luules leidnud tee karja juurde: ta valib luuleaineks koduloomad ja -linnud. Koduse elu kujutuseks taotleb ta vahest otse naturalistlikke värve. „Seatapp“ algab nii:

Ei mitte vaikselt, nagu voon ja veis,
ei sure siga; hädaheli täis
on õu ja õhk, kui rinnas surmav haav
ta risti aial, veri vahutav
käib, kohab kaussi, koprub kõrgele
ja punapiiskil paiskub põrmusse.

Uuenduslikke kalduvusi näeme eelmise kirjandusvoolu esindaja K. E. Sööti hilisemast lüürilisest toodangust, mis tõendab, et ta stiililt uusromantilisi ja sisult realistlikke mõju-

sid vastu võtnud. Luuletuste kogus „K o d u“ (1921) on Sööt palju omandanud sellest luulekirjanduse tehnilisest edust, mis uusromantiline kool saavutanud. Sööt loobub nüüd endisest rahvalaulu jäljendusest, taotledes vahelduvaid rütme ja korralikke riime, muutub ta luulestiil artistliseks. Kuid ta ideelised sihid on nagu ennegi koondunud Eesti kodu ümber, muudkui veel sügavamalt, konkreetsemalt, reaalsemalt. Sööt on hakanud ühiskondlisi hädasid tähele panema, sellepärast asubki elu kurbade külgede kujutusele:

Kuid õigust on vähe ja valgus on pime,
ja näojume pimedas kahvatab...
Küll sündima peaks üleilmne ime,
kui veskikivi vaesele jahvatab.

Iseäranis rõhuva mulje teevad luuletajale aja sügistuuled, mis kodu ähvardavad. Luuletaja soovitab raudsel ajal raudselt elada, terassitket hinge omandada, et elutormi hooges kaljuna seisma jääda.

Rahutute ja kitsaste aastate keerises, mis meie kodumaast üle käis, on ka seesugusele optimistlikule pühapäevaelevuse loojale, nagu Anna Haava, isiklised ja ühiskondlised eluhädad luuleaineks saanud. Ta luuletuste kogus „M e i e - p ä i v i s t“ (1920) tabame juba tihedaid realistlikke sademeid. Isiklikult selgus luuletajale sabasseismise päevil, et temagi on mullataim ja et seesugustel maisetel asjadel väärtus, nagu kodu ja leib:

Kel kodu ei ole,
sel kurbub süda
ja kurbub ihu, hing ja vaim,
ja valu tad valdab võõraste leel!
Kel leiba ei ole,
sel kurbub ihu
ja kurbub süda, hing ja vaim,
nii kurbub mullatalt mullataim.

Anna Haava
„Meie päivist“

Enese võrdlus teistega, kel kodu ja leiba, teeb luuletaja meele kibedaks ning kadedaks, mille tagajärjeks on riidlemine ühiskonnaga ja Jumalaga. Ühiskonnalt toetust võtta ei luba luuletaja uhkus, kes armuandeid ei salli, ja Jumal on soojad toad ning muud elumõnud teistele loonud. Ja kui priiskav hulk, kes pikaküüset mammonat orjates paisub

ja tursub teiste näljast, oma söönud ja julgete nägudega talle esineb, hüüab neediv laulik, et pilkne saatus idast tuleks ja meie koduse Soodoma-Gomorra maa pealt pühiks.

Tagasivaade realistlikule ajajärgule.

Ühiskondlised
jõud Eestis rea-
listlikus ajajärgus

Oleme jälginud Eesti kirjandusliku realismi valitsust ta-
tõusust näilise veeruni. Ülesandeks oli meil ajajärgu kunsti-
list ilmet kujutada, eriti kirjanduse arenemisjoont märkida,
sellepärast võisime ainult kõrgemate tippude ja karakterliste
nähtuste juures viibida. Hall ja värvitu on Eesti vaimlise
elu jume ses ajajärgus; venestuse hoog kasvas iga aastaga
ja rauges alles 1905, just realismi ametlikul lõpul. Aastad
1890—1905 on meie rahvusliku intelligentsi ja väikekoda-
nuse ideoloogia aeg, lühike ülemineku aste vanast feodaalsest
ühiskonnast kapitalistlikku. Igivana talupoja kihi kõrval
maal tugevnes linnades Eesti väikekodanluse kiht. Kandvaks
ideeks oli neil Eesti rahvusluse aade; seda aadet aitas kaitsta
panslavismi pealetungimise vastu protestandi usk, rahva-
keele suur elujõud, kirjandus ja — mitte kõige viimses reas
— rahva majanduslik vabanemine. Muljuva reaktsiooni päe-
vil oli rahvuslikuks tegutsemiseks majanduse-alal veel võrd-
lemisi rohkesti võimalust. Realismi ajajärk oli meie kultuuri-
loos tegelik ärkamisaeg, mil sõnadest tegudele mindi, rahva
majandusele alus rajati. Mis Eestis kultuuri-alal korda saadetud,
on väikekodanluse verevaev. Tema hoidis ägedamate tormide
kestel rahvuslikku lippu kõrgel, ja väljaspool rahvuslust pole
mingi teadus, kirjandus ega kunst mõeldav. See domineeriv
kiht koondas kõike jõude raskeil päevil, pidas vaimlist võit-
lust kahel frondil, et Eesti omapärast kultuuri süvendada ja
kaitsta. Ta kaldus järjekindlalt protestantismi ja Lääne-Euroo-
pa kultuuri traditsioonidele, mille kandvateks jõududeks oli
valitsus iseenda üle, meeleausus, kohusetunne ja komme. Need
oletavad positiivseid vaateid ja alalhoidlikke kalduvusi.
Kuid mida jõukamaks Eesti väikekodanlus läks, seda loiu-
maks ta muutus. Ikka rohkem ja rohkem torkas silma mure-
isikliku sooja pesa pärast, milles elumõnudele võidi anduda.
Ühiskondlikku mõtteviisi meie väikekodanlus veel ei tundnud;
vististi poleks ta suure agarusega näituseks India paganaid.

valgustanud, kui ta Eesti külades ja agulites kisendavat vaimlist ja majanduslist viletsust oleks märganud. Paratamata pidi ühiskondlik eritlemine tulema, seda soodustas ja jõutas ka realistlik kirjandus tähtsal moodsul.

Mõjuvaks teguriks Eesti selleaegse vaimuilma kujundusel sai ka Slaavi kultuurivool. Venestuse-päevil õnnestati Eestit kahe uue ideega, mis kauemaks ajaks meeled ärevusele ajasid ja paljudele juhtivateks tähtedeks said: panslavism ja marxism. Iseenesest heterogeensed vaimuvoolud, näis nende vahel Eestisse ilmudes mingi kokkulepe olevat — Eesti rahvusliku mõtte vääramiseks. Venestuse tulekuga sündis Eesti rahva hingeelus järsk murrang. Vene haridus, Vene iseloom, Vene elumõte oli Eesti iseloomule midagi sootu võõrast, koguni hädaohtlikku. Vene erootiline tundelikkus hävitas Eesti hingeelus sisemise tasakaalu, mille toetuspunktiks oli mõistlikkus. Eesti talupoeg ja väikekodanik olid harjunud kõiki elunähtusi ja ümbrust arukalt järele kaaluma. Arukust eestlane venelase juures ei näinud, vaid nägi ta ääretus loomus kirge, ükskõiksust meelesaasuse, kohusetunde ning kombe vastu. Vene egoism, kirk ja lodevus imbus aegamööda ühe osa meie seltskonna veresse. Iseäranis saatuslikult mõjus see Eesti noorsoosse, kes rahva iseloomu põhijoontest ja traditsioonidest kinnihoidmises ajast mahajäämist nägi. Noorsoo hinge täitis krititsism, eituse vaim ja tühjus. Vene kultuuriga läbiimbunud haritlaste keskel on isikuid, kes ei väsi eeskujuga õpetamast, et töötegemine on lollus. Samuti eitavad nad sõnaga ning teoga meelesaasust, hoolikat kutsetööd ja puhtaid elukombeid.

Seesugune oli Eestis vaimline õhkkond, kui realistlik kunstikäsitus siia jõudis. Pind, kuhu majandusliku materjalismi, ateismi, skeptitsismi ja pessimismi seemet kukutati, oli muhenenud, kuid ka mõõduka, kunstilise realismi ideelise külje vastuvõtt tagatud. Realistliku kunsti viljakate põhiteemade käsitus, nagu ühelt poolt võitlus mammonismiga, omakasupüüdmisega, kõlblise variseerlusega, auahnusega, seisusliste eelarvamistega, rikaste ülbusega, teiselt poolt aga kaastundmuse avaldus ning abiandmine viletsatele ja rõhututele ning puhtama, kõrgema inimsuse kuulutus — võitsid sellele

Slaavi kultuurivool

Realismi ideeline kül.

kirjandusvormile aegamööda lugematuid sõpru. Realismi positiivseks teeneks oli see, et ta püüdis seltskonda moraalsest meeletõntsusest äratada, hingi avaramaks, vabamaks teha, tiivustada. Ideede vaesust ei tohi kirjanduslikule realismile ette heita. Temas on ainekunst ja ideekunst õnnelikult ühendatud. Nagu romantism Eesti rahvuslikule iseteadvusele äratas ja poliitilise vabaduse poole tungis, nõnda virgutas realism rahva üksikute kihtide iseteadvust ja taotles sotsiaalset vabadust. Eks juurdu seega realismis läheneva klassivõitluse ja ühiskondlise revolutsiooni ideed?

Realismi kunsti-
line külge.

Kirjanduslik realism esines vastukaaluks fantastilise romantismi liialdustele, reaktsiooniks ta eluvõõrale ilmastpõgenemisele. Realism püüab sõna elule lähendada, elumahla kirjandusse valada, elu põlevaid küsimusi kunstis avaldada. Eriti oli Eesti kirjanduslik realism neis järkudes, kus ta kangeks naturalismiks paisus, sagedasti ühiselulise käärimise, varjatud rahulolematuse tuha all hõõguva tule kunst. Kõige väärtuslikumaid teoseid saavutas ta muidugi siis, kui endale puhtesteetilised ülesanded seadis. Kus järk inimese elust tõeluse vaimus sisemiselt läbielatud kunstiraami seatakse, seal on tulemuseks esteetiline realism. Selles on kirjanik, ühiskonna koguhingega ühenduses seistes, neid helisid tabanud, mis seal kajavad, neid tarvidusi aimanud, mis seal liikumas. Teda ja ühiskonda ühendab saladuslik kokkukõla, ta andub armastuses ühiskonna koguhingele liikumistele, omandab need hingeliselt ja need saavad ta sisemiseks elamuseks. Elupilte, mida kirjanik seesuguses hingeolus loob, täidab hing ja soojus. Ka siis, kui esteetiline realist midagi laidab, vihkab, hukka mõistab, vaatleb ta elu armastuse silmaga, see annab ta vihale sisemise jõu ja tule. Kus mitte enam tõeluse vaimu ja varju ei püütud taotleda, vaid loodust ja elu ilma lisandusteta ja ilma väljajätteta reprodutseerida ja katalogiseerida, seal jõuti välja naturalistlikule kunstikäsitusele. Stiililiselt võib naturalism jõurikas ja mahlakas olla, kuid äärmusesse kaldudes on ta loometegevuseks võimetu ning luulekehv. Realismil on loomupoolest arvustav laad. Ta vihkab traditsioone, püüab elust õppida. Nagu iga muu kirjandusvool, on temagi oma aja ideede kandja.

Ideede läbiyüimiseks läheb kunstilist takti ning mõõdukust tarvis. Kus realist oma kunstniku-kutse unustab, ideid esteetilisse väljendusvormi ei juhi, vaid nendega sihilikult peale käib, seal tekib realistlik tendents-kirjandus. Et olude sunnil Eestis opositsioonivaim ainult ilukirjanduses sai avalduda, muutus tähtis osa realistlikust kirjandusest ühiskondlikuks kihutustöök. Seda kirjanduslikku saavutust võime kriitiliseks realismiks nimetada, mille esteetiline arenemine piiratud. Kui realistlikku romaani katsutakse sel teel ainekunsti toodanguks teha, et teda tähtsaks teaduvara allikaks kujundatakse, temasse mingi teaduse alalt suurel mõõdul tõsiasi, fakte paigutatakse, siis on meil tegemist ainelise realismiga.

Realismi tungist elule läheneda oleneb vististi see iseloomulik nähtus, et realistid kirjandusliku stiili ümberloomiseks püüavad rahva igapäisest kõnekeelest sugemeid võtta, seda keelt tihti muutmatult jäljendavad. Romantikutega võrreldes on realistid stiililoomisel tubli sammu edasi astunud. Realistlik stiil vabaneb aegamööda magusast, õõnsast fraseoloogiast, on eluline, tüse ja värske ja — mis õieti peaasi — omandab siin ja seal individuaalse laadi. Nõrgaks küljeks on siin sagedasti esiletükkiv kerge ja pealiskaudne följetonism, mis ähvardab saada otse saatuslikuks. Wõrsunud järelromantikute keskelt, väaratavad realistid paiguti stiililiselt tagasi romantikasse.

Kirjanduse tõugudest asuvad realistlikus voolus esimesele kohale novell, külajutt ja romaan, nendega kõrvuti arenevad draama ja komöödia. Eesti realismi peasambad ongi rajatud Vilde ühiskondlistes ja ajaloolistes romaanides ning Kitzbergi draamades. Realistlikud novellid ja romaanid püüavad lugejat vangistada mitte ainult põneva välise sündmustikuga, mis psühholoogiliselt arendatud, vaid etterinda astub juba kujutamine ja vorm, millesse miljöökujutusi, ühiskondliste olude, tegelaste iseloomude ja elukommete kirjeldusi paigutatud. Põhjalikult uueneb realismi ajajärgus draama. Ta ülesehitus ei nõjata enam mõnele anekdoodile ja juhuslikule osadevahetusele, vaid kujuneb kunstiväärtuliseks karakterdraamaks, milles asutakse prob-

Realistlik stiil.

Realistliku kirjanduse peatõud.

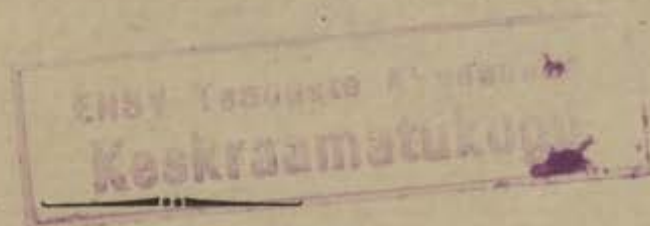
leemide lahendusele, ängatakse eluväärtusi. Kõrgema elutõeluse taotlemisel heidetakse draamast kõik kõrvale, mis ebaloomulik ja tõelusele ei vasta, nagu endistes näidendites mooduks olnud kõrvalekõnelemine, monoloog, milles pealtvaatajale seda teatatakse, mida ta dialoogist peaks kuulma; samuti heidetakse kõrvale tegelaste karakteristika sõnade teel. Karakteristika saavutatakse kaudsel, kunstiliselt peenemal teel, nimelt osaliste tegevusest ja loomulikust miimikast. Põhiidee leidku pealtvaataja ise, ilma et näidendis ja sõnades väljendatud. Realistlikus draamas valdab ühtelugu edasirühkiv tegevus; dialoog on elav, kõneldakse lühidalt, täpselt, lõikavalt, tegelastele pannakse sõnad suhu, mis nende meelelaadi ja silmapilgu elevust vastavad.

Realismi lõök-
sõnad.

Realistliku kirjanduse üldjooned peegelduvad kujukalt ta lõöksõnades. Pöördes aateilmast meelteilma, juhtisid realistid oma pilgud igapäevasusse, sellepärast on nende esimene ja armsam lõöksõna elu. Oma ülesandeks seavad nad sageli eluliste küsimuste lahenduse. Mõned paigutavad tähendatud sõna oma teoste ette-otsa („Elusügavusest“, „Elupudemed“, „Igapäevane elu“), teised rõhutavad teda lõpul. Nii lõpeb Rutoffi draama „Vastu vett!“ hüüdega: „Ah, elu!“ Materjalistlikule ajalookäsitusele vastavalt aeti enamasti kõik suured, teistest üleulatavad kangelased kirjandusest ja seati nende asemele väikesed igapäevased inimesed, kes eluolude rõhu all seisavad. Eesti maastikukujutusel torkavad silma rabad, männijässid, kasejäändrikud, paepinnad ja põuanõmmed. Arvustushimuline realism esitab elu varjukülgi, pahe-
sid, kirgi, väärnähtusi, vaatleb healmeelil inimeste füüsilisi toiminguid. Kirjanduses esinevate tegelaste huvid keerlevad suurelt osalt majanduslike kasude, eriti kapitali-kogumise ümber. Näib nagu oleks rahva kogumõiste koost lagunened; sest rahvast ei nähtagi enam, vaid ainult üksikuid rahvakihte: peremehi, sulaseid jne. Eestit ja eestlast realistlikus kirjanduses palju ei nimetata; asudes üksikasjalisele vaatlemisele on see nimetus liig üleüldine, abstraktne. Realist vaatleb lähedalt, ta ei näe metsa, vaid üksikuid puid: ta tungib Eesti külaelusse, Eesti talusse, kujutab üksikute eestlaste hingeelu, loob tüüpe.

Realistliku ajajärgu armsam ja sagedamini nimetatud metall on r a u d, sest et igapäevases elus kõige tarvilikum ja tähtsam. Sõna „raud“ tarvitatakse niihästi otsekohehes mõttes, kui ka piltlikus kõnes („Raudsed käed.“) Rauaga lähedalt ühenduses seisavad süsi, masin, vabrik ja äri, sellepärast võib neidki realistlikus sõnastikus tihti tabada. Kus elurõõm realismi luuleallikaid jootnud, seal on ta aus ja ehtne, ent kus teda meelekibedus toidab, seal tarvitab ta koloreerimiseks tumedaid värve ja teeb masendava mulje, hõõgab meeletusast ja vihast. Kaineteks eludokumentideks muutudes kaotab ta elustava luule hingeõhu. Tänu „Noor-Eesti“ liikumisele tungis Eestisse käesoleva aastasaja esimese kümne jooksul impressionistlik uusromantism, mis realismile vastupidiseid kunstiideaale taotleb ja mille mõju ka juba nooremate realistide toodangus paiguti võis märgata. See vool mattis realismi enda alla, nõnda et uusromantismi valitsusele eriajajärk kirjandusloos tuleb pühendada.

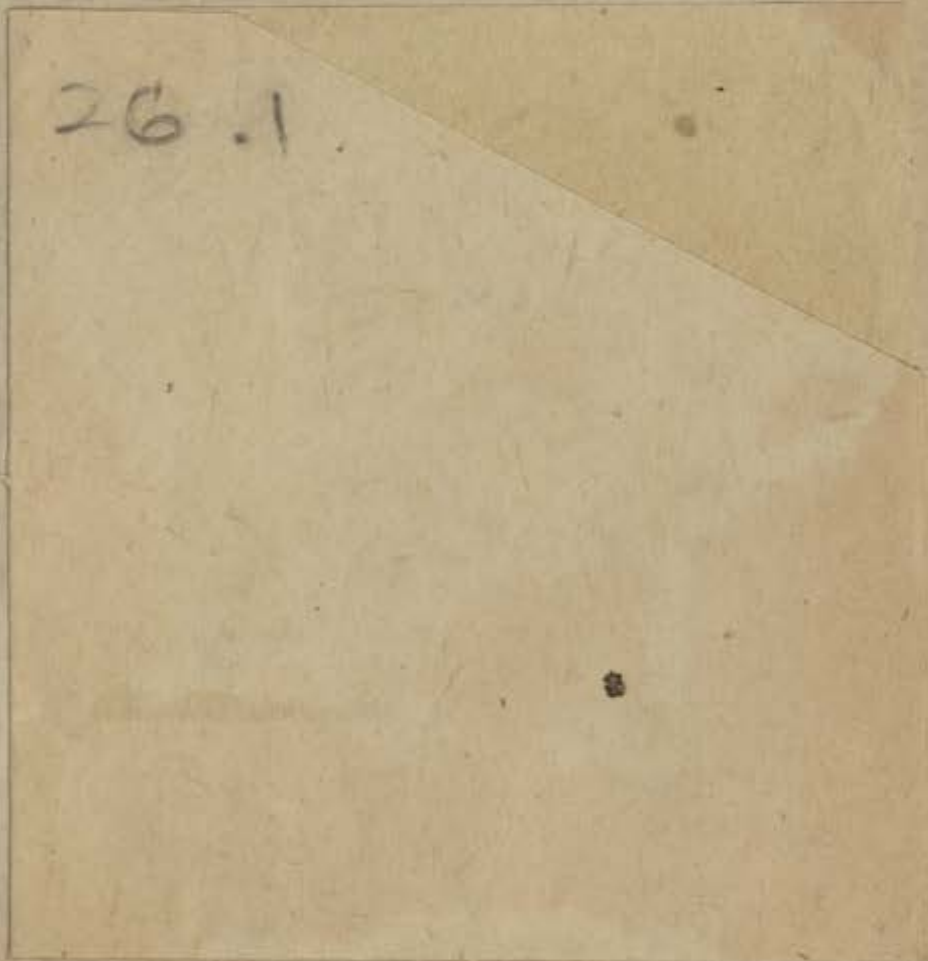

*

60

26.1

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU

1 0200 00125551 6